

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مرکز اسناد و کتابخانه ملی

تاریخ حدیث شیعه

در ماوراءالنهر و بلخ

درآمدی بر مکتب حدیثی خراسان

دفتر اول

محمدی غلامعلی

تاریخ شیراز

درملا و راه انستیتوت و بلیغ
مهدی غلامعلی

ISBN: 978-964-493-744-6

9 789644 937446

ذی القعدة

سرشناسه : غلامعلی، مهدی، ۱۳۵۳
عنوان و نام پدیدآور : تاریخ حدیث شیعه در ماوراءالنهر و بلخ / مهدی غلامعلی.
مشخصات نشر : قم : موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری : ۳۵۶ ص.

فروست : درآمدی بر مکتب حدیثی خراسان؛ دفتراول.
ISBN : 978 - 964 - 493 - 744 - 6

وضیعت فهرست نویسی : فیبا
موضوع : احادیث شیعه -- تاریخ
موضوع : محدثان شیعه
موضوع : شیعه -- تاریخ
موضوع : بلخ -- تاریخ
موضوع : ماوراءالنهر -- تاریخ
شناسه افزوده : موسسه علمی - فرهنگی دارالحدیث. سازمان چاپ و نشر
رده بندی کنگره : ۱۳۹۲ ۸ت/۵/۱۰۶ BP
رده بندی دیویی : ۲۹۷/۲۹
شماره کتابشناسی ملی : ۳۳۶۶۹۴۵

تاریخ حدیث شیعہ

»

ماوراء النہر و بلخ

درآمدی بر مکتب حدیثی خراسان

دفتر اول

مہدی غلامعلی

تاریخ حدیث شیعه در ماوراالنهر و بلخ

درآمدی بر مکتب حدیثی خراسان / دفتر اول

مهدی غلامعلی

سرپرستار : محمدهادی خالقی

ویراستار : حسین پورشریف

صفحه آرا : علی اکبری

نمونه خوان : علی نقی نگران لنگرودی

پژوهشکده علوم و معارف حدیث / گروه تاریخ و مصطلحات

ناشر : سازمان چاپ و نشر دارالحدیث

چاپ : اول / ۱۳۹۳

چاپخانه : دارالحدیث

شمارگان : ۵۰۰

قیمت : ۱۴۵۰۰ تومان

دفتر مرکزی: قم، میدان شهدا، خیابان معلم، پلاک ۱۲۵، تلفن: ۳۷۷۴۰۵۲۳ / ۰۲۵ / فاکس: ۳۷۷۴۰۵۷۱ - ۰۲۵ / ص پ ۴۴۶۸ / ۳۷۱۸۵

نمایشگاه دائمی علوم حدیث (قم، خیابان معلم) تلفن: ۳۷۷۴۰۵۴۵ - ۰۲۵ / فروشگاه شماره «۲» (قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف پلاک ۲۹) تلفن: ۳۷۸۴۲۳۰۹ - ۰۲۵ / ۳۷۸۴۲۳۱۰ - ۰۲۵

فروشگاه شماره «۳» (شهر ری، حرم حضرت عبدالعظیم حسنی علیه السلام درب شرقی ۷) تلفن: ۵۵۹۵۲۸۶۲ - ۰۲۱ / فروشگاه شماره «۴» (مشهد مقدس، چهار راه شهدا، ضلع شمالی باغ نادری، مجتمع فرهنگی تجاری گنجینه کتاب، طبقه هم کف: ۳ - ۲۲۴۰۰۶۲ - ۰۵۱۱)

<http://darolhadith.ir>

darolhadith.20@gmail.com

ISBN: 978 - 964 - 493 - 744 - 6

* کلیه حقوق چاپ و نشر برای ناشر محفوظ است

فهرست مطالب

۲۵.....	مقدمه
۲۹.....	درآمد
۳۲.....	فرایند تحقیق
۳۲.....	شناسایی مکان‌های جغرافیایی
۳۳.....	بازشناسی محدثان
۳۴.....	معیار انتساب به خراسان
۳۵.....	شیوه بازبازی محدثان خراسان
۳۵.....	الف. عموم منابع رجال و تراجم
۳۶.....	ب. اسناد کتب روایی
۳۷.....	ج. متن روایات
۳۷.....	د. کتاب‌های اختصاصی شهرها
۳۸.....	شیوه تنظیم و تدوین

بخش اول: حدیث شیعه در ماوراء النهر

۴۳.....	فصل اول: جغرافیای ماوراء النهر
۴۳.....	درآمد
۴۴.....	تقسیمات جغرافیایی
۴۵.....	۱. اَشْرُوسَنَه (اَشْرُوسَنَة)

- الف. نام و حدود منطقه..... ۴۵
- ب. ویژگی‌ها..... ۴۶
۲. بخارا..... ۴۷
- الف. فتح بخارا..... ۴۸
- ب. جمعیت و آبادانی..... ۴۹
- ج. علم دوستی مردم بخارا..... ۵۰
- د. فضیلت بخارا..... ۵۱
۳. صُغد(سُغد)..... ۵۲
- الف. سرسبزی منطقه..... ۵۳
- ب. فتح صغد..... ۵۴
- ج. شهرهای صغد..... ۵۴
- آرینجَن..... ۵۴
- اِشْتِیخَن..... ۵۵
- دَبُوسیه (دَبُوسیه)..... ۵۵
- سمرقند..... ۵۶
- یک. وسعت سمرقند..... ۵۷
- دو. فتح و نام‌گذاری سمرقند..... ۵۸
- سه. وضعیت اقتصادی سمرقند..... ۵۹
- چهار. سمرقند در روایات..... ۶۱
- پنج. ورود اسلام به سمرقند..... ۶۲
- شش. مذهب مردم سمرقند..... ۶۳
- کَشَانِیه (کَشَانِیه)..... ۶۴
۴. چاچ (شاش)..... ۶۵
- الف. وضعیت جغرافیایی..... ۶۶
- ب. معادن..... ۶۶

ج. فتح چاچ	۶۶
د. شهرهای چاچ	۶۶
- اَسْفِیْجَاب (اَسْفِیْجَاب)	۶۷
- ایلّاق	۶۷
- چاچ (شاش)	۶۹
۵. قَرْغَانَه	۶۹
۶. کَش	۷۱
۷. نَسَف (نخشَب)	۷۴
فصل دوم: محدثان ماوراء النهر	۷۵
تقسیمات جغرافیایی	۷۵
الف. محدثان اَسْرُوشَنَه (اَسْرُوشَنَه)	۷۶
[۱.] عَمّار بن حسین بن اسحاق اَسْرُوشَنی (ابو محمّد)	۷۶
ب. محدثان بخارا	۷۷
سده اول هجری	۷۸
[۲.] انس بن نصر انصاری بخاری	۷۸
[۳.] حارثه بن سراقه انصاری بخاری (النجاری)	۸۰
[۴.] حجاج بن عمرو بن غزیه مازنی بخاری	۸۰
[۵.] عمرو بن حزم	۸۰
سده دوم هجری	۸۱
[۶.] اسحاق بن بَشْر (ابو حذیفه خراسانی)	۸۱
[۷.] زید صایغ	۸۲
[۸.] غیلان بن جامع محاربی (ابو عبد الله کوفی)	۸۳
[۹.] محمّد بن حماد فاشی	۸۴
[۱۰.] محمّد بن فضل بن عطیه بن عمر بن خالد خراسانی	۸۴
[۱۱.] محمّد بن قاسم بن عبد بن سالم بخاری	۸۴

- ۸۵.....[۱۲] یزید بن ہارون بن زاذان بن ثابت واسطی
- ۸۵.....سدهٔ سوم ہجری
- ۸۵.....[۱۳] اسحاق بن حمزہ بخاری
- ۸۶.....[۱۴] حسین بن زید زنادی
- ۸۶.....[۱۵] حسین بن علی بن زکریا (ابوسعید بصری)
- ۸۸.....[۱۶] صالح بن محمد بغدادی (ابو علی)
- ۸۸.....[۱۷] عباس بن عبد اللہ بخاری (ابو الفضل)
- ۸۹.....[۱۸] محمد بن احمد بن حبیب بخاری
- ۸۹.....سدهٔ چہارم ہجری
- ۸۹.....[۱۹] ابراہیم بن محمد بن عبد اللہ بن یزداد (ابو اسحاق)
- ۸۹.....[۲۰] ابو جعفر بن ابی عوف
- ۹۰.....[۲۱] ابو عبد اللہ بخاری
- ۹۰.....[۲۲] احمد بن ابی عوف
- ۹۰.....[۲۳] احمد بن سہل (ابونصر)
- ۹۱.....[۲۴] احمد بن محمد بن یزید بن عبد الرحمان بخاری
- ۹۱.....[۲۵] اسحاق بن احمد بخاری
- ۹۲.....[۲۶] اسحاق بن حمزہ بن یوسف بن فروخ (ابو محمد بخاری)
- ۹۲.....[۲۷] اسماعیل بن جعفر بن ابی خصفہ بخاری
- ۹۲.....[۲۸] جعفر بن محمد بن مروان بن اسماعیل بخاری
- ۹۳.....[۲۹] حسین بن علی بن محمد قمی
- ۹۴.....[۳۰] خلف بن محمد بن اسماعیل
- ۹۴.....[۳۱] عبد اللہ بن صالح بخاری (ابو محمد)
- ۹۵.....[۳۲] عصمہ بن ابی عصمہ بخاری (ابو عمرو)
- ۹۶.....[۳۳] محمد بن احمد بن ابی عوف
- ۹۷.....[۳۴] محمد بن حسن برانی (ابو بکر)

۳۵. [محمد بن حسن بن محمد بن احمد بن علی بن صلت قمی]..... ۹۷
۳۶. [محمد بن خالد بن حسن مطوعی بخاری (ابو بکر)]..... ۹۹
۳۷. [محمد بن خالد (جابر) بخاری (ابو عمرو)]..... ۹۹
۳۸. [محمد بن عبد الله بن محمد (ابو مفضل شیبانی)]..... ۹۹
۳۹. [محمد بن علی بن نصر بخاری]..... ۱۰۱
- سده پنجم هجری..... ۱۰۱
۴۰. [احمد بن محمد بن حمدان بن عامر زنادی]..... ۱۰۱
۴۱. [حمزة بن ابراهیم بن حمزة خُدايادی]..... ۱۰۱
۴۲. [محمد بن اسماعیل برانی (ابو بکر)]..... ۱۰۳
۴۳. [محمود بن محمد (ابو سهل)]..... ۱۰۳
۴۴. [سهل بن محمود خطیب]..... ۱۰۳
۴۵. [محمد بن حسین بن محمد بخاری (ابو بکر)]..... ۱۰۴
۴۶. [ابو منصور زنادی (زیادی)]..... ۱۰۴
- ج. محدثان صُغد..... ۱۰۴
۴۷. [احمد بن محمد بن عبد الله صغدی]..... ۱۰۵
- محدثان سمرقند..... ۱۰۵
- سده اول هجری..... ۱۰۵
۴۸. [قثم بن عباس بن عبد المطلب قرشی هاشمی]..... ۱۰۵
- سده سوم هجری..... ۱۰۷
۴۹. [ابو نصر سمرقندی]..... ۱۰۷
۵۰. [ابراهیم وراق سمرقندی]..... ۱۰۷
۵۱. [اسحاق بن ابراهیم وراق سمرقندی]..... ۱۰۸
۵۲. [جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی (ابو سعید)]..... ۱۰۸
۵۳. [جعفر بن معروف سمرقندی (ابو الفضل)]..... ۱۰۹
۵۴. [حسین بن اشکیب (ابو عبد الله)]..... ۱۰۹

- [۵۵]. عبید بن محمد نخعی شافعی سمرقندی..... ۱۱۲
- [۵۶]. علی بن حسین بن علی طبری (ابو الحسین بن ابی طاهر)..... ۱۱۲
- [۵۷]. فتح بن قرة سمرقندی ابو نصر..... ۱۱۳
- [۵۸]. محمد بن ابراهیم وراق سمرقندی..... ۱۱۴
- [۵۹]. محمد بن عمر سمرقندی..... ۱۱۴
- [۶۰]. محمد بن محمد بن مسعود ربعی سمرقندی..... ۱۱۵
- سده چهارم هجری..... ۱۱۵
- [۶۱]. حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی (ابو احمد)..... ۱۱۵
- [۶۲]. جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی (ابن العیاشی)..... ۱۱۷
- [۶۳ و ۶۴]. جعفر بن ابی جعفر سمرقندی و فرزندش..... ۱۱۷
- [۶۵]. عبدوس بن علی بن عباس جرجانی (ابو محمد)..... ۱۱۸
- [۶۶]. عبد الصمد بن عبد الشہید انصاری (ابو اسد)..... ۱۱۹
- [۶۷]. محمد بن ابراهیم وراق..... ۱۱۹
- [۶۸]. محمد بن شاذان بن احمد (ابو عبد الله)..... ۱۲۰
- [۶۹]. محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش سلمی سمرقندی... .. ۱۲۰
- یک. جایگاه..... ۱۲۱
- دو. طبقه..... ۱۲۱
- سه. مذهب..... ۱۲۲
- چهار. اساتید..... ۱۲۲
- روایات عیاشی در کتب اربعه..... ۱۲۲
- تأملی در اساتید و شاگردان مؤثر عیاشی..... ۱۲۳
- اساتید عیاشی در کتب رجال..... ۱۲۴
- پنج. کلاس‌های درس..... ۱۲۶
- شش. شاگردان..... ۱۲۷
۱. راویان آثار و کتاب‌های عیاشی..... ۱۲۷

۲. تربیت شدگان عیاشی..... ۱۲۹
- هفت. آثار علمی..... ۱۳۳
- تفسیر العیاشی، تفسیر روایی شیعی..... ۱۳۵
- معرفی کتاب تفسیر العیاشی..... ۱۳۶
- [۷۰]. محمد بن محمد بن حارث (حرث) بن سفیان حافظ... ۱۳۸
- [۷۱]. محمد بن نعیم سمرقندی..... ۱۳۸
- [۷۲]. محمد بن نعیم خیاط (حناط سمرقندی)..... ۱۳۹
- [۷۳]. مظفر بن جعفر بن مظفر علوی سمرقندی (ابو طالب مظفر علوی)..... ۱۳۹
- [۷۴]. محمد بن سعید بن عزیز سمرقندی (ابوالحسن)..... ۱۴۰
- [۷۵]. محمد بن محمد زاهد سمرقندی (ابو احمد)..... ۱۴۰
- [۷۶]. محمد بن ابراهیم سمرقندی..... ۱۴۱
- [۷۷]. حیدر بن محمد سمرقندی..... ۱۴۲
- [۷۸]. محمد بن وارث سمرقندی..... ۱۴۳
- سده پنجم هجری..... ۱۴۳
- [۷۹]. جعفر بن محمد بن ابی بکر نسفی سمرقندی... ۱۴۳
- [۸۰]. حسین بن حسن (حسین) بن خلف کاشغری (ابو عبد الله)..... ۱۴۵
- راویانی که تاریخ حیاتشان کشف نشد..... ۱۴۶
- [۸۱]. سید عقیل بن محمد سمرقندی..... ۱۴۶
- [۸۲]. علی بن محمد خلفی (خلفی)..... ۱۴۷
- [۸۳]. عبد الرحمان بن احمد بن نهیک سمرقندی..... ۱۴۷
- محدثان چاچ [شاش]..... ۱۴۷
- [۸۴]. احمد بن یوسف شاشی..... ۱۴۷
- [۸۵]. بکر بن علی بن محمد بن فضل شاشی حاکم (ابو محمد)..... ۱۴۸
- [۸۶]. جعفر بن احمد بن حسین شاشی (ابو محمد)..... ۱۴۸
- [۸۷]. جعفر بن محمد (ابو القاسم شاشی)..... ۱۴۹

- [۸۸] علیم بن محمد (ابو سلمہ بکری شاشی)..... ۱۴۹
- [۸۹] محمد بن حماد شاشی..... ۱۴۹
- [۹۰] محمد بن عبد اللہ شاشی..... ۱۵۰
- [۹۱] محمد بن یوسف شاشی (شامی / شاشی)..... ۱۵۰
- محدثان ایلاق..... ۱۵۱
- [۹۲] بکر بن علی ابو محمد حنفی (خثعمی) شاشی..... ۱۵۱
- [۹۳] جعفر بن علی بن احمد قمی ایلاقی (ابو محمد)..... ۱۵۱
- [۹۴] علی بن عبد اللہ بن احمد الأسواری (ابو الحسن)..... ۱۵۳
- [۹۵] محمد بن حسن بن اسحاق علوی موسوی مدینی..... ۱۵۴
- [۹۶] محمد بن حسن بن ابراہیم کرخی (ابو نصر)..... ۱۵۷
- [۹۷] محمد بن علی قمی (ابو جعفر شیخ صدوق)..... ۱۵۷
- انتساب صدوق بہ خراسان..... ۱۵۸
- [۹۸] محمد بن عمرو بن علی بن عبد اللہ بصری (ابو الحسن)..... ۱۶۷
- ھ. محدثان فرغانہ..... ۱۶۸
- [۹۹] ابو عبد اللہ کوفی علوی..... ۱۶۸
- [۱۰۰] اسماعیل بن منصور بن احمد القصار..... ۱۶۹
- [۱۰۱] تمیم بن عبد اللہ بن تمیم القرشی..... ۱۷۰
- [۱۰۲] محمد بن ابی عبد اللہ شافعی فرغانی (ابو محمد)..... ۱۷۲
- [۱۰۳] محمد بن اسماعیل بن ابراہیم فرغانی (ابو الفتح)..... ۱۷۲
- [۱۰۴] محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق علیہ السلام (مکتوم)..... ۱۷۳
- [۱۰۵] محمد بن جعفر بندار شافعی فرغانی بأخسیکت (ابو احمد فقیہ)..... ۱۷۴
- [۱۰۶] محمد بن حسن فرغانی..... ۱۷۴
- [۱۰۷] محمد بن عبد الحمید فرغانی..... ۱۷۵
- [۱۰۸] محمد بن عبد اللہ بن محمد بن طیفور دامغانی (ابو جعفر)..... ۱۷۶
- [۱۰۹] منصور بن محمد بن محمد حربی (ابو نصر)..... ۱۷۷

محدثان آخسیکت (آخسیکت).....	۱۷۸
[۱۱۰] محمد بن جعفر بندار.....	۱۷۸
و. محدثان کش.....	۱۷۸
[۱۱۱] ابراهیم بن علی کوفی.....	۱۷۸
[۱۱۲] ابراهیم بن نصیر کشی.....	۱۷۹
[۱۱۳] جعفر بن معروف کشی (أبو محمد).....	۱۷۹
[۱۱۴] حمدویه بن نصیر کشی.....	۱۸۰
[۱۱۵] خلف بن حماد (ابو صالح کشی).....	۱۸۰
[۱۱۶] خلف بن محمد (منان کشی).....	۱۸۱
[۱۱۷] سعد بن جناح (صباح) کشی.....	۱۸۱
[۱۱۸] طاهر بن عیسی وراق (ابو محمد).....	۱۸۲
[۱۱۹] عثمان بن حامد کشی.....	۱۸۲
[۱۲۰] محمد بن حسن برنانی (برانی / برائی) کشی (ابابکر).....	۱۸۲
[۱۲۱] محمد بن سعد (سعید / مسعود) بن مزید (یزید) کشی (ابو الحسن).....	۱۸۲
[۱۲۲] محمد بن نصیر.....	۱۸۳
[۱۲۳] محمد بن عمر بن عبد العزیز (ابو عمرو کشی).....	۱۸۳
ز. محدثان نَسَف (نخشب).....	۱۸۶
[۱۲۴] آدم بن یونس بن ابی مهاجر نسفی.....	۱۸۶
[۱۲۵] ابو إسحاق.....	۱۸۶
[۱۲۶] جعفر بن ابی علی محمد بن ابی بکر مستغفری نسفی... ..	۱۸۷
[۱۲۷] محمد بن عبد الملک تَبَّان (ابو عبد الله).....	۱۸۸
[۱۲۸] محمد بن محمد نسفی.....	۱۸۹
[۱۲۹] هناد بن ابراهیم نسفی (ابو مظفر) (م ۴۶۵ق).....	۱۸۹
فصل سوم: نقش ماوراء النهر در نشر حدیث شیعه تا سده پنجم.....	۱۹۳
درآمد.....	۱۹۳

- تاریخ حدیث ماوراءالنهر..... ۱۹۴
۱. تعداد محدثان ماوراءالنهر..... ۱۹۵
- الف. سدهٔ اول هجری..... ۱۹۶
- ب. سدهٔ دوم هجری..... ۱۹۷
- ج. سدهٔ سوم هجری..... ۱۹۷
- د. سدهٔ چهارم هجری..... ۱۹۸
- هـ. سدهٔ پنجم هجری..... ۲۰۰
- و. راویانی که تاریخ حیاتشان کشف نشد..... ۲۰۰
۲. جلسات حدیثی..... ۲۰۰
- الف. سدهٔ سوم هجری..... ۲۰۲
- ب. سدهٔ چهارم هجری..... ۲۰۳
۳. کتاب‌های حدیثی ماوراءالنهر..... ۲۰۹
۴. نویسندگان ماوراءالنهر..... ۲۱۳
- الف. بخارا..... ۲۱۳
- ب. سمرقند و کش..... ۲۱۳
- ج. ایلاق..... ۲۱۴
- د. فرغانه..... ۲۱۴
- هـ. نسف..... ۲۱۵
۵. تعامل با اهل سنت..... ۲۱۵
- الف. شیوهٔ تألیف..... ۲۱۵
- یک. سبک‌شناسی..... ۲۱۵
- دو. جهتگیری‌های معتدلانه..... ۲۱۶
- سه. گردآوری روایات عامه..... ۲۱۷
- ب. نظریه پردازی‌ها..... ۲۱۸
- ج. شرکت در جلسات حدیث..... ۲۱۸

- د. حفظ آثار روایی امام رضا علیه السلام ۲۲۰
- ه. عدم غلو در راویان ۲۲۱
۶. ارتباط حوزه حدیثی ماوراء النهر با دیگر حوزه‌های حدیثی ۲۲۲
- الف. سفر تحصیلی حدیث‌پژوهان ماوراء النهر به مراکز حدیثی ۲۲۳
- یک. سفر به مدینه ۲۲۳
- دو. سفر به کوفه ۲۲۳
- سه. سفر به قم ۲۲۴
- چهار. سفر به بغداد ۲۲۴
- ب. سفر حدیث‌پژوهان مراکز حدیثی به ماوراء النهر ۲۲۵
- یک. مهاجرت و سکونت ۲۲۵
- دو. سفر حدیثی و بازگشت به موطن ۲۲۷

بخش دوم: حدیث شیعه در بلخ

- فصل اول: جغرافیای بلخ ۲۳۷
- درآمد ۲۳۷
- اسامی بلخ ۲۳۹
- جغرافیای بلخ ۲۳۹
- وسعت ۲۳۹
- آبادانی ۲۴۰
- معبد نوبهار ۲۴۰
- نیم‌نگاهی به جغرافیای تاریخی بلخ ۲۴۳
- شهرها و ولایات بلخ ۲۴۶
۱. بلخ ۲۴۶
- مزارات بلخ ۲۴۷
- شهرها و روستاهای بلخ ۲۴۸
۲. ترمذ ۲۴۹

۳. جوزجان ۲۵۰
۴. صغانیان (چغانیان) ۲۵۱
۵. فاریاب ۲۵۱
۶. قوادیان (قبادیان) ۲۵۲
- فصل دوم: محدثان بلخ ۲۵۵
- الف. بخش مرکزی بلخ ۲۵۵
- یک. بلخ ۲۵۵
- سده دوم هجری ۲۵۵
- [۱.] ابراهیم بن ادهم ۲۵۵
- [۲.] ابراهیم بن عبد الله بلخی ۲۵۶
- [۳.] ابن علی بلخی ۲۵۶
- [۴.] ابو عبد الله بلخی ۲۵۷
- [۵.] احمد بن یعقوب بلخی ۲۵۷
- [۶.] خضر بن ابی فاطمة بلخی ۲۵۸
- [۷.] زیاد بن سلیمان بلخی ۲۵۸
- [۸.] سعد بن ابی سعید بلخی ۲۵۸
- [۹.] سعد بن سعید بلخی ۲۵۸
- [۱۰.] سلم بن سالم بلخی ۲۵۹
- [۱۱.] شقیق بن ابراهیم بلخی ۲۵۹
- [۱۲.] عمر بن صبیح بلخی (ابو نعیم) ۲۶۲
- [۱۳.] عمر بن هارون بلخ ۲۶۲
- [۱۴.] عمیر بن متوکل بن هارون بجلي ثقفی بلخی ۲۶۲
- [۱۵.] متوکل بن هارون ثقفی بلخی ۲۶۳
- [۱۶.] مقاتل بن حیان ۲۶۳
- [۱۷.] مقاتل بن سلیمان ۲۶۴

۲۶۶	[۱۸]. نضر بن اسماعیل بلخی
۲۶۷	سده سوم هجری
۲۶۷	[۱۹]. آدم بن محمد قلانسی بلخی
۲۶۷	[۲۰]. ابو عبد الله بلخی
۲۶۷	[۲۱]. ابو سهل بلخی
۲۶۸	[۲۲]. ابو القاسم ابن صائغ بلخی
۲۶۸	[۲۳]. احمد بن ابی الفضل بلخی
۲۶۸	[۲۴]. اسحاق بن بشر خراسانی
۲۶۹	[۲۵]. جعفر بن حسین بلخی
۲۷۰	[۲۶]. جعفر بن محمد بلخی
۲۷۰	[۲۷]. جعفر بن محمد بن عمر بلخی
۲۷۰	[۲۸]. حسن بن شجاع بلخی (ابو علی)
۲۷۱	[۲۹]. خضر بن ابی فاطمة بلخی
۲۷۱	[۳۰]. عبد الله بن زیدان بلخی
۲۷۲	[۳۱]. محمد بن ابی یعقوب بلخی
۲۷۲	[۳۲]. محمد بن اسماعیل بلخی
۲۷۲	[۳۳]. محمد بن حسن بلخی
۲۷۳	[۳۴]. محمد بن خالد بلخی
۲۷۳	[۳۵]. محمد بن سعید بلخی
۲۷۳	[۳۶]. محمد بن عبد العزیز بلخی
۲۷۳	[۳۷]. محمد بن علی بن خلف عطار
۲۷۵	[۳۸]. محمد بن یعفور بلخی
۲۷۵	[۳۹]. مقاتل بن مقاتل بلخی
۲۷۶	[۴۰]. موسی بن قاسم بلخی
۲۷۷	[۴۱]. مکی بن ابراهیم بلخی

- ۲۷۷..... [۴۲]. نصر بن صباح (ابو القاسم بلخی).
- ۲۷۸..... [۴۳]. یحیی بن سعید بلخی.
- ۲۷۸..... [۴۴]. یونس بن قاسم بلخی.
- ۲۷۸..... سده چهارم هجری.
- ۲۷۸..... [۴۵]. ابو الحسن بلخی.
- ۲۷۸..... [۴۶]. ابو عمرو بلخی.
- ۲۷۹..... [۴۷]. ابو یشکر بلخی.
- ۲۷۹..... [۴۸]. احمد بن احمد بلخی.
- ۲۸۰..... [۴۹]. احمد بن علی بلخی.
- ۲۸۱..... [۵۰]. بشر بن محمد بن نصر بن لیث بلخی.
- ۲۸۱..... [۵۱]. حامد بن شعیب بلخی.
- ۲۸۲..... [۵۲]. حسن بن طبیب بلخی.
- ۲۸۲..... [۵۳]. حسن بن علی بن محمد عطار.
- ۲۸۲..... [۵۴]. خلف بن محمد بلخی (ابو محمد).
- ۲۸۳..... [۵۵]. شعیب بن محمد بن مقاتل بلخی.
- ۲۸۴..... [۵۶]. عبد الرحمان بن محمد بن حامد بلخی.
- ۲۸۴..... [۵۷]. عبد الصمد بن فضل بلخ.
- ۲۸۵..... [۵۸]. عبد الله بن عباس مذكر بلخی.
- ۲۸۵..... [۵۹]. علی بن عباس بلخی.
- ۲۸۵..... [۶۰]. نصر بن اصبح بن منصور بغدادی.
- ۲۸۵..... [۶۱]. لیث بن محمد بن نصر بن لیث بلخی.
- ۲۸۶..... [۶۲]. محمد بن حسام بن عمران بلخی.
- ۲۸۶..... [۶۳]. محمد بن خشنام بلخی.
- ۲۸۷..... [۶۴]. محمد بن علی بن زبیر بلخی.
- ۲۸۷..... [۶۵]. محمد بن عمر بن منصور بلخی.

۶۶.	مظفر بن احمد بلخی.....	۲۸۷
۶۷.	مظفر بن محمد بلخی خراسانی.....	۲۸۷
۶۸.	یوسف بن علی بلخی.....	۲۸۸
	سده پنجم هجری.....	۲۸۸
۶۹.	احمد بن موسی بن عمران بلخی.....	۲۸۸
۷۰.	اسماعیل بن بشر بلخی.....	۲۸۹
۷۱.	حسن بن حسن بلخی.....	۲۸۹
۷۲.	حسن بن محمد بلخی.....	۲۸۹
۷۳.	محمد بن عبد الله خسانی بلخی.....	۲۹۰
	تاریخ نامعلوم.....	۲۹۱
۷۴.	احمد بن محمد بن کسری بن یسار بن قیراط بلخی.....	۲۹۱
۷۵.	جعفر بن علی بن حسان بلخی.....	۲۹۱
۷۶.	خالد بن شعیب بلخی.....	۲۹۱
	دو. بامیان.....	۲۹۲
۷۷.	ابو هارون سنجی.....	۲۹۲
	سه. خُتل.....	۲۹۳
۷۸.	ابراهیم بن محمد ختلی.....	۲۹۳
۷۹.	ابو سلیمان ختلی.....	۲۹۴
۸۰.	هشام بن ابراهیم ختلی.....	۲۹۴
	چهار. غزنه.....	۲۹۵
۸۱.	احمد بن محمد تمیمی ابو منصور.....	۲۹۵
۸۲.	عبد الله بن حسین بن محمد غزنوی.....	۲۹۵
۸۳.	علی بن حسین غزنوی.....	۲۹۶
۸۴.	مسعود بن محمد غزنوی (تاج الدین).....	۲۹۶
	پنج. کابل.....	۲۹۶

- ۲۹۶..... [۸۵] ابو خالد کابلی
- ۲۹۸..... جایگاه ابو خالد در نزد اهل بیت
- ۳۰۱..... [۸۶] ابو عبد الله کابلی
- ۳۰۱..... [۸۷] احمد بن محمد بن عبد الله بن خالد کابلی
- ۳۰۱..... [۸۸] اردشیر بن ابی الماجدین کابلی
- ۳۰۱..... [۸۹] هارون بن ابی خالد کابلی
- ۳۰۲..... ب. ولایت ترمذ
- ۳۰۲..... [۹۰] صالح بن سعید ترمذی
- ۳۰۲..... [۹۱] صالح بن عبد الله ترمذی
- ۳۰۲..... [۹۲] عبد الله بن قدامة ترمذی
- ۳۰۳..... [۹۳] محمد بن احمد بن مصعب بن قاسم سلمی
- ۳۰۳..... [۹۴] محمد بن اسماعیل ترمذی
- ۳۰۳..... ج. ولایت جوزجان
- ۳۰۳..... [۹۵] حسن بن احمد جوزجانی
- ۳۰۳..... [۹۶] حسن بن محمد بن ایوب جوزجانی
- ۳۰۴..... [۹۷] محمد بن احمد بن یعقوب جوزجانی
- ۳۰۴..... [۹۸] محمد بن قاسم بن محمد
- ۳۰۵..... [۹۹] هشام بن سالم جوالیقی کوفی
- ۳۰۵..... [۱۰۰] یحیی بن زید مدنی
- ۳۰۶..... د. ولایت صغانیان
- ۳۰۶..... [۱۰۱] دارم بن قبیصة بن نهشل صغانی
- ۳۰۷..... هـ. ولایت فاریاب
- ۳۰۷..... [۱۰۲] جبرئیل بن احمد فاریابی
- ۳۰۹..... فصل سوم: نقش بلخ در نشر حدیث شیعه
- ۳۰۹..... درآمد

۳۱۰.....	۱. تعداد محدثان.....
۳۱۰.....	الف. سدهٔ دوم هجری.....
۳۱۰.....	یک. بلخ.....
۳۱۲.....	دو. کابل.....
۳۱۲.....	سه. جوزجان.....
۳۱۲.....	ب. سدهٔ سوم هجری.....
۳۱۳.....	یک. بلخ.....
۳۱۴.....	دو. بامیان.....
۳۱۴.....	سه. خُتَل.....
۳۱۴.....	چهار. کابل.....
۳۱۵.....	پنج. ترمذ.....
۳۱۵.....	شش. جوزجان.....
۳۱۵.....	هفت. فاریاب.....
۳۱۵.....	هشت. ولایت صغانیان.....
۳۱۶.....	ج. سدهٔ چهارم هجری.....
۳۱۶.....	یک. بلخ.....
۳۱۶.....	دو. خُتَل.....
۳۱۷.....	سه. غزنه.....
۳۱۷.....	چهار. ترمذ.....
۳۱۷.....	پنج. جوزجان.....
۳۱۷.....	د. سدهٔ پنجم هجری.....
۳۱۸.....	یک. بلخ.....
۳۱۸.....	دو. غزنه.....
۳۱۹.....	سه. کابل.....
۳۱۹.....	هـ. بدون تاریخ.....

۲. جلسات حدیثی..... ۳۱۹
- الف. بلخ..... ۳۱۹
- سدهٔ دوم هجری..... ۳۱۹
- سدهٔ چهارم هجری..... ۳۲۰
- ب. غزنه..... ۳۲۱
- ج. ولایت ترمذ..... ۳۲۲
۳. کتاب‌های حدیثی..... ۳۲۲
- الف. بلخ..... ۳۲۲
- یک. شقیق بن ابراهیم بلخی..... ۳۲۲
- دو. مقاتل بن سلیمان..... ۳۲۳
- سه. اسحاق بن بشر خراسانی و بلخی الأصل (م ۲۰۶ق)..... ۳۲۳
- چهار. مقاتل بن مقاتل بلخی..... ۳۲۴
- پنج. نصر بن صباح (ابو القاسم بلخی)..... ۳۲۴
- شش. لیث بن محمد بن نصر بن لیث بلخی..... ۳۲۴
- هفت. مظفر بن محمد بلخی خراسانی..... ۳۲۴
- هشت. احمد بن محمد بن کسری بن یسار بن قیراط بلخی..... ۳۲۵
- نه. جعفر بن علی بن حسان بلخی..... ۳۲۶
- ب. بامیان..... ۳۲۶
- ده. ابو هارون سنجی..... ۳۲۶
- ج. خُتَل..... ۳۲۶
- یازده. ابو سلیمان ختلی..... ۳۲۶
- د. کابل..... ۳۲۶
- دوازده. ابو خالد کابلی..... ۳۲۶
- هـ جوزجان..... ۳۲۷
- سیزده. هشام بن سالم جوالیقی کوفی..... ۳۲۷

۳۲۷.....	و. صفانیان
۳۲۷.....	چهارده. دارم بن قبیصة بن نهشل صفانی
۳۲۷.....	ز. فاریاب
۳۲۷.....	پانزده. جبرئیل بن احمد فاریابی
۳۲۸.....	۴. تعامل با اهل سنت
۳۲۹.....	الف. راویان اهل سنت در اسناد روایات شیعه
۳۳۰.....	ب. شاگردان اهل سنت امامان از بلخ
۳۳۱.....	۵. ارتباط حوزه حدیثی بلخ با دیگر حوزه‌ها و مدارس حدیثی
۳۳۱.....	الف. مدینه
۳۳۳.....	ب. کوفه
۳۳۴.....	ج. قم
۳۳۵.....	د. بغداد
۳۳۷.....	هـ. ماوراء النهر
۳۳۸.....	و. طوس و مرو و نیشابور (ایران شهر)
۳۳۸.....	ز. مکه
۳۳۹.....	سفر حدیث پژوهان حوزه‌های حدیثی به بلخ
۳۳۹.....	جمع‌بندی
۳۴۳.....	فهرست منابع

مقدمه

پژوهش‌های بنیادی در تاریخ حدیث، گام‌های نخست خویش را تجربه می‌کند. بررسی چگونگی شکل‌گیری حدیث شیعه و همچنین بازشناسی فراز و نشیب‌های آن در گذر زمان، بسیاری از پرسش‌ها و نقاط تاریک اندیشه شیعی، جهت‌گیری‌ها، دسته‌بندی‌ها، چرایی توثیق‌ها و تضعیف‌ها و... را روشن خواهد ساخت. بی‌تردید، فهم صحیح بسیاری از متون حدیثی بر تاریخ‌گذاری آنها استوار است.

در حوزه تشیع، بازخوانی تاریخ حدیث شیعه - که خود هویتی مستقل دارد -، کمتر مورد توجه قرار گرفته است و از این رو، پژوهش‌های کارآمد در تاریخ حدیث شیعه، بسیار پُراهمیت‌اند.

نگاه تاریخی به حدیث، آثار حدیثی امروز را به میراث کهن پیوند می‌زند و به هم‌پیوستگی جریان حدیث شیعه را می‌نمایاند. با گسترش مطالعات تخصصی حدیث در دهه‌های اخیر و افزایش رشته‌ها و گرایش‌های علوم حدیث در مراکز آموزش عالی، زمینه تدوین تاریخ حدیث و تحلیل حدیث بر پایه تاریخ فراهم آمد. تحلیل حدیث بر پایه تاریخ، نیازمند قرار گرفتن حدیث در جایگاه صدور است. پژوهشگران تاریخ حدیث می‌کوشند تا حدیث را به زمان صدور، نزدیک سازند و قرینه‌هایی را که سبب پیدایش حدیث شده‌اند، بیابند. در این نگرش، احادیثی که بر پایه نیاز روز و یا در پاسخ دادن به اندیشه‌ای مشهور در زمان

صدور، صادر شده‌اند، از احادیث عام، بازشناسی می‌شوند و در تبیین اندیشه شیعی مؤثر خواهند بود.

استادان فرهیخته دانشگاه‌ها و اعضای هیأت علمی پژوهشگاه‌های علوم اسلامی، با شناخت اهمیت تاریخ حدیث در سال‌های اخیر کوشش کرده‌اند تا دانشجویان را برای شناسایی حوزه‌های حدیثی، محدثان و نویسندگان آثار حدیثی هدایت کنند. ره‌آورد تلاش علمی مشترک استادان و دانشجویان حدیث پژوه، پدید آمدن پایان‌نامه‌هایی بر محور «تاریخ حدیث» بود. بی‌تردید تلاش‌های به انجام رسیده اگرچه مفیدند، ولی کامل نیستند؛ زیرا نوشتارهای علمی بر محور «تاریخ حدیث» هنوز پراکنده‌اند. برخی پایان‌نامه‌ها و کتاب‌ها در معرفی حوزه‌های حدیثی است و برخی به معرفی محدثان شیعه پرداخته‌اند. افزون بر پراکندگی آثار موجود، گاه همپوشانی در آثار منتشره مشاهده می‌شود؛ زیرا نویسندگان حوزه حدیثی، ناگزیر به معرفی محدثان آن دیار پرداخته است و نویسندگان مشهور هم به ناچار از حوزه حدیثی سخن گفته است.

شناخت وضعیت موجود، اهمیت تعریف کلان‌پژوه‌های روشمند در محور تاریخ حدیث را نشان می‌دهد. در پژوهش‌های پیش رو، به دو گام اساسی نیازمندیم: نخست گردآوری اطلاعات متقن تاریخ حدیث و سپس تحلیل حدیث بر پایه تاریخ.

در راستای اهداف پیش گفته، گروه پژوهشی «تاریخ حدیث و مصطلحات»، در پژوهشکده علوم و معارف حدیث، مفتخر است که پس از شکل‌گیری از بدو تأسیس تاکنون، بسیاری از مباحث بنیادی در این زمینه را شناسایی کرده و با ارائه طرح‌های گوناگون توانسته است که تاریخ حدیث شیعه را به علاقه‌مندان ارائه نماید. برای نمونه، می‌توان به نخستین کلان‌پژوهش این گروه با عنوان «تاریخ حدیث شیعه از ابتدا تا عصر حاضر»، اشاره کرد که تاکنون، چهار جلد از آن منتشر شده است و جلد آخر آن نیز مراحل پایانی‌اش را می‌گذراند.

کلان‌پژوهش‌های دیگر گروه تاریخ حدیث و مصطلحات را می‌توان این گونه شماره کرد:

الف - تاریخ حدیث مناطق؛

ب - مناسبات و مبادلات حدیثی؛

ج - مکاتب حدیثی شیعه.

گفتنی است که در راستای این کلان‌پژوهش‌ها، تاکنون مقاله «حدیث و محدثان شیعه در حَلَب»، کتاب مکتب حدیثی شیعه در کوفه و اندیشه‌شناسی محدثان حله» منتشر شده‌اند. همچنین کتاب‌های تاریخ حدیث شیعه در نیشابور و مرو و حدیث شیعه در بحرین به زودی منتشر خواهند شد.

اکنون بسیار خرسندیم که در پژوهش حاضر، «تاریخ حدیث شیعه در ماوراءالنهر و بلخ» از مجموعه «تاریخ حدیث خراسان»، مورد کاوش قرار گرفته است. وجود شمار فراوان دانشوران در این خطه و همچنین اندیشه‌ها و احتمالاً جریان‌های حدیثی گوناگون، بررسی این حوزه حدیثی را ضروری می‌نمایاند.

از سوی دیگر، نبود اطلاعات منسجم در این زمینه و فقدان پژوهش‌های هم‌افق با حوزه حدیثی خراسان، کار پژوهش را دشوار می‌نمود. به سامان رساندن این کار، نیازمند تلاشی گسترده و دقتی بسیار همراه با صرف وقت بود. این مهم را محقق گرامی، حجت الاسلام والمسلمین آقای مهدی غلامعلی، محقق ساخت و کتاب را سامان بخشید. ضمن قدردانی از زحمات ایشان، توفیق روزافزون وی را در نشر معارف اهل بیت علیهم‌السلام از خداوند منان خواستاریم.

گروه تاریخ حدیث و مصطلحات

پژوهشکده علوم و معارف حدیث

درآمد

حدیث شیعه، از آغاز پیدایش تاکنون، فراز و نشیب‌های فراوانی را پشت سر گذاشته است. بازخوانی این نوسان‌ها و دقت در چرایی آنها می‌تواند بخشی از صفحات تاریخ حدیث شیعه را بر نماید. با نگاهی ژرف به آثار مدون پیشینیان، به نیکی درمی‌یابیم که پنج سده نخست هجری، در استوارسازی بنیادهای حدیث شیعه، نقش بسیار مهمی داشته‌اند.

به نظر می‌رسد که بررسی تلاش‌های محدثان (راویان) و جریانات حدیثی این دوران، بیش از دوره‌های دیگر ضرورت دارد و می‌تواند تصویر روشنی از بسترها و خاستگاه‌های احادیث و متون روایی شیعه را برای ما ترسیم نماید.

این گونه مطالعات می‌توانند در گستره مکانی یا دامنه زمانی ویژه‌ای انجام شوند؛ چه این که در پژوهش‌های منطقه‌ای و تاریخی، عناصر خاصی در تاریخ حدیث، مورد بازکاوی قرار خواهند گرفت که دستاورد آن می‌تواند «تعداد محدثان»، «چرایی نوع نگارش‌ها»، «ترویج یا عدم ترویج برخی از گونه‌های روایی» و همچنین «روش‌شناسی محدثان» را در یک منطقه و یا یک زمان ویژه بیان کند.

مورخان و گاه جغرافی‌دانان، بسیاری از مکان‌های تجمع و شهرهای اقامتی شیعیان را ثبت کرده‌اند. این مناطق جغرافیایی، به صورت پراکنده، از شرق تا

غرب، وجود داشته‌اند. نباید از نظر دور داشت که پراکندگی جغرافیایی حضور شیعیان در تمام دوره‌ها یکسان نبوده است. از این رو، گاه مکانی که سال‌ها بلکه سده‌های متمادی، موطن شیعیان بوده، به طور کلی از حضور شیعه تهی شده است. گاه نیز عکس آن، رخ نموده است.

در دوران معاصر، پژوهش‌هایی در بازشناسی و جریان‌شناسی محدثان یک منطقه جغرافیایی، سامان یافته است. در گام نخست، «مستشرقان» پیش از مسلمانان به این گونه پژوهش‌ها روی خوش نشان دادند و سپس این شیوه پژوهشی در میان اهل سنت، گسترش یافت و در دهه‌های اخیر، میان شیعیان نیز شایع شده است.

خوش‌بختانه، امروزه نخست در نظام‌های دانشگاهی ایران و سپس در حوزه‌های علمیه، پژوهش‌هایی در راستای جریان‌شناسی محدثان، بررسی حوزه‌ها و مکاتب حدیثی و... در سطح پایان‌نامه‌های ارشد و رساله‌های دکتری، در حال شکلگیری اند و در بعضی از رشته‌ها عناوین دروسی هم‌افق با حوزه‌ها و مکاتب حدیثی، تعبیه شده است. تعداد اندکی از این گونه پژوهش‌ها نیز تا کنون منتشر شده‌اند.

حقیقت آن است که بسیاری از این پژوهش‌ها در نخستین مراحل پژوهشی قرار دارند و مؤلفان این گونه آثار، بیشتر به گردآوری اسامی محدثان همت گماشته‌اند و کمتر به تحلیل‌های جریان‌شناسانه و تاریخ حدیثی پرداخته‌اند. اگر چه شاید این شیوه پژوهش در گام نخست، ناکارآمد و ناچیز جلوه کند، ولی باید بدانیم که همواره تحلیل‌ها بر دانسته‌های ما استوارند. وقتی ما از کمیت حضور یا عدم حضور حدیث‌پژوهان در یک منطقه بی‌خبریم، چگونه می‌توانیم تحلیلی درست و مقبول ارائه کنیم؟! سوگمندانه باید گفت اطلاعات ما حتی از حضور محدثان یا آثار حدیثی شیعه در بسیاری از مناطق مهم، بسیار اندک و ناچیز است.

این در حالی است که اهل سنت، در نگارش تاریخ حدیث، به مناطقی که پیش‌تر مسلمان بوده و امروزه مسیحی شده‌اند نیز اهتمام ورزیده‌اند و کتاب‌هایی چون «تاریخ حدیث ایشبیلیه و قُرطبه» را نگاشته‌اند.

یکی از مناطقی که در تاریخ حدیث، مورد بی‌مهری قرار گرفته، منطقه «خراسان» است. عواملی چون: وسعت خراسان بزرگ پیش از سده پنجم،^۱ بُروز تمدن‌های مهم و حکومت‌های گوناگون در این منطقه و نیز مرکزیت علمی داشتن آن برای جهان اسلام در چند سده، این منطقه را به یکی از قُطب‌های مهم علمی و حدیثی تبدیل کرده بود.

همواره بخش‌های متعددی از خراسان در عصر حضور معصومان علیهم‌السلام، موطن شیعیان و محبّان اهل بیت علیهم‌السلام بوده است. حضور و کیلان از جانب ائمه متأخّر در این سامان و همچنین مراوده دائمی شیعیان خراسان با اهل بیت علیهم‌السلام از صفحات زرّین تاریخ تشیع در خراسان است. همین دلدادگی‌های خراسانیان به فرزندان پیامبر خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم سبب شد تا دشمنان نیز از این سرزمین برای رویارویی با حاکمان اموی و عباسی، سوء استفاده کنند. قیام سیاه‌جامگان، یکی از این خیزش‌های سیاسی مشکوک است که در خراسان رخ داده بود. البته بسیاری از امام‌زادگان نیز - که از عترت دوستی خراسانیان آگاه بودند - این منطقه را قرارگاه خوبی برای خویش می‌دانستند. سفر یحیی بن زید، از مهم‌ترین سفرهای امام‌زادگان به این دیار است. گفتنی است که دانشمندان مشهوری همچون: اباصلت هروی، فضل بن شاذان (شاذان)، حسین بن اشکیب مروزی، محمد بن مسعود عیّاشی، ابو عمرو کَشّی، شیخ صدوق و شیخ طوسی نیز یا اصالتاً خراسانی بودند و یا بخشی از عمر خویش را در این منطقه سر کرده بودند.

اما بی تردید، تاریخ حدیث شیعه، اوج بالندگی خویش را در خراسان با حضور امام علی بن موسی الرضا علیه‌السلام به‌دست آورده است. هر چند مدت حضور

۱. این سرزمین، دست کم شامل بخش‌هایی از شش کشور کنونی: ایران، پاکستان، افغانستان، ازبکستان، تاجیکستان و ترکمنستان است.

ایشان (۲۰۱ تا ۲۰۳ق) بسیار کوتاه بود، اما فصل مهمی از حدیث شیعه، در همین دوره ورق خورد. گذشته از این، مهاجرت گسترده‌تر شیعیان به خراسان، آزادی نسبی شیعیان و عالمان شیعه و همچنین نشر میراث رضوی در خراسان را باید از برکات این حضور دانست.

در پژوهش حاضر بر آنیم تا تلاش‌های حدیثی شیعه در کل خراسان بزرگ را به صورت گزارش‌گونه تا سده پنجم هجری معرفی نماییم. برای نیل به این مقصود، لازم است در ابتدا فرایند تحقیق را برای خوانندگان تبیین کنیم.

فرایند تحقیق

مهم‌ترین شاخصه‌های تاریخ حدیث شیعه در یک منطقه، عبارت‌اند از: «حضور کمی و کیفی محدثان»، «تعداد و عناوین کتب روایی تدوین شده»، «برپایی جلسات حدیثی»، «تعداد و گونه‌های روایات محدثان»، «چگونگی و میزان تعامل با دیگر حوزه‌ها و مکتب‌های حدیثی شیعه»، «چگونگی تعامل با اهل سنت و محدثان ایشان».

برای دستیابی به این شاخص‌ها در منطقه خراسان، سه عملکرد مستقل صورت گرفت: شناسایی مکان‌های جغرافیایی؛ بازشناسی محدثان در هر منطقه؛ و تدوین و تنظیم اطلاعات برای خوانندگان.

شناسایی مکان‌های جغرافیایی

موقعیتیابی اصل منطقه خراسان تا سده پنجم، از مسائل جغرافیایی و مقدماتی این پژوهش بود؛ چه این که در دوره‌های مختلف، خراسان، شامل اقلیم‌های گوناگون می‌شده است. آنچه در پایان، بدان پایبند شدیم، نظریه بلاذری بود که یاقوت حموی در معجم البلدان، آن را آورده است. وی خراسان را شامل چهار بخش (ربع / اقلیم) دانسته است. شواهد متعددی نیز این تقسیم‌بندی را تأیید می‌کنند و به همین جهت، این پژوهش نیز دقیقاً به این بخش‌ها پایبند است. در تقسیم‌بندی بلاذری، خراسان بزرگ، شامل چهار ربع (اقلیم) است:

رَبیع اوّل: ایران شهر، شامل: نیشابور، قُهبستان، طبسان، هرات، بوشنج، بادغیس و طوس (یا طابران).

رَبیع دوم: مرو، شامل: مرو شاهجان، سرخس، نسا، آبیورد، مرو رود، خوارزم، طالقان، و آمل.^۱

رَبیع سوم: غرب نهر (آمودریا) یا منطقه بلخ، شامل: فاریاب، جوزجان، طُخارستان غلیا، خُست، اندرابه، بامیان، ترمذ، چغانیان، طُخارستان و ...

رَبیع چهارم: ماوراءالنهر (فرارود)، شامل: بخارا، چاچ، طراریند، صُغد، کُش، نَخشب، آشروسنه، قُرغانه و سمرقند.^۲

بر اساس این تقسیم‌بندی، تمام شهرهای اصلی و البته قدیمی هر یک از بخش‌های چهارگانه خراسان بزرگ، شناسایی و نام‌های گوناگون آنها نیز گردآوری شدند. گذشته از کتاب‌های متعدّد جغرافیایی و نرم‌افزار «جغرافیای جهان اسلام» (تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی در قم)، کتاب *أربع خراسان* اثر دکتر قحطان عبد الستار الحدیثی، استاد دانشگاه بصره (منتشر شده توسط دار الحکمة در بصره به سال ۱۹۹۰م)، منبع بسیار شایسته‌ای برای شناسایی مکان‌های جغرافیایی خراسان بود.

بازشناسی محدثان

نخستین شاخص در تاریخ حدیث مناطق، شناسایی و محدثان آن خطه است. بر این اساس، دو پرسش، ضروری می‌نمود:

۱. چه کسانی را می‌توان در شمار محدثان این مناطق به شمار آورد؟

۲. چگونه می‌توان اسامی محدثان هر منطقه‌ای را برشمرد؟

۱. پس از این، نشان خواهیم داد که این دو ناحیه (طالقان و آمل)، در جنوب جیحون (آمویه) و بیرون از ایران امروز، واقع شده‌اند.

۲. *معجم البلدان*، ج ۲، ص ۳۵۱.

معیار انتساب به خراسان

برای پاسخگویی به پرسش نخست (چگونگی انتساب محدثان به خراسان)، با توجه به کارهای همسان نظیر تاریخ شهرها - که سبکی نگارشی در منابع رجالی اهل سنت (نظیر: تاریخ بغداد، تاریخ مدینه دمشق و...) است -، معیارهای زیر، ملاک پژوهش قرار گرفت:

یک. خراسانی الأصل: محدثانی که اصالتاً اهل خراسان‌اند و در همان دیار نیز تا پایان عمر زندگی کرده‌اند، همانند: فضل بن شاذان، محمد بن مسعود عیاشی یا ابو عمرو گشی.

دو. خراسانی المولد: محدثانی که متولد خراسان بوده‌اند؛ ولی بعدها برای همیشه موطن اصلی خود را ترک کرده‌اند. مانند شیخ طوسی که متولد طوس بوده؛ ولی در جوانی عازم بغداد شد و تا آخر عمر نیز در عراق ماند.

سه. خراسانی الانتساب: محدثانی که نسبت ایشان به یکی از شهرهای خراسان بوده باشد. خواه اساساً برخاسته از این شهرها بوده‌اند یا بعدها به خاطر حضور مداوم در این شهرها به آن منتسب شده‌اند. بنا بر این، تمام محدثان منتسب به شهرهای خراسان، مانند: بلخی، مروزی، نیشابوری و... در این پژوهش گرد آمده‌اند، مانند حسین بن اشکیب مروزی که اصالتاً اهل خراسان نیست. البته احتمال دارد که برخی از کسانی که به خراسان منتسب بوده‌اند، خود ایشان اصلاً خراسان را ندیده باشند و این انتساب، بیشتر از ناحیه اجدادشان بوده باشد؛ ولی دستیابی به این قرائن، بسیار دشوار (و در برخی موارد، تقریباً غیرممکن) است. از این رو، تمام این اسامی نیز گرد آمده‌اند.

چهار. خراسانی المقام: محدثانی که برای مدتی در مناطق خراسان، اقامت علمی داشته‌اند. یعنی برای تحصیل و شنیدن حدیث یا تدریس و کتابت کتب روایی، مدتی از عمر خود را در خراسان گذرانده باشند، مانند ابو مفضل شیبانی یا شیخ صدوق که مدتی را در ماوراءالنهر و نیشابور گذرانده‌اند. همچنین افراد

بسیاری را در کتاب *رجال الطوسی* می‌شناسیم که در شمار غلمان عیاشی (دست‌پرورده‌های وی) در منطقه سمرقند بوده‌اند. ایشان نیز شاید اصالتاً اهل خراسان نبوده‌اند؛ ولی برای مدتی در این منطقه، تحصیل علمی کرده‌اند و جزئی از تاریخ حدیث خراسان به‌شمار می‌روند. به همین دلیل، ضروری است که تاریخ حدیث امام رضا علیه السلام نیز در این پژوهش تبیین شود؛ چه این که ایشان نیز مدت سه سال در خراسان بوده‌اند.

در این جا باید این نکته یادآور شود که معیار در این پژوهش، بیان راویان و محدثان شیعی، اعم از امامیه و غیرامامیه است. همچنین نام محدثان سنی‌ای که برای شیعیان کتاب نگاشته‌اند، یا مورد اعتماد محدثان شیعه بوده‌اند و نویسندگان شیعه، روایاتی را از ایشان نقل کرده‌اند، آمده است. برای نمونه، شیخ صدوق در ایامی که در خراسان بوده است، از بسیاری از محدثان اهل سنت، روایاتی را شنیده است که بخشی از آنها اخلاقی و بخشی دیگر در فضایل اهل بیت علیهم السلام بوده است. از آن جا که صدوق بر آنها اعتماد کرده و روایاتشان را بیان نموده، نام ایشان نیز در این پژوهش آمده است؛ ولی مذهب آنها جهت اطلاع خواننده، بیان شده است.

شیوه بازبانی محدثان خراسان

برای نیل به این مقصود، و پاسخ به این پرسش که: «چگونه می‌توان اسامی محدثان هر منطقه‌ای را برشمرد؟» باید گفت که بازخوانی و مراجعه به منابع زیر، ضرور است:

الف. عموم منابع رجال و تراجم

بسیاری از اسامی راویان با پسوند شهرهای ایشان، در منابع رجالی آمده است. این پسوندها در میان یاران ائمه علیهم السلام پس از امام باقر علیه السلام در منابع رجالی (بویژه *رجال الطوسی*) به چشم می‌خورد. برای نمونه، انتساب به سمرقند در *رجال الطوسی* برای بسیاری از راویان آمده که جمعی از آنها عبارت‌اند از: جعفر بن

احمد بن ایوب سمرقندی؛ محمد بن ابراهیم وراق سمرقندی؛ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی؛ جعفر بن ابی جعفر سمرقندی.

بنا بر این، بخش قابل توجهی از نام‌های موجود در مداخل کتب رجالی را می‌توان یافت که هر یک به شهری منتسب هستند. اما نباید از گزاره‌های ضمنی در لابه‌لای مباحث رجالی این کتب، غفلت کرد. برای مثال در طریق‌های کتب فهرست، اسناد روایات کتاب رجال الکشی و مباحث حاشیه‌ای آن، اسامی برخی راویان منتسب به شهرها را می‌توان یافت. برای گردآوری محدثان خراسان، تنها به مراجعه به منابع رجالی کهن اکتفا نشد؛ بلکه گذشته از منابع رجالی متقدمان (کتب سنه رجال)، برخی از آثار متأخران و حتی معاصران نیز بررسی شده است. همچنین به کتاب‌های تراجم و یا فهرست متأخران، همچون: فهرست منتجب الدین رازی و معالم العلماء ابن شهر آشوب و أعيان الشيعة سید محسن امین توجه ویژه شده است.

گفتنی است که منابع رجالی اهل سنت نیز در شناسایی راویان حدیث شیعه، سودمند است؛ چه این که در این منابع، شیعه بودن برخی از راویان را تصریح کرده‌اند. در میان منابع رجالی اهل سنت، کتاب‌های لسان المیزان، میزان الاعتدال و الکامل فی ضعف الرجال، اسامی قابل توجهی از راویان شیعه را گرد آورده‌اند.

ب. اسناد کتب روایی

اسامی راویان را می‌توان در اسناد کتب روایی، به صورت نسبتاً کامل مشاهده کرد. بنا بر این برای گردآوری راویان خراسان، تنها به منابع رجالی اکتفا نشد؛ بلکه اسناد کتب روایی (بوژه کتب اربعه)، مورد بررسی قرار گرفتند. برای دستیابی به این نام‌ها، از کتاب معجم رجال الحديث آیه الله سید ابوالقاسم خویی، بسیار بهره برده‌ایم. همچنین به صورت رایانه‌ای نیز هر عنوان انتسابی را در اسناد روایات مجموع کتب روایی، جستجو کرده‌ایم. برای نمونه، کلیدواژه‌هایی نظیر: النیسابوری، نیشابوری و نیشابوری را در دامنه «مجموع کتب روایی

شیعه»، مورد جستجو قرار داده‌ایم. البته کتاب مستدرکات علم رجال الحديث نوشته آیه الله علی نمازی شاهرودی نیز بخشی از این اسامی را گرد آورده بود که مورد استفاده قرار گرفت.

ج. متن روایات

گاهی در متن بعضی از روایات، نام یک یا چند تن از یاران امامان آمده و انتساب آنها به شهری، روشن شده است. برای مثال، امام از راوی‌ای نیشابوری، سراغ اهالی آن شهر را می‌گیرد و از احوالات فضل بن شاذان می‌پرسد. آن گاه از جلالت او سخن می‌گوید. این، دلیل خوبی است. بر این که این فرد، از اهالی آن شهر است و موقعیتش نیز نزد امام، روشن می‌شود.

د. کتاب‌های اختصاصی شهرها

یکی از شیوه‌های رجال‌نگاری اهل سنت، رجال شهرهاست. این کتاب‌ها، مجموعه نام‌های راویان و بزرگان یک منطقه را گرد آورده‌اند. برای نمونه، تاریخ نیشابور، السیاق بذیل تاریخ نیشابور، و المنتخب من السیاق، همگی در بر دارنده اسامی محدثان و بزرگان نیشابور هستند که برای تدوین تاریخ حدیث، بازخوانی این گونه آثار، ضروری است. گذشته از این نوع کتاب‌ها، برخی منابع تاریخی نیز ویژه یک منطقه خاص، تألیف شده است. در این گونه کتاب‌ها تمام مباحث مرتبط با یک شهر، گردآوری شده‌اند. در لابه‌لای این متون می‌توان مباحثی را در باره محدثان آن منطقه یافت، مانند: تاریخ بیهقی، تاریخ بخارا و یا القند فی ذکر علماء سمرقند.

برای گردآوری اسامی راویان شیعه خراسان، از تمام منابع پیش‌گفته بهره برده‌ایم. طبیعی است که مدت مدیدی صرف گردآوری این اسامی شد؛ چه این که پس از شناسایی کلیدواژه‌های انتسابی به هر شهر - که این نیز چندان آسان نبود -، مراجعه رایانه‌ای به نرم‌افزارهایی چون: درایه النور، جامع الأحادیث، نور

السيرة و از همه مهم‌تر، نرم‌افزار مکتبه أهل البيت، بسیار وقتگیر بود. از سوی دیگر، برخی کتاب‌ها چون: تاریخ نیشابور و المنتخب من السیاق نیز به صورت کتاب‌خانه‌ای از ابتدا تا انتها مطالعه می‌شد تا نام محدثی از قلم نیفتد؛ اما با تمام وسواسی که در گردآوری نام‌ها به خرج داده شد، به هیچ وجه نمی‌توان ادعا کرد که تمام محدثان خراسان گرد آمده‌اند؛ چه این که وسعت منطقه، تعدد شهرها و روستاهای آن و ناشناخته یا دور از دسترس بودن بخشی از منابع، مانع از آن است که چنین ادعایی بیان شود؛ ولی می‌توان مدعی شد که بخش قابل توجهی از خراسانیان، در این پژوهش، گردآوری شده‌اند. امید است که با پیشرفت‌های بیشتر در منابع رایانه‌ای و انتشار نسخ خطی جدید، اسامی بیشتری از مفاخر حدیثی شیعه در خراسان، شناسایی شوند.

شیوه تنظیم و تدوین

این پژوهش، بر آن است تا گزارشی مختصر و گذرا از «تاریخ حدیث شیعه در خراسان» را بیان نماید. مطالب گردآوری شده از منابع روایی، رجال و تاریخی، در مجموع، بسیار قابل توجه و گسترده بودند؛ اما این برف‌انبار اطلاعات، بیشتر بیان کلیات بود و یا نهایتاً معرفی بسیار اجمالی یک راوی. بنا بر این، شناسایی تفصیلی یک راوی خراسانی، کاری دشوار و وقتگیر می‌نمود؛ چه این که بیشتر حدیث‌پژوهان خراسانی، بسیار ناشناخته بودند. گاه گردآوری مطلب برای دو یا سه سطر، ساعت‌ها پژوهش می‌طلبید. این مشکل در شناسایی مذاهب راویان، بیشتر رخ می‌نمود.

پس از شناسایی راویان، دو تفکیک انجام شد. نخست، «تفکیک منطقه‌ها و شهرها» و سپس «تفکیک تاریخی». بدین‌سان، کل خراسان بزرگ - برابر با تقسیم‌بندی پیش‌گفته بلاذری - به چهار بخش تقسیم شد: ماوراءالنهر، بلخ، مرو و نیشابور. در هر بخش نیز تمامی شهرها یا روستاهای مهم آن، شناسایی شدند و

برای هر شهر، فصل ویژه‌ای اختصاص یافت. آن گاه نام راویان، به ترتیب تاریخی، ذیل نام هر شهر تنظیم شد. از آن جا که دامنه تاریخی این پژوهش، تنها پنج سده نخست هجری است، راویان هر سده، در یک گروه و به ترتیب حروف الفبا آمده‌اند. همچنین اگر کسی به بیش از یک شهر در خراسان تعلق داشت، تنها در یک جا معرفی وی آمده و در مکان‌های دیگر، تنها ارجاع داده شده است.

گفتنی است که پژوهش حاضر، نخستین گام در بازشناسی مکتب حدیثی خراسان است. از این رو، دفتر نخست این مجموعه، تلاش‌های حدیثی شیعه در مناطق ماوراءالنهر و بلخ را در بر دارد و دفتر دوم، به مناطق نیشابور و مرو اختصاص یافته است.

در پایان، سپاس صمیمانه خویش را از مدیر محترم گروه تاریخ حدیث، دانشمند ارجمند جناب آقای قاسم جوادی (صفری) ابراز می‌دارم؛ چرا که این کتاب در تمام مراحل تدوین، مدیون یادآوری‌های شفاهی و کتبی ایشان است. همچنین از راه‌نمایی‌های پژوهشی رئیس پیشین «پژوهشکده علوم و معارف حدیث»، حجة الاسلام و المسلمین دکتر مهدی مهریزی و نقدهای دوست فاضل و بزرگوaram جناب آقای دکتر علینقی خدایاری - که بر این نوشتار داشته‌اند -، بسیار تشکر می‌کنم.

نیز توفیق روزافزون معاونت پژوهشی پژوهشکده علوم و معارف حدیث را - که زمینه انتشار این اثر را فراهم آورده‌اند - از خداوند متعال خواهانم.

مهدی غلامعلی

۲۲ مرداد ۱۳۹۱

۲۳ رمضان المبارک ۱۴۳۱

بخش اول: حدیث شیعه در ماوراء النهر

فصل اول: جغرافیای ماوراء النهر

فصل دوم: محدثان ماوراء النهر

فصل سوم: سهم ماوراء النهر در نشر حدیث شیعه

فصل اول: جغرافیای ماوراء النهر

درآمد

به دریاچه آرال (خوارزم) در ازبکستان، رودی سرانجام می‌گردد که آن را «آمودریا»، «جیحون» و یا «آمویه» می‌گویند. این رود بزرگ، از ارتفاعات کوه‌های هندوکش و فلات پامیر سرچشمه می‌گیرد و پس از گذشتن از جنوب تاجیکستان و تشکیل مرز جنوبی آن با افغانستان، وارد خاک ازبکستان و سپس ترکمنستان می‌شود و سرانجام در خاک ازبکستان، به دریاچه آرال می‌ریزد.^۱ طول این رود عظیم، بیش از دوهزار و پانصد و چهل کیلومتر است.

در تقسیمات جغرافیایی ایران قدیم، رود آمویه یا جیحون، از جنوب شرقی خراسان قدیم، آغاز می‌شده و تا شمال غربی آن ادامه می‌یافته و به دریاچه خوارزم (آرال) می‌ریخته است. وجود رودخانه‌ای باشکوه همراه با آب‌راه‌های فرعی و هوای معتدل در شرق ایران تاریخی و بعدها در شرقی‌ترین منطقه بلاد اسلامی، سبب شده بود که همواره مناطق پیرامونی آمویه، محل شکل‌گیری فرهنگ‌ها و تَضَیج تمدن‌ها و تبادل و تعامل آنها گردد. در آن روزگار، به شهرها و ولایات آن سوی رود جیحون، ماوراء النهر (فرارود) می‌گفتند. گفتنی است که در

---

۱. گفتنی است که در دهه ۱۹۹۰ میلادی، دریاچه آرال، تقریباً خشک گردید و در حال حاضر، تنها بخش کوچکی از آن به صورت باتلاق باقی مانده است.

گذشته‌های بسیار دور، خراسان بزرگ، چند برابر خراسان فعلی بوده و تقریباً بخشی از آسیای میانه، افغانستان، پاکستان و حدود یک چهارم از ایران فعلی را شامل می‌شده است.

ماوراءالنهر در قرن اول، پس از آن که رنگ و بوی اسلامی به خود گرفت، به تدریج، عالمان و راویان حدیث را به خود دید. روند مهاجرت عرب‌زبانان و جنگجویان مسلمانی که برای کشورگشایی و یا حفاظت از سرزمین‌های شرقی خلافت به این مناطق سفر می‌کردند، گسترش می‌یافت. این سفرها و حضورهای دائمی در مناطق خراسان بزرگ، تا چندصد سال ادامه داشت. در میان این مسافران عرب‌زبان، گروه‌هایی از محدثان نیز حضور داشتند.

برخی از ایشان در لباس یک رزمنده یا مرزبان، برای خدمت به حکومت اسلامی به خراسان آمده بودند. برای نمونه، قُثَم بن عباس بن عبدالمطلب (پسرعموی پیامبر خدا ﷺ)، از سرشناسان صحابه^۱ و همچنین از اصحاب، راویان و کارگزاران امام علی (علیه السلام) است^۲ که به عنوان فرمانده، به سمرقند رفت و تا پایان عمر در این شهر زندگی کرد. وی را می‌توان نخستین راوی حدیث در منطقه ماوراءالنهر دانست.

تقسیمات جغرافیایی

ماوراءالنهر (فرارود) در دوران گذشته و عصر خراسان بزرگ، دارای هفت «منطقه» یا به تعبیر امروزی، هفت «استان» بوده است. هر کدام از این مناطق هفتگانه، شهرها و ولایت‌های متعددی را در خود جا داده بودند. گذشته از روستاهای فراوان این منطقه - که بیشتر حاصلخیز و سرسبز بوده‌اند -، شهرهای مهم آن در پژوهش حاضر بررسی گردیدند تا راویان و فعالیت‌های حدیثی شکل گرفته آنها، مورد مطالعه قرار گیرند. با وجود اختلاف در تقسیمات جغرافیایی

۱. الاستیعاب، ج ۳، ص ۱۳۰۴، ش ۱۲۶۶.

۲. رجال الطوسی، ص ۷۹.

خراسان بزرگ، ما به دسته‌بندی بلاذری^۱ و پژوهش یکی از محققان معاصر در ثبت شهرهای خراسان،^۲ اعتماد کرده‌ایم. طبق این پژوهش، تقسیم‌بندی ماوراء النهر این گونه بوده است:

۱. اَشْرُوسَنَه؛ ۲. بخارا؛ ۳. صُغْد یا سُغْد (شامل شهرهای: اَرَبِنْجَن، اِشْتِيخَن، دَبُوسِيه، سمرقند، کَشَانِيه)؛ ۴. چاچ یا شاش (شامل شهرهای: اِسْفِيْجَاب، اِيلاق، چاچ)؛ ۵. فَرغانه؛ ۶. کَش؛ ۷. نَخْشَب (نَسَف).

در این جا به معرفی جغرافیای هر یک از این اقالیم و شهرهای مشهور آنها خواهیم پرداخت.

۱. اَشْرُوسَنَه (اَشْرُوسَنَة)^۳

اَشْرُوسَنَه، نام اقلیم و منطقه‌ای مشهور، در خراسان قدیم بوده است.^۴ اقالیم در آن روزگاران، مانند عناوین استان‌ها (و یا کشورها)ی امروزی بوده‌اند. بنا بر این، «اقلیم»، عنوان شهر ویژه‌ای نبوده است؛ بلکه سرزمینی را که دارای شهرها یا آبادی‌های متعدد بوده، با این نام می‌خواندند.^۵

الف. نام و حدود منطقه

برخی نام این شهر را «سروشنه»،^۶ یا «اسروسنه»^۷ نگاشته‌اند؛ ولی یاقوت خَمَوی که به آن دیار سفر کرده می‌نویسد که در آن جا مردم محلی به این اقلیم، «اَشْرُوسَنَه» می‌گفتند.^۸

۱. ر.ک: معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۵۱.

۲. اریاع خراسان، قحطان عبد الستار الحدیثی.

۳. ضبط واعراب، برگرفته از: مراصد الاطلاع علی اسماء الأمکنه و البقاع (ج ۱، ص ۸۱) است.

۴. همان، ص ۸۱ (به نقل از: اصطخری).

۵. مانند اقالیم «صغد و فرغانه و شاش» در خراسان آن روزگار و همچنین «عراق و شام» که نام سرزمین بوده‌اند.

۶. در این باره، ر. ک: الروض المعطار فی خبر الأقطار، ص ۶۰.

۷. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۳۴.

۸. سمعانی چنین پنداشته است. در این باره، ر. ک: معجم البلدان (ترجمه)، ج ۱، ص ۲۴۳.

۸. ر.ک: همان جا.

هم او در توصیف این اقلیم ادامه می‌دهد: «اقلیمی بزرگ در ماوراءالنهر از کشور هیاطله، میان سیحون و سمرقند در بیست و شش فرسنگی سمرقند و در شمار اقلیم چهارم است.... و استخری گوید: [اشروسنه، نام اقلیم است، چنان که سغد نیز نام اقلیم است، شهری یا جایی بدین نام نباشد]. و بیشتر آن کوهستانی است. شهرستان‌هایی از ماوراءالنهر که در پیرامون آن است، عبارت‌اند از: فرغانه در شرق و سمرقند در غرب، چاچ و بخشی از فرغانه در شمال و چغانیان و شومان و ولاشگرد و راش‌ت در جنوب».^۱

ب. ویژگی‌ها

اُشْرُوسَنَه، ناحیه‌ای بسیار بزرگ و آباد بوده که نعمت‌های فراوانی را از میوه‌های گوناگون - بویژه انگور - و در کوه‌هایش نیز معادن آهن را در خود جا داده بود.^۲ این اقلیم، بسیار گسترده بوده و آبادی‌های متعددی را در بر داشته است به گونه‌ای که گفته شده چهارصد آبادی در آن وجود داشته است.^۳ اشروسنه، گذشته از این که دارای دار‌الإماره و مسجد جامع بوده، ضرب سکه نیز در آن صورت می‌گرفته است.^۴

شهر بزرگ اُشْرُوسَنَه، «بلسان» نامیده می‌شود و از دیگر شهرهایش می‌توان به: بُنْجِیْکَت، ساباط، رامین، دارک^۵ و خرقانه، اشاره کرد.^۶ امیرنشین این اقلیم، «بُنْجِیْکَت» است.^۷

صاحب حدود العالم، معتقد است که این اقلیم، تنها یک شهر داشته است؛ ولی نامی از آن شهر نمی‌برد که احتمالاً مقصودش همان «بلسان» بوده است. او بر

۱. همان جا.

۲. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۳۴.

۳. الروض المغطى فی خبر الأقطار، ص ۶۰.

۴. همان جا.

۵. اسم این شهرها را «زامین، ساباط و ذرک» نیز گفته‌اند (الکتاب العزیزی أو المسالك و الممالك، ص ۱۶۱).

۶. معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۴۳.

۷. همان جا.

این باور است که باقی مناطق، در حدّ شهر نبوده و روستا هستند و در بارهٔ آشروسنه می‌نویسد: «منطقه‌ای است بزرگ، آباد و دارای نعمت‌های فراوان. شهری دارد و روستاهایی بسیار».^۱

۲. بخارا

مشهورترین و مهم‌ترین اقلیم در منطقهٔ ماوراء النهر، «بخارا» است. این شهر از جهت سیاسی، مرکزیت حکومت شرق بلاد اسلامی را عهده دار بوده^۲ و سامانیان نیز این خطه را برای پایتختی خویش گزیده بودند.^۳

وسعت، سرسبزی و فزونی باغ‌های این منطقه، سبب شده بود که این محدوده و حوالی آن و بویژه صغد را در شمار جنات اربعه برشمارند. ساکنان این دیار را عرب‌ها و عجم‌ها شکل داده بودند. گفتنی است که نام قدیم بخارا «بومجکث» است.^۴

یاقوت حموی به نقل از صاحب کتاب صور می‌نویسد: «در سرزمین فرارود [ماوراء النهر] و دیگر شهرهای اسلامی، شهری به زیبایی بخارا ندیدم. هرگاه به بالای کهندژ آن بروی و به اطراف بنگری، چیزی جز سبزی نمی‌بینی که به سبزی آسمان چسبیده است. گویی آسمان، گنبدی سبز است که بر فرشی سبز نهاده شده باشد و کاخ‌ها در میان آن چشمک می‌زنند. روستاها، همه پاکیزه و روشن همچون آینه‌اند. در خراسان و فرارود (ماوراء النهر) شهری پرجمعیت‌تر از بخارا نیست و مردم هیچ یک از شهرها به اندازهٔ مردم بخارا، به ساختمان‌ها علاقه‌مند نیستند».^۵

۱. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۳۴.

۲. همان، ص ۱۲۹.

۳. معجم البلدان، ج ۱ ص ۴۵۲.

۴. همان، ص ۴۵۳.

۵. همان، ص ۴۵۲.

صاحب آثار البلاد و أخبار العباد نیز می‌افزاید: «قلعه بخارا، بر تمامی آبادی [ها]، باغ‌ها و بعضی از روستاها احاطه و اشراف دارد. مسافت این قلعه، دوازده فرسخ در دوازده فرسخ راه است. در میانه این قلعه، جز باغ و آبادی و کشاورزی، خرابه و صحرایی وجود ندارد. در میانه این منطقه، شهر بخارا واقع شده که آن نیز قلعه‌ای ویژه دارد»^۱.

فاصله میان بخارا و سمرقند را هفت منزل راه و ۳۷ فرسنگ نوشته‌اند. اقلیم «صغد» - که از مهم‌ترین اقلیم ماوراءالنهر است - در حد فاصل این دو منطقه است.^۲

الف. فتح بخارا

بیشتر مردم بخارا از جهت نظامی، توانمند بوده و تاریخ، آنان را جنگجو معرفی کرده است.^۳ بخارائیان، پیوسته و به شدت از شهر خویش در طول تاریخ دفاع کرده‌اند. لشکر مسلمانان نیز بارها برای فتح آن تلاش کردند که با مقاومت مردم و یا نیرنگ‌های نظامی آنان رو به‌رو می‌شدند.

سعید بن عثمان بن عفان در دوران خلافت معاویه، نخستین کسی است که توانست بخارا را فتح کند؛ اما همین که وی شهر را به قصد فتح سمرقند ترک کرد، بخارائیان شورش کردند.

مدت‌ها گذشت تا این که مسلم بن زیاد در دوران یزید بن معاویه، آن را دوباره فتح کرد؛ اما این گشایش نیز چندان پایدار نبود و سپاه امویان با شورش‌های عمومی مردم، ناچار به ترک بخارا شدند.

سرانجام در سال ۹۳ ق، قتیبة بن مسلم باهلی، در دوران ولید بن عبد الملک، با سپاهی رهسپار بخارا شد و برای همیشه بخارا را فتح کرد.^۴ داستان‌های

۱. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۵۸۹.

۲. همان جا.

۳. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۲۹.

۴. ر. ک: البلدان، ص ۶۹.

متعددی در باره گشودن بخارا توسط مسلمانان گفته شده^۱ که برخی از آنها بیشتر به افسانه می‌ماند.

ب. جمعیت و آبادانی

نویسنده تاریخ بخارا با یادکرد شهرها، روستاها و آبادی‌های^۲ بخارا، به مساجد جامع و بازارها و کاخ‌های موجود در این نواحی اشاره می‌کند. این گزارش‌ها، نشانگر حضور جمعیت بسیار و رونق کسب و کار مسلمانان در این خطه از خراسان بزرگ است.^۳ به طور کلی، بخارا، پُرجمعیت‌ترین شهر ماوراء النهر بوده است و از آن جا که آب فراوان و خاک حاصلخیزی داشت، میوه‌های فراوانی در آن جا به ثمر می‌نشست. همچنین از آن جا منسوجات گوناگونی از جمله گلیم و پارچه به دیگر شهرها صادر می‌شد.^۴ یاقوت حموی می‌نویسد: «بخارا... بی‌گمان شهری کهن، با باغ‌های بسیار، پُر از میوه نیکوست. میوه‌هایش را به مرو با فاصله دوازده مرحله و به خوارزم با پانزده روز راه می‌برند».^۵

گفتنی است که بیشتر ساختمان‌های بخارا، با چوب ساخته شده بوده است.^۶ در آبادی نور، از توابع بخارا، بسیاری از تابعیان دفن شده بودند که همین، سبب توجه مردم دیگر دیار بخارا شده بود و هر ساله برای زیارت به آن جا می‌رفتند و این کار را «زیارت نور» می‌دانستند و باور داشتند که این زیارت، فضیلت حج را دارد.^۷

۱. ر. ک: معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۵۴.

۲. مانند: کریمیه، نور، قرب و بیکنده.

۳. تاریخ بخارا، ص ۲۲ - ۲۷.

۴. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۲۹.

۵. معجم البلدان، ج ۱ ص ۴۵۶.

۶. همان، ص ۴۵۳.

۷. تاریخ بخارا، ص ۱۷.

ج. علم دوستی مردم بخارا

رویکرد توجّہ به علم در بخارا دارای فراز و فرود شدیدی بوده است. در دوره‌هایی که می‌توان آغاز آن را حدود قرن سوم هجری دانست، شروع سیر صعودی این روند بوده و تقریباً سده‌های هفت و هشت هجری، افول آن آغاز شده است.

بخارا در سده‌هایی، مرکز فقیهان و جایگاه فاضلان و پایگاه دانشمندان بوده است، به گونه‌ای که زکریا بن محمد قزوینی در توصیف این شهر در سدهٔ هفتم آورده است که: در حال حاضر، چهارهزار فقیه و وظیفه‌خور دارد و هیچ شهری نیست که مردمش به اندازهٔ مردم بخارا به دانشمندان، احترام بگذارند.^۱

بخارا همواره در سده‌های مختلف به عظمت و اقتدار سیاسی، اقتصادی و علمی شهره بود تا این که در سال ۶۱۶ ق، فتنهٔ عظیم مغولان و حملهٔ آنان به این اقلیم صورت گرفت. سه شبانه‌روز بین خوارزم‌شاه و چنگیز، جنگ و خون‌ریزی برقرار بود، به گونه‌ای که نوشته‌اند از هر دو طرف، بی‌شمار کشته شدند و هیچ‌یک، نه مسلمانان و نه کفار، پیروز نشدند. در شب چهارم با فرار خوارزم‌شاه، چنگیز توانست فاتحانه وارد شهر شود که خرابی‌های بسیاری به بار آورد.^۲

به نظر می‌رسد توصیفی که از زکریا بن محمد قزوینی پیش از این گذشت، بیشتر مربوط به قبل از حملهٔ مغول بوده باشد؛ چه این که در گزارش‌هایی که در سده‌های بعدی، از بخارا شده است، افول رونق علم‌آموزی بخارا ثیان مشهود است. ابن بطوطه (م ۷۷۹ ق)، یکی از کسانی است که اخبار افول علم را در این دیار، گزارش کرده است. توصیف وی می‌تواند تا حدودی وضعیت بخارا را در سدهٔ هشتم هجری برای ما تبیین کند. او در سفرنامهٔ خود می‌نویسد: «...یک روز

۱. آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۵۸۹.

۲. الروض المعطار فی خبر الاقطار، ص ۸۴.

کامل، از وسط باغ‌های به هم پیوسته، نه‌رها، درختان و آبادی‌ها راه پیمودیم تا به شهر بخارا رسیدیم - که امام محدثان، ابو عبد الله محمد بن اسماعیل بخاری، منسوب به آن است - . بخارا مرکز بلاد ماوراء النهر است که به دست چنگیز تاتاری ملعون، جد پادشاهان [امروز] عراق، ویران گردید. اکنون مساجد و بازارهای آن، جز قسمت کوچکی، مخروبه‌اند و مردم آن در ذلت و خواری به سر می‌برند. گواهی بخارائیان در خوارزم و دیگر مناطق، مقبول نیست؛ زیرا مردم این شهر در تعصب و دعوی باطل و انکار حق، شهرت دارند. اکنون در بخارا کسی که چیزی از علم بداند یا عنایتی به آن داشته باشد، پیدا نمی‌شود.^۱

بخارا، خاستگاه بزرگ‌ترین دانشمند اهل سنت، محمد بن اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ق) نگارنده کتاب *الجامع الصحيح* است. این کتاب که با عنوان صحیح البخاری مشهور است، در نزد اهل سنت، مهم‌ترین و صحیح‌ترین کتاب پس از قرآن است. همچنین ابو علی حسین بن عبد الله، مشهور به ابن سینا، حکیم و طبیب نامور ایرانی، برخاسته از بخارا است. ابوعلی سینا، نگارنده کتاب‌های بسیاری است که *قانون*، *شفاء* و *اشارات*، از آن جمله‌اند. او در دوره آل بویه، وزارت شمس الدوله ابو طاهر را پذیرفت. وی در ششم شعبان سال ۴۲۸ق، در پنجاه و هشت سالگی درگذشت.^۲

د. فضیلت بخارا

صاحب *آثار البلاد*، روایاتی از حذیفه بن یمان در فضیلت بخارا و غریب‌دوستی و مهمان‌پرستی مردم آن، نقل کرده است. هرچند اعتماد به این گونه روایات، بسیار دشوار می‌نماید، ولی از آن جا که متون تاریخی و جغرافیایی، به گزارش آن پرداخته‌اند، آن را بیان می‌کنیم. یکی از این روایات چنین است: «حذیفه بن یمان از پیامبر خدا ﷺ روایت می‌کند که: شهری را خریدید گشود در پشت

۱. رحلة ابن بطوطة، ج ۱، ص ۴۴۳.

۲. ر. ک: معجم البلدان، ج ۱، ص ۴۵۴.

رودخانه‌ای که بدان جیحون گویند و آن شهر را بخارا نامند که به رحمت خداوند، اندر است و فرشتگان، آن را در بر گرفته‌اند. مردمش پیروزمندند. کسی که آن جا در بستر بخوابد، پاداش کسی را دارد که در راه خدا، شمشیر زند. در پشت آن، شهری است به نام سمرقند که چشمه‌ای از چشمه‌های بهشت در آن جا می‌جوشد و گوری از گورهای پیامبران در آن است و باغچه‌ای از باغچه‌های بهشت است. مردم این شهر در روز قیامت، با شهدا محشور می‌شوند.^۱

همچنین روایت دیگری را در فضیلت بخارا این گونه گزارش کرده‌اند: «پیامبر ﷺ از جبرئیل علیه السلام پرسید: چرا به شهری که بخارا نام دارد، فاخره می‌گویند؟ علت این نام‌گذاری چیست؟ جبرئیل پاسخ داد: زیرا در روز رستخیز، بر شهرهای دیگر به دلیل فزونی شهیدانش فخر کند. سپس پیامبر خدا ﷺ گفت: خداوند! فاخره را مبارک دار و دل مردمش را به تقوا پاکیزه کن و ایشان را بر امت من شفقت ده».^۲

به نظر می‌رسد که این گونه روایات، بیشتر ساخته دستگاه دروغ‌پراکنی حکومت اموی باشد؛ چه این که این گونه روایات، در کتب معتبر شیعه و اهل سنت، دیده نمی‌شود. همچنین با توجه به مقاومت مردم بخارا و نفوذناپذیری شهر و شکست دو لشکر در دوره معاویه و یزید بن معاویه، ظاهراً حاکمان اموی، برای تهییج مردم به پیکار در این نقطه، ناگزیر به جعل روایت روی آورده‌اند. دقت در مفاد روایت، این گمانه را تقویت می‌کند.

۳. صُغْد (سُغْد)

حدّ فاصل میان بخارا و سمرقند، سرزمینی است سراسر سرسبز که به آن «صغد» می‌گویند. در متون کهن، گاه نام این منطقه را با حرف «سین» (سغد) می‌نگاشتند؛ ولی با همین تلفظ - ضمّ سین یا صاد - قرائت می‌کردند.^۳ مساحت این سرزمین

۱. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۵۸۷.

۲. همان جا.

۳. مراد الاطلاع علی اسماء الامکنه و البقاع، ج ۲، ص ۸۴۲.

را ۳۶ فرسخ در ۴۶ فرسخ نوشته‌اند.^۱ شهر سمرقند، مرکزیت سیاسی صُغد بوده است.^۲

اقلیم صغد، دربر دارنده اراضی سرسبزی بوده که میان دو رود سیحون و جیحون، محصور شده بوده و از رود میانی زرفشان - یا همان نهر صُغد - سیراب می‌شده است. از آن جا که در دوسوی صُغد، دو شهر سمرقند و بخارا بوده است، یاقوت حموی از این اقلیم به «صُغَدین» تعبیر می‌کند و قائل به «صُغد سمرقند» و «صُغد بخارا» است.^۳

الف. سرسبزی منطقه

زیبایی منطقه صُغد، سبب شده بود که این اقلیم، از مشهورترین اقلیم خراسان گردد و آن را در شمار سه بهشت^۴ و یا چهار بهشت دنیا (جنات اربعه)^۵ بخوانند.^۶

صاحب آثار البلاد و أخبار العباد در توصیف این دیار می‌نویسد: «صغد از بخارا تا سمرقند، جمیعاً باغات و دهات است. درختان، آن قدر به هم نزدیک‌اند که تا به روستاها وارد نشوی، متوجه نمی‌شوی که به روستای بعدی وارد شده‌ای. آب آن بسیار و خوش‌گوار است. هوایش بهتر از غوطه دمشق و ابله بصره و شعب بوان است. در صُغد، جایی مرتفع نیست که اگر شخص به آن جا رود به نظرش صحرا یا کوه بی‌درخت و باغ آید. هر چه چشم کار کند، باغ و درخت است... در تمام این راه، باغات است و در جمیع این باغات، حوض‌ها ساخته‌اند و نهرها جاری کرده‌اند و عمارات عالی، بنا نهاده‌اند».^۷

۱. أحسن التقاسیم، ص ۲۶۹.

۲. ارباع خراسان، ص ۴۹۲.

۳. معجم البلدان، ج ۳، ص ۴۱۰.

۴. مسالك الممالك الاصلخری، ص ۲۹۳.

۵. جنات اربعه را چنین برشمرده‌اند: الغوطه [دمشق یا کورتها]؛ ابله البصرة؛ شعب بوان؛ صُغد سمرقند (ساج

العروس، ج ۱۰، ص ۳۵۷).

۶. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۲۳.

۷. همان، ص ۶۲۴.

ب. فتح صغد

قتیبه بن مسلم باهلی، صغد را در دوران حکومت ولید بن عبد الملک فتح کرد.^۱

ج. شهرهای صُغد

در تعداد شهرهای زیرمجموعه صُغد، اختلافات شدیدی بین جغرافی دانان وجود دارد. برای نمونه، یعقوبی می نویسد: «و سرزمین صُغد، با وسعت است و آن را شهرهایی است با شکوه و استوار و مستحکم، از جمله: دَبُوسِیَه و کَشَانِیَه و کَشَن و نَسَف - که همان نخشب است -». ^۲ حال آن که بلاذری، وسعت آن را بیش از این اعلام کرده و حتی «اشروسنه» و «فرغانه» را نیز در محدوده صغد دانسته است. ^۳ دکتر قحطان عبدالستار حدیثی در کتاب *ارباع خراسان*، پس از یادکرد اختلافات ایشان، بر این رأی متمایل شده که صُغد در روزگاران گذشته، تنها دارای پنج شهر اصلی بوده که به ترتیب، عبارت اند از: اَرَبِنْجَن، اِشْتِیخَن، دَبُوسِیَه، سمرقند و کشانیه. ^۴ وی مناطقی نظیر کش و فرغانه را فراتر از یک شهر می داند و معتقد است که آنها، از جهات اداری و سیاسی در حدّ یک اقلیم بزرگ بوده اند. ما نیز در این نوشتار، تقسیمات خراسان را بر پایه پژوهش وی بررسی خواهیم کرد.

- اَرَبِنْجَن

اَرَبِنْجَن - به فتح همزه، سکون راء، کسر باء، و سکون نون، و فتح جیم -، ^۵ شهرکی از بخش های صُغد و از کارگزاری سمرقند است. گاهی همزه را از آغاز آن حذف می کنند و «رَبِنْجَن» می گویند. ^۶ «سکان» و «سَنکَبَاث»، دو آبادی اَرَبِنْجَن هستند. ^۷

۱. البلدان، ص ۶۹؛ الروض المعطار فی خبر الأقطار، ص ۳۶۲.

۲. البلدان، ص ۶۹.

۳. ارباع خراسان، ص ۴۹۳.

۴. همان جا.

۵. مراد الاطلاع علی اسماء الأمکنه و البقاع، ج ۱، ص ۵۱.

۶. معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۷۷.

۷. ارباع خراسان، ص ۴۹۵.

- اِشْتِیخَن

اِشْتِیخَن - به کسرۀ همزه، سکون شین، و کسرۀ تاء، و یاء ساکن و فتحه خاء^۱ -، از شهرهای صُغد در هفت فرسخی سمرقند است.^۲ آب و هوای خوب و نعمت‌های فراوان طبیعی داشته است. استخری می‌گوید: «اِشْتِیخَن، شهری مستقل از سمرقند دارای روستاها و آبادی‌های بسیار زیبا، و زرخیز، پُر باغ میوه و کشتزار است. شهر و کهن‌دژ و ربض بیرونی و آبادی‌ها با رودخانه‌های جداگانه دارد».^۳ اِشْتِیخَن حدود ده روستا و آبادی بزرگ داشته است.^۴

- دَبُوسِیَه (دَبُوسِیَة)

دبوسیه - به فتح دال، و باء مضموم -، از شهرهای صُغد در ماوراء النهر است که از جهات اداری و سیاسی، تابع سمرقند بوده است. در توصیف این منطقه، این‌گونه نوشته‌اند: «شهری نیکو که پُر از باغ و میوه است. روستاهایی همراه با مزرعه‌ها و خانه‌های زیبا دارد. این شهر، دارای مسجد جامع و بازارهای بسیار بوده است و نه‌رهایی در آن جاری است».^۵ این توصیف به روشنی، گویای وسعت جغرافیایی، آبادانی طبیعی و رونق اقتصادی آن است. دبوسیه، نسبت به اِشْتِیخَن، کوچک‌تر است و تنها دارای سه آبادی به نام‌های «بُتَین»، «راغَن» و «کندکین» بوده است.^۶

گفته شده که ذوالقرنین، پایه‌گذار دَبُوسِیَه بوده است.^۷ نیز گفتنی است که این منطقه، به دست قتیبة بن مسلم باهلی در سال ۹۳ ق، فتح شد و مردم آن، اسلام را پذیرا شدند.^۸

۱. مرادف الاطلاع علی اسماء الأمکنه و البقاع، ج ۱، ص ۸۱.

۲. معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۴۶.

۳. همان جا.

۴. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۴۹۵.

۵. الروض المعطار فی خبر الأقطار، ص ۲۳۳.

۶. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۴۹۹.

۷. ر. ک: همان، ص ۴۹۸.

۸. معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۶۳.

– سمرقند

سمرقند، شهری مشهور در منطقهٔ ماوراءالنهر^۱ و شمال شرقی خراسان قدیم است. در تقسیم‌بندی بلاذری، این شهر به انضمام چندین شهر دیگر در ماوراءالنهر، موسوم به منطقهٔ چهارم خراسان یا «الربع الرابع» است.^۲ در دسته‌بندی جغرافیایی، سمرقند، شهر اصلی و مرکزی اقلیم صُغَد است. یعقوبی می‌نویسد: «مدینه الصغد العظمی. من اجل البلدان واعظمها قدرا وهي فی نحر التترک».^۳ گفته‌اند که کیکاوس بن کیقباد^۴ و در نقلی دیگر، ذو القرنین^۵ و یا اسکندر، آن را بنا نهاده‌اند. روزگاری از جهت آب و هوا، فزونی میوه و ارزانی غله، در شمار بهترین شهرها بوده است.^۶ جاری بودن نه‌های گوناگون از داخل و خارج این شهر، سبب سرسبزی شهر و روستاهای آن شده است. این ویژگی‌ها موجب شده بود که شهر، بسیار توسعه یابد و پادشاهان برای تصرف آن، طمع کنند^۷ و در سمرقند، ارگ، کاخ، قلعه‌های متعدد و ساختمان‌های بلند، احداث نمایند.^۸ جاذبه‌های شهر سمرقند، بسیاری از گردشگران، سفرنامه‌نویسان و شاعران را به سوی خود کشانده بوده است. بیان دو شعر از شاعران کهن، گویای این ویژگی‌هاست. احمد بن واضح در توصیف سمرقند می‌گوید:

علت سمرقند أن يقال لها	زین خراسان جنّة الكور
أليس أبراجها معلقة	بحيث لا تستبين للنظر
و دون أبراجها خنادقها	عميقة ما ترام من ثغر

۱. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۵

۲. معجم البلدان، ج ۳۵۱.

۳. البلدان، ص ۲۹۳.

۴. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۵

۵. معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۴۶.

۶. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۵

۷. البلدان، ص ۶۹

۸. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۵

کأنها وهى وسط حائطها	محفوفة بالظلال و الشجر
بدر و أنهارها المجرة و ال	آطام مثل الكواكب الزهر
بُستی نیز چنین سروده است:	
للناس فى أخراهم جنة،	و جنة الدنيا سمرقند
يا من يسوى أرض بلخ بها،	هل يستوى الحنظل و القند؟ ^۱

در این شهر، قبر قثم بن عباس، و همچنین در حوالی آن، روستایی به نام «خَرْتَنَگ» است که قبر محمد بن اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ق)، صاحب الجامع الصحیح - مهم ترین کتاب روایی سنیان - وجود دارد. ^۲ در حال حاضر، سمرقند یکی از مهم ترین شهرهای کشور ازبکستان است.

یک. وسعت سمرقند

سخن از وسعت سمرقند در متون کهن، بسیار رفته است. برخی عبارات، بیشتر به صورت توصیفی، گستردگی آن را با کنایاتی بیان داشته اند. تنها در یک متن آمده است که وسعت کل سمرقند و آبادی های آن، پنج هزار جریب بوده و وسعت خود شهر، دوهزار و پانصد جریب.^۳

سمرقند دارای دروازه های متعددی بوده و گاه تا دوازده دروازه نیز داشته است.^۴ و نوشته اند: «دیواری که دورتادور شهر را دربرداشته و این دروازه ها را در خود جای داده بوده، دوازده فرسخ بوده است!».^۵ این گونه گزارش ها نشان از بزرگی قابل توجه این شهر دارد. چهار دروازه مشهور آن همواره عبارت بودند از:

۱. معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۴۸.

۲. الاشارات إلى معرفة الزيارات، ص ۸۵.

۳. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۵۰۱ - ۵۰۲ (به نقل از: مختصر البلدان، ص ۳۲۶).

۴. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۶.

۵. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۵۰۱ - ۵۰۲ (به نقل از: مختصر البلدان، ص ۳۲۶).

دروازه چین، دروازه نوبهار، دروازه بخارا و دروازه کش.^۱ این دروازه‌ها نشانگر چهار طرف اصلی و همسایگان این شهر است.

نام هفت بخش و ناحیه بزرگ در جنوب سمرقند و همچنین اسامی شش بخش و ناحیه بزرگ در شمال این شهر، با مختصات جغرافیایی و تاریخی آن، در متون کهن ثبت شده است. همچنین نام ۴۴ روستای خُرد و کلان سمرقند قدیم نیز همگی با مشخصات کامل، ثبت شده‌اند و این همه آبادی، خود گویای وسعت سمرقند قدیم است.^۲

دو. فتح و نام‌گذاری سمرقند

عرب‌زبانان کهن، از این شهر با عنوان «سمران» یاد می‌کردند.^۳ در علت نام‌گذاری این شهر به سمرقند، افسانه‌هایی در کتاب‌ها موجود است که نمی‌توان به آنها اطمینان کرد. خلاصه، یکی از این افسانه‌ها چنین است: شمر بن امرء القیس بن ابرهه، با پانصد هزار سوار، به قصد فتح بلاد چین از این شهر می‌گذشت که سمرقندیان بر او شوریدند و نافرمانی کردند. لذا او شهر را برای مدت طولانی محاصره کرد و سرانجام با فریفتن دختر پادشاه سمرقند و وعده هدیه صندوق‌های طلا، و مخفی نمودن چهار هزار سرباز در صندوق‌هایی به عنوان طلا و نقره، این شهر را فتح کرد و از آن جا که لشکر شمر، شهر را گرفتند و به قتل و غارت پرداختند، پس از آن، شهر، به «شمرکند» معروف شد و عرب، آن را معرب نمود و شد «سمرقند».^۴

بلاذری می‌نویسد: نخستین بار سعید بن عثمان بن عفان در سال ۵۵ هجری (۶۷۴م) سمرقند را فتح کرد؛ اما طولی نکشید که سمرقند، سر به مخالفت

۱. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۴۰۲.

۲. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۵۰۳ - ۵۱۸.

۳. معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۴۶.

۴. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۵ - ۶۱۷.

گذاشت و از بلاد اسلامی جدا شد و چندین بار فتح شد و دوباره از دست رفت تا این که قتیبة بن مسلم در دوران حکومت ولید بن عبد الملک، آن را فتح کرد.^۱ دیگر نام‌های سمرقند، عبارت اند از: اسکندریّه؛ ساموکیان؛ سَمَرکُند؛ شکرکنت؛ شِمَرکُند؛ قُهستان؛^۲ کاند؛ ماراکاند؛ مرکنده؛ یارکن.^۳

سه. وضعیت اقتصادی سمرقند

وضعیت اقتصادی مردم سمرقند، بسیار خوب گزارش شده است. شرایط مختلف اقلیمی و موقعیت استراتژیکی این شهر، در فزونی مناسبات اقتصادی و آمد و شدهای مردم دیگر شهرهای خراسان و حتی دیگر بلاد، مؤثر بوده است. برخی از امتیازات اقتصادی سمرقند چنین‌اند:

شرایط مناسب کشاورزی: رودخانه‌های مختلفی در داخل و حوالی سمرقند وجود دارد که حتی بخارا را نیز سیراب می‌کند. وجود این رودخانه‌ها و هوای مناسب و خاک حاصلخیز این منطقه، سبب شده بود که محصولات گوناگونی به بار آید و از شهرهای دیگر برای خرید میوه به آن جا بیایند.

معادن ارزشمند: گزارش‌های مختلف، حاکی از آن است که در سمرقند، طلا، نقره، مس و جیوه وجود داشته است.^۴ این معادن در کوه‌های اطراف، زمین‌ها و حتی در حوالی رودخانه‌ها نیز وجود داشته است. وجود طلا در سمرقند، از ویژگی‌های منحصر به فرد این سامان در خراسان به شمار می‌آید. یعقوبی در توصیف بزرگ‌ترین رودخانه سمرقند می‌نویسد: «آن را رودخانه عظیمی است که مانند فرات از بلاد ترک می‌آید و به آن "باسف" گفته می‌شود و در ولایت سمرقند جریان دارد و سپس به سرزمین صُغد و آن گاه تا اسروشنه می‌رود و بلاد

۱. ارباع خراسان، ص ۵۰۰.

۲. همان کوهستان مقصود است.

۳. فرهنگ‌نامه تطبیقی مکان‌های جغرافیایی، ص ۲۱۹.

۴. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۵۰۸ - ۵۰۹.

سمرقند و اشتاخنچ و اسروشنه و چاچ را فرا می‌گیرد... و در این رودخانه، شمش‌های طلا به دست می‌آید و در هیچ جای خراسان، طلا نیست، مگر آنچه خبر یافته‌ام که در این رودخانه وجود دارد».^۱

صنایع گوناگون: صنایعی چون نساجی و کاغذسازی در سمرقند، بسیار رواج داشته است. لباس‌های حریر، پنبه‌ای و موپین در این شهر بافته و به اقصی نقاط ممالک اسلامی، صادر می‌شده است. تاریخ، نام لباس‌های بافته شده در سمرقند را این گونه برشمرده است: «وذاریه»، «سیمکون»، «سمرقندیه»، «زیاریه»، «ممرجل» و «سنزی». در بغداد نیز لباس‌های سمرقند، شهره بوده و فروخته می‌شده است.^۲

همچنین کاغذ سمرقندی (صنعتی وارداتی از چین) آنچنان در سمرقند با کیفیت عالی ساخته می‌شد که در سرتاسر شهرهای مسلمانان، همانند نداشته است. پیش از آن، کاغذ مصری شهرتی ویژه داشت که با ورود کاغذ سمرقندی، از جایگاهش افول کرد.^۳

معادن مس نیز توانسته بود دیگ‌های مسی زیبایی را در صنعت ظرف‌سازی سمرقند ایجاد کند که به دیگ‌های سمرقندی مشهور شده بود.^۴ البته در صنعت ظرف‌سازی، ظروف کریستال و شیشه‌ای نیز ساخته می‌شد. آهن‌آلات و شمشیرهای ساخت این خطه نیز به شهرهای دیگر صادر می‌شد.

صنعت درودگری و نجاری نیز در سمرقند رونق خوبی داشت و کشتی‌سازی، شغل گروه قابل توجهی از مردم این دیار بوده است.

بازارهای متعدد: وجود صنایع یاد شده و جاذبه‌های گوناگون این شهر، سبب اقبال عمومی به سمرقند شد و همین رویکرد، گسترش بازارهای متعدد را در پی

۱. البلدان، ص ۷۰.

۲. همان جا.

۳. همان جا.

۴. همان جا.

داشت و بازرگانان از هر سو برای تجارت به سمرقند می‌رفتند.^۱
همجواری این شهر با چین و سرزمین‌های اُزبک و تُرک نیز سبب شده بود که در این شهرها، بردگان^۲ بسیار خوبی وجود داشته باشد. در نقلی، عمرکی بن علی نیشابوری - از محدثان مورد اعتماد شیعه - از شهر سمرقند، غلامانی ترک را برای امام عسکری علیه السلام خریداری می‌کند.^۳

چهار. سمرقند در روایات

در کتاب‌های جغرافیای قدیم، معمولاً احادیثی در توصیف برخی از شهرها روایت شده که درستی این روایات، به بررسی نیاز دارد. در باره سمرقند نیز روایتی در این کتاب‌ها آمده است که به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله منسوب است. این روایت چنین است: از انس بن مالک، روایت است که گفت: در پشت رود جیحون، شهری است به نام سمرقند که نباید آن را سمرقند گفت؛ بلکه باید آن را شهر نگهبانی شده از طرف خداوند دانست. گفتند: ای ابو حمزه! نگهبانی شدن آن چگونه است؟ در پاسخ گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله به من فرمود: «شهری پشت رودخانه هست که آن را محفوظه (حراست‌شده) می‌نامند. دروازه‌ها دارد که بر هر دروازه‌ای پنج‌هزار ملک نگاهبان ایستاده‌اند. پشت این شهر، باغی از باغ‌های بهشت است. بیرون این شهر، آب گوارایی هست که هر کس از آن آب بیاشامد، آب بهشت را خواهد آشامید و هر کس در آن شستشو کند، مانند روزی است که از مادر، زاده شده است؛ گناهانش فرو خواهند ریخت. هر کس یک شب در آن پرستش کند، شصت سال عبادت او پذیرفته خواهد شد و هر کس که یک روز در آن جا روزه بگیرد، گویی همه روزگار را روزه‌دار بوده است و هر کس مسکینی را در آن جا طعام دهد، هیچ‌گاه فقر به خانه‌اش در نخواهد آمد.^۴

۱. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۲۸.

۲. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۴۰۳.

۳. تهذیب الأحکام، ج ۱۰، ص ۸۶.

۴. آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۶۱۵ - ۶۱۶.

پیش از این گذشت که بیشتر این گونه روایات، توسط جاعلان حدیث به انگیزه‌های گوناگون مانند ترغیب مسلمانان برای نبرد در آن سرزمین‌ها ساخته شده است.

در متون روایی شیعه، نام سمرقند آمده است؛ ولی فضیلت ویژه‌ای برای آن یاد نشده است. مثلاً امام علی علیه السلام در تفسیر آیه **وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ...**^۱، سمرقند را در شمار شهرهایی دانسته که ویران خواهند شد.^۲

این فرمایش امام علی علیه السلام نشانگر آن است که سمرقند در سده اول هجری، در شمار شهرهای مهم و شناخته شده بوده است. همچنین وقتی هارون الرشید خواست فدک را به امام کاظم علیه السلام باز گرداند، از ایشان خواست تا حدود منطقه فدک را بیان کند و امام فرمود که: حد اول آن، شهر عدن است و حد دوم، سمرقند و حد سوم، افریقا و حد چهارم، سیف البحر و ارمنستان.^۳

این بیان امام، کنایه از آن دارد که فدک، از حکومت جدایی‌ناپذیر است و این حدود منتهی الیه و مرزهای بلاد اسلامی بوده است و روشن می‌شود که در خراسان، سمرقند، آخرین شهر بزرگی است که در سده دوم در دست مسلمانان بوده است. در روایاتی که نشانه‌های ظهور امام مهدی علیه السلام را بیان می‌کنند، یکی از این نشانه‌ها را قیام فردی به نام شعیب بن صالح از سمرقند دانسته است.^۴

پنج. ورود اسلام به سمرقند

سمرقند نیز مانند دیگر نواحی ماوراءالنهر توسط قتیبۀ بن مسلم باهلی در دوران ولید بن عبد الملک، فتح شد. او با پادشاهان و دهقانان سمرقند صلح کرد و کاخ بزرگ سمرقند را ویران نمود که بعدها، هارون الرشید، آن را دوباره ساخت.^۵

۱. سورة اِسرأ، آیه ۵۸.

۲. المناقب، ابن شهر آشوب، ج ۲، ص ۱۱۰.

۳. بحار الأنوار، ج ۴۸، ص ۱۴۴، ح ۲۰.

۴. الغیبة، طوسی، ص ۴۴۳.

۵. البلدان، ص ۶۹.

شش. مذهب مردم سمرقند

مرکزیت شهر سمرقند در بخش شمالی خراسان قدیم و ویژگی‌های جغرافیایی این شهر، سبب شده بود تا مردمان با مذاهب گوناگون در آن گرد هم آیند. بر این اساس، راه برای تدریس پیروان همه فرقه‌های اسلامی در آن هموار بود.^۱ ابن بنا مقدسی (م حدود ۴۱۴ هجری) در کتاب *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم* در توصیف مذهب مردم این شهر در آن زمان می‌نویسد که آنها اهل سنت و جماعت‌اند.^۲ با مطالعه تاریخ سمرقند در می‌یابیم که جو غالب مذهب این شهر را همواره سنیان - با شاخه‌های گوناگون آن - تشکیل می‌دادند. برای نمونه در بین سال‌های ۲۰۱ تا ۲۰۳ ق، دانشمندی سنی از سمرقند به نام یحیی بن ضحاک سمرقندی برای مناظره با امام رضا علیه السلام در باب امامت به مرو می‌آید. در توصیف این دانشمند گفته‌اند که مانند او در خراسان، کسی یافت نمی‌شد.^۳ این گزارش نیز می‌تواند بیانگر جو غالب این شهر باشد. گزارش‌های دیگر در دست نیز گویای آن است که در قرن سوم در سمرقند، اهل سنت، اکثریت شهر را در اختیار داشته‌اند.^۴

فزون‌ی دانشمندان سمرقندی، نشان از آن دارد که سمرقند، تا قرن پنجم، همواره مرکزیت علمی حوزه‌های علمیة اهل سنت در محدوده خراسان را دارا بوده است. نجم الدین عمر بن محمد بن احمد نسفی (م ۵۳۷ هجری) در کتاب *التقد فی ذکر علماء سمرقند*، به معرفی اجمالی محدثان سمرقند پرداخته است. متأسفانه اصل کتاب به دست ما نرسیده و آنچه امروزه در دست است، بخش

۱. *أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم*، ج ۲، ص ۴۰۲.

۲. همان، ص ۴۰۳.

۳. *عیون أخبار الرضا علیه السلام*، ج ۱، ص ۲۵۵.

۴. *تعلیق علی منهج العقال*، وحید بهبهانی، ص ۲۸۰. البته آنچه در این نقل آمده، مبالغه‌آمیز است، و تا حدودی نیز با واقع، سازگار نیست؛ چه این که گفته اشاعره در دوران محمد بن اسماعیل بخاری (م ۲۵۶ ق) در سمرقند، حضور چشمگیر داشته‌اند، حال آن که اشعری خود در سال ۲۶۰ ق، یعنی چند سال پس از وفات بخاری به دنیا آمده است و مکتب اشاعره را در سال سیصد هجری، بنیان نهاده است.

ناقصی از کتاب وی است که از حرف «حاء» شروع شده و تا حرف «کاف»، ادامه یافته است. یعنی ابتدا و انتهای کتاب، موجود نیست؛ ولی در همین بخش ناقص باقی مانده، نجم الدین عمر نسفی، اسامی هزار و ده نفر از محدثان سمرقندی را به همراه یک روایت از ایشان در کتاب ارائه کرده است.^۱ این تعداد محدث تا قرن پنجم هجری، گویای علاقه‌مندی مردمان این خطه به حدیث و علم‌آموزی است. از سوی دیگر، در کتاب پیش‌گفته از جلسات حدیثی متعددی در طول سه قرن در سمرقند سخن رفته که از اهمیت به سزایی برخوردار است.

شیعیان نیز در بُرهه‌هایی همچون اواخر قرن سوم و ابتدای قرن چهارم هجری، در این شهر حضور داشته‌اند. این حضور را از تلاش‌های محمد بن مسعود عیاشی - دانشمند شهیر شیعه - در تشکیل کلاس‌های درس عمومی و خصوصی در سمرقند و کش می‌توان دریافت؛^۲ چه این که دانشجویان بسیاری از این شهرها و دیگر شهرها برای حضور در مدرسه عیاشی به سمرقند سفر می‌کردند. این سفرها تنها محدود به طالبان علوم و جوانان طلبه نبود؛ بلکه عالمان بزرگی از شهرهایی مثل قم نیز برای تدریس و سکونت به سمرقند می‌رفتند.

- کَشَانِیَه (کَشَانِیَة)

کَشَانِیَة - به فتحه کاف، و کسره نون، و فتحه یاء - از شهرهای نواحی سمرقند (دوازده فرسخی آن) و در شمال اقلیم صُغْد، قرار دارد. این شهر را قلب شهرهای صُغْد گفته‌اند و خلق و خوی اهالی آن را ستوده‌اند.^۳ کَشَانِیَه، از اشتیخن بزرگ‌تر، آبادتر و سرسبزتر است و دارای دو آبادی بزرگ به نام‌های «اسکارن» و «اسمیشن» بوده است. همچنین کشان و کشانی، اسامی دیگر کَشَانِیَه است.^۴

۱. ر. ک: القند فی ذکر علماء سمرقند.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۴۰.

۳. معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۶۱.

۴. ارباع خراسان، ص ۵۱۸ - ۵۱۹.

۴. چاچ (شاش)

دو منطقه به نام «چاچ» - که معرب آن شاش است - در گذشته وجود داشته که یکی از آنها آبادی‌ای در «ری» بوده و دیگری در «ماوراء النهر»؛ ولی شهرت، از آن چاچ ماوراء النهر است که عالمان زیادی از آن جا برخاسته‌اند.^۱

این اقلیم در شمال نهر سیحون و همجوار مناطق ترک‌نشین بلاد کفر واقع بوده است.^۲ یعنی آخرین منطقه در شمال شرقی خراسان قدیم که در اختیار مسلمانان بوده است. چاچ تا سمرقند، ۴۲ فرسخ و تا طراز (شهر مرزی ماوراء النهر با ترکستان) ۲۶ فرسخ فاصله داشته است. گفتنی است که این منطقه در کنار جاده بزرگ ابریشم قرار داشته است.^۳

وسعت آن را اصطخری این گونه توصیف کرده است: «فأما الشاش و إيلاق فمتصلتا العمل لا فرق بينهما، و مقدار عرضة الشاش مسيرة يومين في ثلاثة، و ليس بخراسان و ما وراء النهر إقليم على مقداره من المساحة أكثر منابر منها و لا أوفر قری و عمارة».^۴

در این که اقلیم چاچ دارای استقلال بوده و از اقلیم‌های ماوراء النهر به شمار می‌آمده و یا این که زیرمجموعه صُغد و سمرقند بوده، بین دانشمندانی همچون یعقوبی، ابن فقیه و اصطخری، اختلاف است. نویسنده ارباع خراسان، بر این باور است که این اقلیم، مستقل بوده و دارای سه شهر بزرگ و آبادی‌های متعدد بوده است.^۵ نام دیگر این اقلیم در متون فارسی کهن، «چاچ» است.^۶

۱. معجم البلدان، ج ۳، ص ۳۰۸.

۲. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۱۸.

۳. البلدان، ص ۷۱.

۴. معجم البلدان، ج ۳، ص ۳۰۹.

۵. ارباع خراسان، ص ۵۲۰ به بعد.

۶. البلدان، ص ۷۱.

الف. وضعیت جغرافیایی

چاچ را در شمار بهترین مناطق خراسان شرقی دانسته‌اند و نوشته‌اند: «آب در تمام خانه‌های آن جا، جاری است و سقف خانه ایشان با سفال، پوشیده شده است».^۱ بیشتر اهالی این اقلیم در شمار رزمندگان و جنگجویان بوده‌اند و از جهت ثروت و دارایی، وضعیت خوبی داشته‌اند.^۲

ب. معادن

چاچ، منطقه‌ای کوهستانی است و دارای معادن گوناگونی همچون: نفت، فیروزه، روی، مس، سرب و طلا بوده است.^۳ کتاب *آثار البلاد*، پس از ذکر این مطالب می‌نویسد: «در آن جا، کوهی است که سنگ‌های سیاهی مانند زغال دارد و این سنگ‌ها را به جای زغال به کار می‌برند. چون این سنگ‌ها آتش بگیرند و خاکستر شوند، خاکسترشان سفید است [و از آن، برای شستشو و سفید کردن پارچه سود می‌برند] و بسیار ارزان است. یک یا دو خروار آن را به یک درهم می‌فروشند».^۴

ج. فتح چاچ

این منطقه را نیز همچون دیگر مناطق ماوراءالنهر، قتیبة بن مسلم باهلی در دوران ولید بن عبد الملک، فتح کرده است. در زمان سلطان محمد خوارزمشاه، به سبب درگیری او با ملوک ترکستان، تمام این اقلیم خراب شد و رعیت ایشان، جلای وطن نمودند و خانه‌ها و باغات، بی‌صاحب ماندند. این خرابی، پیش از ورود لشکر تاتار به آن بلاد، راه یافت.^۵

د. شهرهای چاچ

اقلیم چاچ، دارای سه شهر به نام‌های «اسفیجاب»، «ایلاق» و «چاچ» بوده است.

۱. *آثار البلاد و أخبار العباد*، ص ۶۱۸.

۲. *حدود العالم من المشرق إلى المغرب*، ص ۱۳۳.

۳. *آثار البلاد و أخبار العباد*، ص ۶۱۸.

۴. همان جا.

۵. همان جا.

۱- اسفیجاب (اسفیجاب)

به فتح [و یا کسره]^۱ همزه، سکون سین، و کسر فاء، و یاء ساکن، نام شهر بزرگی در ماوراء النهر، و مرز ترکستان است که دارای وسعت بسیار و روستاها و آبادی‌های متعدد بوده است.^۲ در بعضی از متون، نام این شهر را «اسبیشاب»^۳ «اسبیجاب»^۴ و «اسپیجاب»^۵ نوشته‌اند.

یاقوت حموی در توصیف این شهر می‌نویسد: «از آبادترین شهرهای جهان و از زیباترین و گسترده‌ترین و خرم‌ترین آنها بود. آب‌های روان و درخت فراوان و باغچه‌های پرگل داشت. در خراسان و ماوراء النهر، شهری نبود که خراج ندهد بجز اسفیجاب، که چون مرزگاهی مهم بود، خراج را به ایشان بخشیدند تا هزینه جنگ‌افزار سازند و در آن جا بمانند».^۶

سی و پنج شهر و آبادی برای اسفیجاب برشمرده‌اند.^۷

۲- ایلاق

سه مکان با نام ایلاق در گذشته وجود داشته است که عبارت‌اند از: شهری از ناحیه‌های نیشابور؛ شهری از ناحیه‌های بخارا؛ مجموعه‌ای از شهرهای چاچ (از مرز نویخت تا فرغانه).^۸

ایلاقی که بیش از دیگر اماکن مشهور بوده، همین ناحیه نزدیک چاچ (هفت یا ده فرسخی) است.^۹ ایلاق، منطقه [و شهر] بزرگی بوده که در حد فاصل کوهستان

۱. ارباع خراسان، ص ۵۲۳.

۲. مرآة الاطلاع على الأسماء الأمكنة و البقاع، ج ۱، ص ۷۴.

۳. ارباع خراسان، ص ۵۲۳.

۴. همان جا.

۵. معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۱۳.

۶. همان جا.

۷. ر. ک: ارباع خراسان، ص ۵۲۳ به بعد.

۸. معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۹۱.

۹. ارباع خراسان، ص ۵۳۳.

و صحراها واقع شده بوده است.^۱ در فراسوی مرز ایلاق، نواحیِ فرغانه، جذغل، شاش و نهر خشرت بوده است.^۲

شهر ایلاق از جهت اداری، تابع اقلیم چاچ بوده؛^۳ ولی کارگزاریِ جداگانه‌ای نیز داشته است.^۴ جمعیت بسیاری در این ناحیه زندگی می‌کردند و از کشاورزی و میوه‌های گوناگون بهره‌مند بودند. مردم آن سامان در روزگاران کهن، دارایی چندانی نداشتند. ایلاق، دارای یک شهر و روستاهای بسیار بود. کوه‌های ایلاق دارای معادن طلا و نقره بوده است.^۵

شیخ صدوق، کتاب من لایحضره الفقیه را در سرزمین بلخ از آبادی‌های ایلاق نگاشته است. او در مقدمه کتاب، این گونه از این شهر یاد می‌کند: «اما بعد فانه لما ساقنی القضاء إلى بلاد الغربیة، و حصلنی القدر منها بأرض بلخ من قصبه ایلاق».^۶

با دقت در این عبارت شیخ صدوق، چند نکته، به دست می‌آید:
نکته اول: بلخ مشهور، خود منطقه‌ای بزرگ بوده و در هیچ کتاب جغرافی‌ای، در شمار قصبه ایلاق نیامده است.

نکته دوم: فاصله ایلاق تا بلخ، افزون بر پانصد کیلومتر است و در آدرس‌دهی نمی‌توان آن را نزدیک یکدیگر دانست.

نکته سوم: از جهت اداری، بلخ مستقل بوده؛ ولی ایلاق، تابع منطقه چاچ (شاش) بوده است.

با توجه به این نکات، این احتمالات متصور است:

۱. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۳۲.

۲. همان جا.

۳. أرباع خراسان، ص ۵۳۳.

۴. معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۹۱.

۵. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، ص ۱۳۲.

۶. کتاب من لایحضره الفقیه، ج ۱، ص ۳۲.

الف. واژه «بلخ»، تصحیف «اربلخ» است؛ چه این که در شمار شهرهای ایلاق شهری با نام «اربلخ» وجود داشته است.^۱

ب. بلخ، بسیار مشهور و مهم‌ترین مرکز در خراسان شرقی بوده و یکی از معانی قصبه نیز مرکز و پایتخت است. از سوی دیگر در ماوراء النهر، ایلاق نیز شهرت به سزایی داشته است و از آن جا که در ماوراء النهر، تقریباً ایلاق، آخرین منطقه به شمار می‌آمده، شیخ صدوق تسامح کرده و این گونه از این منطقه، یاد کرده است.

- چاچ (شاش)

شهری با عنوان شاش یا همان چاچ، مرکزیت اقلیم چاچ را دارا بوده است. این شهر، از ویژگی‌های شهرسازی بهره‌مند بوده و نویسندگان، وسعت و ویژگی‌های شهرسازی آن را به تفصیل گزارش کرده‌اند.

افزون بر سیزده بخش و آبادی بزرگ از توابع این شهر بوده است. برای نمونه، بیشکند، یکی از بخش‌های چاچ شمرده می‌شده است. از آن جا که پیش‌تر در باره این منطقه در همین نوشتار سخن رفته است، بیش از این سخن نمی‌گوییم.

۵. فرغانه

به فتح فا و سکون سین، شهری است بزرگ در ماوراء النهر که در نزدیکی بلاد ترکستان واقع شده است. بین فرغانه و سمرقند، حدوداً پنجاه فرسخ راه است. اقلیم فرغانه، شهرها و روستاهای متعددی دارد به گونه‌ای که چهل منبر سخترانی - کنایه از تعدد مساجد جامع - وجود داشته است.^۲ گفته‌اند که انوشیروان این شهر را بنا کرده و چون از هر ولایت، خانوار متفرقه به آن جا فرستاده، آن شهر،

۱. ارباع خراسان، ص ۵۳۴.

۲. معجم البلدان، ج ۴، ص ۲۵۴.

موسوم به «از هر خانه» شده و به سبب کثرت استعمال، به صورت «فرغانه» درآمده است.^۱

اصطخری گفته است که در ماوراءالنهر، اقلیمی بزرگتر از فرغانه به جهت کثرت روستا و آبادی وجود ندارد. بسیاری از آبادی‌های این منطقه، از وسعت، کثرت جمعیت، دام‌ها و کشاورزی، بهره‌مندند، به گونه‌ای که گذر از یک روستا، وقت زیادی می‌طلبد.^۲

صاحب آثار البلاد و أخبار العباد در توصیف این اقلیم می‌نویسد: «در آن جا، رشته کوهی است که تا ولایت ترکستان، ممتد است، و در دامنه آن کوه، انگور، سیب و هر نوع میوه‌ای به بار می‌نشیند که کسی مالک آن نیست. گل سرخ، بنفشه و فندق صحرایی در آن کوه و دیگر کوه‌های ترکستان وجود دارد. از معدنیات، طلا، نقره، زیبق، مس، آهن، فیروزج، زاج، نوشادر، نفت و زفت^۳ در آن ولایت یافت می‌شود.

در فرغانه، کوهی است که سنگ دُخان در آن وجود دارد و چون، آن سنگ را بسوزانند، خاکسترش را به جای صابون و اشنان به کار می‌برند. اصطخری می‌گوید که چنین سنگ زغالی در هیچ ولایتی ندیده‌ام. در آن جا، چشمه‌های آبی است که در تابستان، یخ می‌بندند و در زمستان، بسیار گرم‌اند.^۴

محصولات و صنایع بسیاری در فرغانه به عمل می‌آمده و از آن جا به دیگر نواحی خراسان و بلاد، صادر می‌شده است که حبوبات، برنج، گردو، کفش، انواع سلاح و شمشیر، از آن جمله‌اند.^۵

بیش از ۳۳ شهر و بخش، از توابع فرغانه بوده است که نام آنها و روستاهای هر یک، همگی در پژوهشی جدید، استخراج شده‌اند.^۶

۱. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۸۶

۲. معجم البلدان، ج ۴، ص ۲۵۴.

۳. نوعی از قیر است.

۴. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۸۶

۵. أریاع خراسان، ص ۵۵۲.

۶. ر. ک: همان، ص ۵۴۲ - ۵۵۲.

۶. کش

به فتح کاف و تشدید شین،^۱ نام سه مکان در بلاد اسلامی است که عبارت‌اند از: یک. دهکده‌ای بر فراز کوه در سه فرسخی گرگان. دو. شهری در ماوراء النهر.

سه. دهکده‌ای در اصفهان (کش یا گش).^۲

چنانچه ملاحظه می‌شود، این نام، تنها در ماوراء النهر برای یک شهر استفاده می‌شده و در دو مکان دیگر، نام دهکده و آبادی بوده است. شهرت شهر کش نیز به حدی بوده که در اطلاق واژه به آن، انصراف پیدا می‌کرده است.

نام این شهر را برخی کِسْ - به کسر کاف و تشدید سین - دانسته‌اند. ابن ماکولا می‌گوید: عراقی‌ها و عده‌ای دیگر، کافِ آن را فتحه داده‌اند و چه بسا بعضی آن را تصحیف کنند و با شین قرائت کنند که این تلفظ، اشتباه است؛^۳ تلفظ صحیح، از آن خراسانیان است که آن را کَشْ یا کِشْ^۴ می‌خواندند؛ ولی عرب‌ها آن را با سین تلفظ می‌کردند.

یاقوت حموی می‌نویسد: «محدثان، صورت کشی را خطا می‌دانند؛ ولی در نزد ما غلط نیست؛ زیرا نخست آن‌که مردم آن جا و همه کسانی که در ماوراء النهر به سر می‌برند، بجز کش، تلفظ نمی‌کنند و ایشان به شهر خویش داناترند. دوم آن‌که این کلمه، اعجمی است و عربی نیست که به بررسی دقیق عرب‌زبانان نیاز باشد... هنگامی که برای ما مسلم شود عجم، آن را بدان صورت یاد کرده‌اند، قول آنها کفایت می‌کند».^۵ امروزه این شهر با نام «شهر سبز» از شهرهای ازبکستان به شمار می‌رود.^۶

۱. مراد الإطلاع على أسماء الأمكنة والبقاع، ج ۳، ص ۱۱۶۶.

۲. معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۶۲.

۳. همان، ص ۴۶۰.

۴. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۴۱۰.

۵. معجم البلدان، ج ۴، ص ۴۶۲.

۶. فرهنگ‌نامه تطبیقی، ص ۱۳۲.

اصطخری در توصیف شهر کش گفته است: «آبادی شهر کش، سه فرسخ در سه فرسخ است. گرمسیر است و در آن جا، میوه از دیگر ولایات، زودتر به عمل می‌آید. هوایش بد و عماراتش خوب و آب در جمیع عمارات، جاری است و باغات بسیار دارد. و خار ترنجبین در آن جا باشد که به ولایات برند. و در کوه‌های آن جا، ادویه‌جات بسیار است و معدن نمک سنگ نیز در آن کوه است».^۱

از کلمات مورخان و جغرافی‌دانان کهن، بر می‌آید که شهر کش، شهر بزرگی در ماوراءالنهر بوده است. البته در باره استقلال این شهر یا تبعیت آن از دیگر شهرها، اختلافاتی وجود دارد. برخی آن را اقلیمی مستقل دانسته و برخی آن را تابع صغد یا خراسان و یا کاملاً مستقل در ماوراءالنهر شمرده‌اند. گویند این شهر، بسیار وسیع بوده به گونه‌ای که شهرکی را در خود جا داده بود و البته قسمت بیرونی آن شهرک، از آبادانی ویژه‌ای برخوردار بوده و بازارها نیز در آن جا قرار داشته است. نوع ساختمان‌ها از گل و چوب مانند بخارا بوده است. حاصلخیزی زمین، سبب شده بود که میوه‌های نوبر را از آن جا به دیگر شهرها ببرند. شهرک درونی، چهار دروازه داشته و شهر بیرونی نیز دارای دو دروازه بزرگ بوده است. در این شهر، دو رود بزرگ قساران و اسرود نیز روان بوده است.^۲

دروازه‌های چهارگانه و دو شهر تو در تو کش، بیشتر نشان از استقلال دارد، همان‌گونه که اصطخری به آن متمایل است. نزدیکی کش به سمرقند نیز سبب آمد و شد بسیاری از مردمان این دو دیار به یکدیگر شده بود. بدین‌سان از این دو شهر در بُرهه‌هایی به صورت یک مجموعه یاد می‌شده است. بعید نیست که همناختی این دو شهر در این برهه‌ها به سبب یکنواختی فرهنگی بوده باشد. در

۱. آثار البلاد و أخبار العباد، ص ۶۳۴.

۲. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۴۱۰.

سده‌های سوم و چهارم هجری، دانشمندان و راویان شیعی در این شهر، حضوری چشمگیر داشته‌اند. گفتنی است که خاستگاه ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز کَشّی - صاحب کتاب الرجال -، مشهورترین محدث و رجالی شیعه، همین شهر است. بخشی از اساتید او نیز برخاسته از همین شهرند که عبارت‌اند از: ابراهیم بن نُصیر کَشّی؛ حَمْدَوِیه بن نُصیر کَشّی؛ عثمان بن حامد کَشّی؛ سعد بن جناح کَشّی؛ محمد بن حسن برنانی کَشّی.

در آخرین پژوهشی که در جغرافیای خراسان، سامان پذیرفته است، گذشته از دو شهر مرکزی کش، اسامی یازده آبادی و دهکده بزرگ از توابع کش، همراه با موقعیت آن نیز برشمرده شده است.^۱

مذهب مردم کش: بیشتر مردم منطقه ماوراء النهر، از اهل سنت (حنفی و شافعی) هستند. این گرایش به حنفی، بیشتر به خاطر مذهب امیران سامانی است که برای مدت طولانی بر این منطقه خلافت داشته‌اند. علاقه‌مندی مردم به امیران خویش سبب توسعه مذهب حنفی در این دیار گردیده بود. البته شیعیان و شافعیان نیز در ماوراء النهر حضور داشتند که بخش اقلیت را تشکیل می‌دادند. به نظر می‌رسد که تعداد شیعیان چندان هم در کش اندک نبوده؛ چرا که جعفر بن معروف کَشّی (از وکیلان امامان یا نواب امام عصر علیه السلام) در کش بوده است و معمولاً وکیل برای مکان‌هایی برگزیده می‌شد که تعداد شیعیان در آن مکان قابل توجه بوده باشد. بی‌تردید یکی از عوامل گسترش شیعه در کش، ظهور دانشمند بزرگ شیعه، محمد بن مسعود عیّاشی است. پس از او نیز شخصیت برجسته محمد بن عمر بن عبد العزیز کَشّی، در تداوم حضور شیعه و جذب حدیث‌جویان شیعی در کش، مؤثر بوده است.

۷. نَسَف (نخشَب)

نسف یا نخشب به فتح نون و سین،^۱ اقلیم یا شهری بزرگ با جمعیتی بسیار و روستاهایی فراوان در بین جیحون و سمرقند، و در سه فرسخی «کش» واقع شده است.^۲ در توصیف نخشب نوشته‌اند: نخشب، شهری [سبز و] خرم است، کهن‌دژی ویرانه دارد. حومه‌اش آباد و در دشت واقع شده است. نهری از میانش می‌گذرد. کاخ امیر و والی شهر، در کنار رود واقع شده است. مسجد جامع بازار، در حومه شهر قرار گرفته است. انگور نیکو و کشتزارهای دیمی خوبی دارد. شهر بزرگی است؛ ولی آبش کم است.^۳ دو شهر بزرگ و افزون بر سی و دو روستا و آبادی از توابع نسف بوده است.^۴

۱. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۴۱۰.

۲. معجم البلدان، ج ۵، ص ۲۸۵.

۳. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ج ۲، ص ۴۱۰.

۴. ر. ک: أرباع خراسان، ص ۵۵۷ - ۵۶۴.

فصل دوم: محدثان ماوراء النهر

تقسیمات جغرافیایی

پیش از این در فصل اول گذشت که ماوراء النهر در دوران گذشته و عصر خراسان بزرگ، دارای هفت منطقه یا به تعبیر امروزی، هفت استان بوده است. هر کدام از این مناطق، شهرها و ولایت‌های متعدّد را در خود جای داده بودند. گذشته از روستاهای فراوان این منطقه - که عموماً حاصلخیز و سرسبز بوده است -، شهرهای مهم آن در پژوهش حاضر بررسی گردیدند تا چنانچه راویان و یا فعالیت‌های حدیثی در آنها شکل گرفته باشد، مورد مطالعه قرار گیرند. چنانچه در ابتدای کتاب حاضر بیان شد، علیرغم اختلاف در تقسیمات جغرافیای خراسان بزرگ، ما به دسته‌بندی بلاذری^۱ و پژوهش یکی از محققان معاصر^۲ در ثبت شهرهای خراسان اعتماد کرده‌ایم. طبق این پژوهش، تقسیم‌بندی ماوراء النهر، این گونه بوده است:

الف. اُشروسنه.

ب. بخارا.

ج. صغد.

۱. ر. ک: معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۵۱.

۲. ر. ک: ارباع خراسان.

اربنجن (محدثی شیعی یافت نشد)؛
 اشتیخن (محدثی شیعی یافت نشد)؛
 الدبوسیه (محدثی شیعی یافت نشد)؛
 سمرقند؛

الکشانیة (محدثی شیعی یافت نشد).
 د. چاچ (شاش)؛

اسفیجاب (محدثی شیعی یافت نشد)؛
 ایلاق؛

شاش؛

ه. فرغانه.

و. کش.

ز. نَسَف (نخشب).

الف. محدثان اُسروشنه (اُسروشنه)

از تعداد محدثان این منطقه، آگاهی دقیقی در دست نیست. در پژوهش‌های انجام شده، تنها نام یک نفر از آنها به دست آمد که در سده‌های سوم و چهارم هجری می‌زیسته است.

[۱.] عَمَّار بن حسین بن اسحاق اُسروشنی (ابو محمّد)

عَمَّار بن حسین بن اسحاق، مشهور به اسروشنی، از اساتید شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) بوده است. اسروشنی، به ضمّ الف و سکون سین و ضمّه راء و سکون واو و فتحه شین، به کسانی گفته می‌شود که به شهر اسروشنه از شهرهای بزرگی که در آن سوی سمرقند پیش از سیحون قرار داشته است، منسوب‌اند.^۱

۱. الأَنساب، سمعانی، ج ۱، ص ۱۴۱.

شیخ صدوق، او را در منطقه کوهپایه‌ای «بوتک» از اراضی فرغانه، دیدار کرده است.^۱ احادیثی که او برای صدوق بیان کرده، نشانگر اعتقاد وی به تشیع است؛ چه این که او احادیثی در ویژگی‌های شیعیان امام علی،^۲ دروغ بستن بنی امیه به خداوند^۳ و توقیعاتی از امام عصر علیه السلام^۴ را برای شیخ صدوق نقل کرده است. عمار بن حسین برای صدوق از اساتیدش روایتی نقل کرده که در آن، گروهی از شیعیان - که علان کلینی نیز در بین آنها بوده است - به سال ۲۹۳ق، در مسجد الحرام، امام مهدی علیه السلام را به صورت جوانی زیبارو زیارت می‌کنند. در این ملاقات، امام علیه السلام به آنها «دعای الحاح» امام صادق علیه السلام را می‌آموزد.^۵

ب. محدثان بخارا

بخارا در دهه‌های نخست سده اول هجری، هنوز در شمار بلاد اسلامی در نیامده بود. در میان راویان پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام نیز فرد خاصی را نمی‌شناسیم که اصالتاً اهل بخارا باشد. به گمان برخی، چند تن از صحابه، بخارایی بوده‌اند که به نظر می‌رسد سخنان آنان نادرست باشد؛ هر چند اسامی آنان در ادامه آمده است. در قرن دوم هجری نیز حضور عامه در بخارا چشمگیر بوده است و از وجود شیعیان در این دوران - به صورت یک جمع مستقل - خبری نیست. در این دوران، چند تن از اهالی بخارا - که سنی بوده‌اند - افتخار شاگردی امام صادق علیه السلام را داشته و روایات ایشان را گزارش کرده‌اند.

در سده سوم هجری، شیعیانی در گوشه و کنار بخارا حضور داشتند. نقل روایات همسو با اندیشه شیعی در میان اهل سنت بخارا، کمابیش وجود داشته است. چندی از راویان شیعی در این دوران، از این دیارند. هم‌زمان با پالایش

۱. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۷۲ - ۴۷۳.

۲. الخصال، ص ۴۱۳.

۳. همان، ص ۴۲.

۴. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۵۰۹؛ الغیبه، ص ۳۲۲.

۵. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۷۲ - ۴۷۳.

روایات توسط عالمان اهل سنت، معمولاً بخشی از روایات فضایل اهل بیت علیهم السلام و ولایت امیر مومنان علیه السلام در سده‌های بعدی توسط غیر شیعه گزارش نمی‌شود. در سده چهارم هجری، تعداد عالمان و راویان شیعه و یا کسانی که برای شیعه روایت می‌کردند، فزونی می‌یابد. توجه به احادیث امام رضا علیه السلام و نقل کتاب *مسند الرضا* از ویژگی‌های این دوران بخارا است. تنی چند از شاگردان عیاشی نیز - که دوران شیخوخیت خود را می‌گذراندند - در بخارا ساکن شده‌اند. شیعه نیز حضورش بیش از پیش شده است به گونه‌ای که وجوهات خود را برای نواب اربعه امام عصر علیه السلام ارسال می‌کردند. البته تعداد آنها آن قدر چشمگیر نبوده که دستگاه نیابت برای آنان وکیل تعیین کند.

در سده چهارم هجری، هرچه قدر که رشد فزاینده نقل حدیث در بخارا به چشم می‌خورد، در سده پنجم، شاهد افول نقل و توجه به حدیث شیعی در این دیار هستیم. شاید رشد فزاینده مدرسه حدیثی بغداد و سفر به آن دیار به جای مسافرت به ماوراءالنهر و تثبیت اندیشه روایی اهل سنت یک‌صد سال پس از محمد بن اسماعیل بخاری و کتاب صحیح او، از دلایل عدم حضور راویان شیعه در بخارا و عدم توجه عالمان سنی به روایات همسو با اندیشه شیعه بوده باشد. اکنون با محدثان شیعی در بخارا به ترتیب زمانی - الفبایی آشنا می‌شویم.

سده اول هجری

کتاب رجال و تاریخ، نام چند نفر از صحابه پیامبر خدا را بخاری گفته‌اند. صاحب این قلم، اعتقادی بر بخاری بودن این افراد ندارد؛ لیکن چون در متون کهن، ایشان را بخاری خوانده‌اند، ناگزیر این اسامی را آورده‌ایم و بر این باوریم که تصحیف در نام ایشان رخ داده است.

[۲] انس بن نضر انصاری بخاری

انس بن نضر انصاری بخاری، عموی انس بن مالک - غلام پیامبر خدا صلی الله علیه و آله - است. او در جنگ اُحُد در حالی که بیش از سی ضربه شمشیر و هشتاد زخم از نیزه‌ها و

تیرها بر تن داشت، به شهادت رسید. گفته شده که آیه «من المؤمنین رجال صدقوا ما عاهدوا الله علیه فمنهم من قضی نحبه ومنهم من ينتظر وما بدلوا تبديلاً»^۱ در رثای او نازل شده است.^۲ گفتنی است که در کتاب الاصابه، نام وی بدون هیچ پسوندی آمده است؛^۳ ولی در کتاب‌های الاستیعاب،^۴ الأنساب^۵ و الوافی بالوفیات،^۶ وی به النجار و النجاری معرفی شده و لقب بخاری برای وی ذکر نشده و این، گویای تصحیف در نام وی است. معرفی وی در الاستیعاب چنین آمده است: «انس بن نصر بن ضمضم بن زید بن حرام بن جندب بن عامر بن غنم بن عدی بن النجار الانصاری، عموی انس بن مالک است که در جنگ أخذ به شهادت رسید و مشرکان، وی را مثله کردند».^۷

احتمال بخاری بودن آن ضعیف است و بعید به نظر می‌رسد که در عصر پیامبر خدا ﷺ مردمانی از بخارا در مدینه مسلمان بوده باشند. به احتمال قوی و قریب به یقین، لقب وی نجاری بوده است و نه بخاری یا نجار؛ چه این که نجاری به افرادی می‌گفتند که یکی از این سه حالت را دارا بوده‌اند:

- منسوب به تیره‌ای از قبیله خزرچ؛

- منسوب به محله‌ای در کوفه که بنو نجار در آن جا ساکن بوده‌اند؛

- منسوب به مذهب گروهی از معتزله که به آنها «نجاریه» گفته می‌شود.^۸

انس بن مالک و عمویش هر دو به تیره‌ای از خزرجیان مدینه منسوب بوده‌اند. بنا براین وی انس بن نصر نجاری خزرچی است.

۱. سورة احزاب، آیه ۲۳.

۲. الإكمال فی أسماء الرجال، ص ۲۳.

۳. الاصابه، ج ۱، ص ۲۸۱، ش ۲۸۳.

۴. الاستیعاب، ج ۱، ص ۴۳.

۵. الأنساب، ج ۵، ص ۴۶۰.

۶. الوافی بالوفیات، ج ۹، ص ۲۳۸.

۷. الاستیعاب، ج ۱، ص ۴۳.

۸. الأنساب، ج ۵، ص ۴۵۹.

[۳]. حارثة بن سراقه انصاری بخاری (النجاری)

حارثة بن سراقه انصاری بخاری یا نجاری، از راویان پیامبر خدا ﷺ است. پیامبر ﷺ بین او و سائب بن مظعون، پیمان برادری نهاد. حارثة در جنگ‌های بدر و اُحُد حاضر بود و در اُحُد به شهادت رسید.^۱ شیخ طوسی، وی را «النجاری» نگاشته است؛ ولی آیه الله خویی با عنایت به یکی از نسخ خطی کتاب رجال الطوسی، نام او را البخاری آورده و نسخه‌ای را که النجاری گفته، مؤخر کرده است.^۲ به نظر می‌رسد که وی اهل بخارا نبوده و صحیح همان النجاری، منسوب به تیره‌ای از خزر جیان مدینه باشد.^۳

[۴]. حجاج بن عمرو بن غزیه مازنی بخاری

شیخ طوسی، نام حجاج بن عمرو را در شمار راویان امام علی علیه السلام آورد است.^۴ مامقانی بر این باور است که او حجاج بن عمرو بن غزیه مازنی بخاری است و از صحابه پیامبر خدا ﷺ است که در روز هجوم به خانه عثمان، مروان را مورد ضرب قرار داده است. او در جنگ صفین همراه امیر مؤمنان علیه السلام بود و در حین جنگ می‌گفت: «ای گروه انصار! آیا می‌خواهید که وقتی ما خدا را ملاقات می‌کنیم، بگوییم ما بزرگان و سرورانمان را اطاعت کردیم و آنها ما را گمراه کردند؟ ای گروه انصار! اکنون امیر مؤمنان را یاری کنید همان‌گونه که او پیش‌تر، پیامبر خدا را یاری کرد...».^۵

[۵]. عمرو بن حزم

عمرو بن حزم، کارگزار پیامبر خدا ﷺ در نجران بوده و افتخار یاری امام علی علیه السلام

۱. رجال الطوسی، ص ۳۷، ش ۲۱۰.

۲. معجم رجال الحديث، ص ۱۸۸ - ۱۸۹، ش ۲۵۳۷.

۳. الأنساب، ج ۵ ص ۴۵۹.

۴. رجال الطوسی، ص ۶۱، ش ۵۲۴.

۵. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۲، ص ۳۰۸، ش ۳۱۸۹.

را نیز داشته است.^۱ شیخ طوسی، او را عمرو بن حزم نجاری معرفی کرده است؛^۲ ولی آیه الله خویی با عنایت به یکی از نسخ خطی کتاب رجال شیخ طوسی، نام او را البخاری آورده و نسخه‌ای را که النجاری گفته، مؤخر کرده است.^۳ به نظر می‌رسد که لقب وی النجاری، منسوب به تیره‌ای از قبیله خزرج باشد؛^۴ چه این که آنان در میان صحابه پیامبر خدا ﷺ حضور داشتند و چنان که پیش از این گفتیم، از بخارا در آن زمان، مسلمانی را نمی‌شناسیم.

سده دوم هجری

[۶]. اسحاق بن بشر (ابو حذیفه خراسانی)

اسحاق بن بشر ابو حذیفه کاهلی خراسانی، از راویان و شاگردان امام صادق علیه السلام است.^۵ ابن داوود حلّی، نام وی را اسحاق بن بشیر خوانده که به نظر نادرست می‌آید.^۶

او پیرو مذهب اهل سنت است و نجاشی او را ثقه می‌داند.^۷ برخی از اهل سنت، ابو حذیفه را در نقل حدیث، ضعیف شمرده‌اند و گفته‌اند که: او حدیث می‌ساخته و به ثقات نسبت می‌داده است.^۸

اسحاق بن بشر، در سیره، تاریخ و اخبار، توانمند بوده و آثاری نیز نگاشته است.^۹ نجاشی می‌نویسد که وی کتابی نیز داشته است،^{۱۰} ولی نام آن را نمی‌گوید.

۱. رجال الطوسی، ص ۷۴، ش ۷۰۵.

۲. همان جا.

۳. معجم رجال الحديث، ج ۱۴، ص ۹۵ - ۹۶، ش ۸۸۹۶.

۴. الأنساب، ج ۵، ص ۴۵۹.

۵. رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۸۳۳؛ رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱.

۶. رجال ابن داوود، ص ۳۸۵.

۷. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱.

۸. کتاب المعجروحين، ج ۱، ص ۱۳۵.

۹. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴ - ۱۳۵.

۱۰. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱.

در رجال اهل سنت، کتاب‌های وی به نام‌های *المبتدأ*، *الردة*، *صفین*، *الفتوح*، *الجمال* و *الألویة* آمده است.^۱ ابو حذیفه خراسانی، اصالتاً اهل بلخ است؛ ولی بزرگ شده بخارا است. او پس از سفر به بغداد و تحصیل علم به بخارا بازگشت و تا پایان عمر در آن جا ماندگار شد.^۲ وفات وی را دوازدهم رجب سال ۲۰۶ ق ثبت کرده‌اند.^۳

[۷.] زید صایغ

زید، یکی از اصحاب امام صادق علیه السلام است که در بخارا هم بوده است.^۴ از متن روایتی در کتاب *الکافی* - که زید از امام صادق علیه السلام در باره زکات پول‌های دریافتی‌اش در بخارا سؤال می‌کند -، این گونه بر می‌آید که وی اصالتاً اهل بخارا نبوده و تنها برای مدتی در آن جا بوده است. بخش نخست روایت چنین است: «زید الصایغ قال: قلت لأبي عبد الله عليه السلام: إني كنت في قرية من قرى خراسان يقال لها: بخارا فرأيت فيها دراهم تعمل ثلث فضة وثلث مس وثلث رصاص وكانت تجوز عندهم وكنت أعملها وأنفقها؟...»^۵

نام زید در هیچ کتاب *رجالی* کهن نیامده است و توصیف دیگری نیز از وی در دیگر روایات یافت نشد. در روایتی دیگر در کتاب *الکافی*، حسین بن عطیه، از زید بن صایغ، از امام صادق علیه السلام روایت کرده است.^۶ این که آیا زید صایغ و زید بن صایغ یکی هستند چندان روشن نیست؛ اما در نقلی که نام زید بن صایغ آمده، به نظر می‌رسد تصحیف رخ داده و نام راوی، یزید صایغ است؛ چه این که سه روایت دیگر در *الکافی* با همان سند وجود دارد و در آنها یزید صایغ آمده است.^۷

۱. *الفاائق فی رواة واصحاب الإمام الصادق عليه السلام*، ج ۱، ص ۱۳۴ - ۱۳۵.

۲. همان جا.

۳. همان جا.

۴. *الکافی*، ج ۳، ص ۵۱۷، ح ۹.

۵. همان جا.

۶. همان، ج ۲، ص ۵۸۰، ح ۱۳.

۷. همان، ص ۲۹۰، ح ۵ و ج ۷، ص ۷۷، ح ۳ و ص ۱۲۹، ح ۸.

به هر حال، شخصیت یزید شناخته شده است. فضل بن شاذان او را هم‌ردیف ابو الخطاب دانسته و در شمار «الکذّابون المشهورون» آورده است.^۱ برقی هم وی را از اصحاب امام باقر علیه السلام دانسته است.^۲ البته در روایات الکافی، وی راوی امام صادق علیه السلام است.

برای ما روشن نیست که آیا یزید صایغ مورد نظر - که در بخارا بوده - همان یزید صایغ کذاب است و یا فرد دیگری است؟ هر چند از جهت زمانی باهم یکی هستند؛ ولی شاهدی بر وحدت این دو، نظیر وحدت سند و طریق نداریم.

[۸] غیلان بن جامع محاربى (ابو عبد الله کوفی)

ابو عبد الله غیلان بن جامع بن اشعث محاربى، از راویان و اصحاب امام صادق علیه السلام است.^۳ او را بخارى، مخلدی و کوفی خوانده‌اند.^۴ وی از محدثان صالح عامه است که او را ثقه می‌دانند و حتّی برخی او را از امامیه دانسته‌اند. مدّتی مسند قضاوت را در کوفه عهده‌دار بوده است. شعبه بن حجاج و سفیان ثوری، از شاگردان او هستند. او پس از سال ۱۳۰ق (ظاهراً ۱۳۲ق) بین واسط و کوفه به قتل رسیده است.^۵

در متون روایی عامّه، نام غیلان بن جامع در اسناد بسیاری از روایات دیده می‌شود. در گزارشی، امام صادق علیه السلام به عقبه بن خالد می‌فرماید که اگر غیلان بن جامع محاربى خواست نزد من بیاید، او را راه‌نمایی کن.

غیلان که قاضی حکومتی است، نزد امام صادق علیه السلام می‌آید و در جلسه‌ای نسبتاً طولانی به سؤالات امام پاسخ می‌گوید و در پاسخ برخی از مطالب قضاوت در می‌ماند.^۶ امام او را موعظه می‌کند و مؤثر واقع می‌شود و او از منصب قضاوت، استعفا می‌دهد.

۱. اختیار معرفة الرجال، ص ۵۴۶، ح ۱۰۳۳.

۲. رجال البرقی، ص ۱۲.

۳. رجال الطوسی، ص ۲۶۷، ش ۳۸۴۶.

۴. الفائق فی روائه و اصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۲، ص ۵۵۲ - ۵۵۳، ش ۲۵۶۱.

۵. همان جا.

۶. الکافی، ج ۷، ص ۴۲۹، ح ۱۳.

[۹.] محمد بن حماد همدانی فاشی

محمد بن حماد همدانی فاشی کوفی، از راویان حدیث و شاگردان امام صادق علیه السلام بوده است.^۱ فاشی به کسانی گفته می‌شود که منسوب به فاشون شهری در بخارا بوده‌اند.^۲

[۱۰.] محمد بن فضل بن عطیة بن عمر بن خالد خراسانی

ابو عبد الله محمد بن فضل بن عطیة بن عمر بن خالد خراسانی، مروزی الأصل، بخاری، و کوفی،^۳ از راویان و شاگردان امام صادق علیه السلام است.^۴ محدثی نیکو حال بوده است که البته برخی از اهل سنت، او را تضعیف و تکذیب کرده‌اند و نقل احادیثش را ترک نموده‌اند. مدتی در بغداد، حدیث تدریس کرده است. او تا آخر عمر، ساکن بخارا بوده است. وفات او را سال ۱۸۰ ق گفته‌اند.^۵

[۱۱.] محمد بن قاسم بن عبد بن سالم بخاری

نام وی در سند یک روایت نبوی است. او با چهار واسطه از ابو سعید خدری، صحابی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله روایتی را در فضیلت اهل بیت علیهم السلام گزارش کرده است.^۶ سید ابن طاووس، این روایت را از جلد اول کتاب تأویل ما انزل من القرآن الکریم فی النبی صلی الله علیه و آله، تألیف ابو عبد الله محمد بن عباس بن علی بن مروان، معروف به جحام نقل می‌کند. در ابتدای سند، نام محمد بن قاسم بن عبد بن سالم بخاری وجود دارد و او شاگرد فردی به نام جعفر بن عبد الله بن جعفر است که از نسل امام علی علیه السلام بوده است.^۷ در این روایت، برای حضرت زهرا علیها السلام طعام

۱. رجال الطوسی، ص ۲۸۰، ش ۴۰۵۲.

۲. طرائف المقال، ج ۲، ص ۱۸۸، ش ۳۴۰.

۳. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۱۶۵ - ۱۶۶، ش ۳۰۸۴.

۴. رجال الطوسی، ص ۲۹۷.

۵. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۱۶۵ - ۱۶۶، ش ۳۰۸۴.

۶. سعد السعود، ص ۹۰ - ۹۱.

۷. همان جا.

بهشتی فراوانی از جانب حق تعالی فرستاده شده است و پیامبر خدا ﷺ از این جهت، خرسند می شود و می فرماید: «خدای را سپاس که من از دنیا نرفتم تا این که همان چیزی را که زکریا در مریم دید، من در دخترم مشاهده کردم!». فاطمه علیها السلام می پرسد: پدر! من بهترم یا مریم؟ پیامبر خدا ﷺ پاسخ می دهد: «تو در میان قومت و مریم در میان قومش».^۱

[۱۲]. یزید بن هارون بن زاذان بن ثابت واسطی

ابو خالد یزید بن هارون بن زاذان بن ثابت واسطی، سلمی بجلي، از محدثان سنی ای است که راوی و شاگرد امام صادق علیه السلام بوده است. او اصالتاً اهل بخارا است، هر چند که در واسط به دنیا آمده و بزرگ شده آن دیار است.^۲ ابو خالد یزید بن هارون، محدثی ثقه، فقیه و حافظ در میان عامه بوده و کتابی نیز نگاشته بوده است. او مدتی در بغداد به تدریس حدیث پرداخت و کسانی همچون حسن بن ابراهیم بن عبد الله هاشمی مدنی و احمد بن حنبل، شاگرد او بوده اند. تولد او در واسط به سال ۱۱۷ یا ۱۱۸ ق بوده و وفاتش نیز در همان شهر در ربیع الثانی سال ۲۰۶ یا ۲۰۸ ق بوده است.^۳

سده سوم هجری

[۱۳]. اسحاق بن حمزه بخاری

شیخ صدوق با سه واسطه از وی روایتی در باره دجال نقل کرده است.^۴ نام وی در اسناد روایات با این عنوان بسیار اندک دیده شد. حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ ق) نیز با چهار واسطه از وی روایتی گزارش کرده است.^۵ شیوه اسناد روایات اسحاق بن حمزه، گمانه سنی بودن وی را تقویت می کند.

۱. همان جا.

۲. الفائق فی رواته و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۴۵۳، ش ۳۶۸۸.

۳. همان جا.

۴. الخصال، ص ۴۴۶، ح ۴۶.

۵. المستدرک علی الصحیحین، ج ۲، ص ۲۹۴.

[۱۴]. حسین بن زید زنادی

حسین بن زید زنادی، شاگرد صفوان بن یحیی (از اصحاب اجماع) است. شجری - که محدثی زیدی است -، روایتی را از وی در امالی اش نقل کرده که او از صفوان و وی از امام صادق علیه السلام نقل می کند که مسلمانان، عیدی ای با فضیلت تر از فطر و قربان دارند و آن همان روزی است که دین با ولایت امام علی علیه السلام کامل شد و آن روز، روز عید غدیر است.^۱ همین روایت را تفسیر فرات و شواهد التنزیل با اسنادی متفاوت، گزارش کرده اند.^۲

[۱۵]. حسین بن علی بن زکریا (ابوسعید بصری)

حسین بن علی بن زکریا بن صالح بن زفر عدوی بصری،^۳ از راویان شیعی ای است که احادیث فراوانی در فضایل اهل بیت علیهم السلام گزارش می کرده است.^۴ گاه نام وی به اشتباه در اسناد روایات با عنوان حسن بن علی آمده است.^۵ حسین بن علی، استاد علی بن ابراهیم است^۶ و ابن قولویه^۷ و صدوق،^۸ با یک واسطه از او روایت کرده اند. خود او نیز تنها با یک واسطه از امام رضا علیه السلام روایت می کرد؛ بنا بر این در سده سوم هجری می زیسته است. به نظر می رسد که او عرب بوده و بیشتر در نواحی عراق زندگی می کرده است؛ ولی در بخارا نیز روایاتی از او بیان شده است. ابو مفضل شیبانی، در چهارشنبه ای که هم زمان با عاشورا بوده است، از حسین بن علی در بخارا روایت نبوی: «الأئمة بعدی

۱. الأمالی، شجری، ص ۱۴۶.

۲. تفسیر فرات، ص ۱۱۷، ح ۱۲۳؛ شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۲۰۳.

۳. الرجال، ابن غضائری، ص ۵۳، ش ۳۹.

۴. کفایة الأئمة، ص ۹۰.

۵. همان جا.

۶. تفسیر القمی، ج ۲، ص ۱۵۴.

۷. کامل الزیارات، ص ۲۶۰، ح ۳۹۱.

۸. علل الشرائع، ج ۲، ص ۵۶۲، ح ۱.

اثنی عشر... وکلهم من قریش» را شنیده و در همان جا نگاشته است.^۱
 بسیاری از محدثان شیعه نظیر علی بن ابراهیم در تفسیر القمّی،^۲ ابن قولویه در
 کامل الزیارات،^۳ ابن خزاز در کفایة الأثر،^۴ و شیخ طوسی در تهذیب الأحکام^۵ و...
 با واسطه یا بی واسطه از او روایت کرده‌اند. غالب روایات وی در باره اهل
 بیت علیهم السلام است.

ابن غضائری، بر این باور است که حسین بن علی بن زکریا در نقل روایت،
 ضعیف بوده و فردی جداً کذاب است.^۶ البته رجالیانی همچون وحید بهبهانی،
 تضعیف ابن غضائری را نپذیرفته و معتقدند که وی فردی مورد اعتماد و ثقه بوده
 است.^۷ ابو مفضل شیبانی نیز که خود محدثی جلیل القدر بوده، در توصیف وی
 می‌گوید: او از اصحاب حدیث است و فردی ثقه بود و بسیار فضایل اهل بیت را
 نقل می‌کرد.^۸ در پایان، یکی از روایات زیبای او را از کتاب‌های کامل الزیارات و
 تهذیب الأحکام نقل می‌کنیم: حسین بن علی بن زکریا، از هیشم بن عبد الله، از
 امام رضا علیه السلام، از جدشان امام صادق علیه السلام نقل کردند که ایشان فرمود: «ایام زیارت
 امام حسین علیه السلام جزء عمر زائر شمرده نمی‌شود و از اجلشان محسوب
 نمی‌گردد».^۹

به نظر می‌رسد که ابو سعید حسن بن علی بن زکریا بن یحیی بن عاصم بن
 زفر بصری که طبری در دلائل الإمامة از او روایت نبوی «اما انک یا علی و

۱. کفایة الأثر، ص ۹۰.

۲. تفسیر القمّی، ج ۲، ص ۱۵۴.

۳. کامل الزیارات، ص ۲۶۰، ح ۳۹۱.

۴. کفایة الأثر، ص ۹۰.

۵. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۴۳، ح ۹۰.

۶. الرجال، ابن غضائری، ص ۵۳، ش ۳۹.

۷. تعلیقة علی منهج المقال، ص ۱۴۴. آیه الله وحید بهبهانی در فائده دوم کتابش این مطالب را مفصل‌تر بیان کرده
 است.

۸. کفایة الأثر، ص ۹۰.

۹. کامل الزیارات، ص ۲۶۰، ح ۳۹۱؛ تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۴۳، ح ۹۰.

شیعتک فی الجنة» را نقل کرده، با فرد مورد نظر این بخش، یکی باشد، هر چند برخی از اسامی اجدادشان با یکدیگر متفاوت است!^۱

[۱۶] صالح بن محمد بغدادی (ابو علی)

او ابو علی صالح بن محمد بن عمرو بن حبیب بن حسان بن منذر بن عمار، ملقب به جزرة از محدثان نامور اهل سنت در نیمه دوم سده سوم هجری است.^۲ شیخ صدوق در *الخصال*، روایات فراوانی را به واسطه محمد بن جعفر بُنّدار از وی گزارش کرده است.^۳ زندگی علمی او پُر فراز و نشیب بوده و در پایان عمر به بخارا آمد و در ذی حجه سال ۲۹۳ یا ۲۹۴ ق، در آن دیار وفات یافت.^۴

[۱۷] عباس بن عبد الله بخاری (ابو الفضل)

شیخ صدوق با سه واسطه، از وی روایتی را در باره علت برتری انبیا و حجج الهی بر ملائکه نقل کرده است.^۵ در سند این روایت، فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی و ابو صلت هروی وجود دارد. این روایت، از امام رضا علیه السلام است و ایشان از اجدادشان از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله مطالبی را طرح می کنند که نشان اعتقاد شیعی راویان موجود در سند است. پیامبر صلی الله علیه و آله پس از آن که برتری خود را بر ملائکه و دیگر انبیا مطرح می کند، به امام علی علیه السلام می فرماید: «والفضل بعدی لک یا علی و للأئمة من بعدک، و إنّ الملائكة لخدّامنا و خدّام محبّینا».^۶

روایت پیش گفته، طولانی است، و مطالب آن، اعتقادات ویژه شیعی و نزدیک به غلو دارد.

۱. دلائل الإمامة، ص ۲.

۲. تاریخ بغداد، ج ۹، ص ۳۲۲ - ۳۲۳، ش ۴۸۶۲.

۳. الخصال، ص ۱۶۵، ح ۲۱۷ و ص ۱۷۷، ح ۲۳۶ - ۲۳۷ و ص ۱۷۸، ح ۲۳۸ و ص ۳۲۰، ح ۶ و ص ۶۰۱، ح ۵.

۴. تاریخ بغداد، ج ۹، ص ۳۲۷، ش ۴۸۶۲.

۵. علل الشرائع، ج ۱، ص ۵، ح ۱؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۳۶ - ۲۳۹.

۶. علل الشرائع، ج ۱، ص ۵ - ۷، ح ۱.

[۱۸]. محمد بن احمد بن حبیب بخاری

نام وی در سند روایتی در کتاب *بشارة المصطفى* آمده است. در این سند، اسحاق بن ابراهیم بن منصور بغدادی خیزرانی، شاگرد محمد بن احمد بن حبیب بخاری است. محمد بن احمد نیز با شش واسطه از پیامبر خدا ﷺ روایت نقل کرده است. این روایت می‌تواند بیانگر اندیشه شیعی وی باشد: «قال رسول الله ﷺ: من أراد أن يحيى حياتي ويموت موتي ويدخل الجنة التي وعدني ربّي، فليتول علي بن أبي طالب عليه السلام و ذريته، فإنهم لم يخرجوكم من باب هدى و لم يدخلوكم فى باب ضلالة».^۱

سده چهارم هجرى

[۱۹]. ابراهیم بن محمد بن عبد الله بن یزداد (ابو اسحاق)

شیخ ابو اسحاق ابراهیم بن محمد بن عبد الله بن یزداد بن علی ابن عبد الله رازی بخاری، از راویان احادیث در بخارا است.^۲ او نخست در ری ساکن بود و سپس به بخارا سفر کرد و در همان جا به تدریس پرداخت. ابراهیم بن محمد، از راویان روایات امام رضا علیه السلام است. او به سال ۳۹۷ ق، کتاب *مسند الرضا علیه السلام* - اثر داوود بن سلیمان غازی - را در شهر بخارا برای شاگردش ابو احمد حمزه بن فضالة بن محمد هروی قرائت کرد. ابراهیم رازی بخاری، به واسطه سماع از استادش ابو الحسن علی بن محمد بن مهرویه قزوینی (م ۳۳۵ ق) در قزوین، کتاب را از گردآورنده آن شنیده است.^۳

[۲۰]. ابو جعفر بن ابی عوف

شیخ طوسی، نام وی را در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام آورده است و بسیار مختصر توضیح داده است که او از اهالی بخارا بوده و از شاگردان عیاشی

۱. *بشارة المصطفى*، ص ۹۴، ح ۲۸.

۲. *مسند الرضا علیه السلام*، داوود بن سلیمان غازی، ص ۱۹.

۳. همان جا.

است. طوسی، نام او را نمی‌دانسته و تنها از کنیه وی اطلاع داشته است.^۱ او در همین باب، نام فردی به نام محمد بن احمد بن ابی عوف بخاری را هم آورده^۲ که احتمال وحدت این دو وجود دارد.

[۲۱]. ابو عبد الله بخاری

شیخ صدوق روایتی را با یک واسطه از وی نقل می‌کند.^۳ این روایت، از امام علی علیه السلام است و گفتگویی کوتاه بین امام و عایشه پس از جنگ جمل را گزارش می‌کند.^۴

حاکم ابو حامد احمد بن حسین بن علی، شاگرد ابو عبد الله بخاری بوده و سهل بن متوکل، استاد وی بوده است.

[۲۲]. احمد بن ابی عوف

احمد بن ابی عوف، از اهالی بخاراست و طوسی، نام وی را در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام آورده و در باره وضعیت رجالی وی نوشته است: «لا بأس به».^۵ او پدر راوی دیگر بخارا، محمد بن احمد بن ابی عوف است.

[۲۳]. احمد بن سهل (ابونصر)

نام وی در سند روایت ثقلین است که خوارزمی، آن را در مناقبش آورده است.^۶ این روایت، به صورت کامل آمده و تمام جزئیات مربوط به حجة الوداع و تصریح پیامبر به ولایت امام علی علیه السلام را در بر دارد.

۱. رجال الطوسی، ص ۴۵۱، ش ۴۰۸.

۲. همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۷.

۳. معانی الأخبار، ص ۳۰۴.

۴. قال علی بن ابی طالب - صلوات الله علیه - يوم الجمل لعائشة: «كيف رأيت صنع الله بك يا حميراء؟» فقالت له: ملكت فأسجح. یعنی تکرّم.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۰۷ - ۴۰۸، ش ۵۹۳۹.

۶. المناقب، خوارزمی، ص ۱۵۴ - ۱۵۵، ح ۱۸۲.

خوارزمی از احمد بن سهل با عنوان فقیه مردم در بخارا یاد کرده است. گفتنی است که او با این عنوان در اسناد روایات عامه شناخته شده است؛ چه این که ابو نصر استاد حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ق) است و حاکم در مستدرک از وی بسیار روایت نقل کرده است.^۱ بنا بر اسناد روایی و متون گزارش شده توسط وی، احمد بن سهل، از محدثان اهل سنت است که البته راویان شیعه نیز روایات او را گزارش کرده‌اند.^۲ گفتنی است که برخی روایات وی به اندیشه شیعه در باره امام علی علیه السلام بسیار نزدیک است.

[۲۴]. احمد بن محمد بن یزید بن عبد الرحمان بخاری

وی ابو نصر احمد بن محمد بن یزید بن عبد الرحمان بخاری است که در بخارا روایت آموزش می‌داده است. نام وی در اسناد روایات کتاب *معانی الأخبار* آمده است. شیخ صدوق به واسطه ابو عبد الله بن [ابی] حامد، از وی روایت نقل کرده است.^۳

[۲۵]. اسحاق بن احمد بخاری

نام وی در اسناد روایات کتاب *شرح الأخبار* آمده است. قاضی نعمان مغربی (م ۳۶۳ق) از او یا کتاب او روایت نقل کرده است. چندان روشن نیست که آیا وی استاد نویسنده است و یا نظیر بسیاری دیگر از اسامی موجود در ابتدای اسناد این کتاب - مانند ابراهیم بن هاشم - سال‌ها پیش از وی می‌زیسته و نویسنده، از کتاب‌های ایشان استفاده کرده است. آنچه روشن است آن است که اسحاق بن احمد، در قرن چهارم هجری و یا پیش از آن، زندگی می‌کرده است. روایتی که وی نقل کرده می‌تواند تا حدودی بیانگر جهت‌های نگرشی و مذهبی او بوده

۱. المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۷، ۵۲، ۶۵ و ....

۲. المناقب، خوارزمی، ص ۱۵۴ - ۱۵۵، ح ۱۸۲.

۳. معانی الأخبار، ص ۴۷.

باشد: إسحاق بن أحمد البخاری، باسناده، عن أنس بن مالك، أنه قال: نظر رسول الله ﷺ إلى علي عليه السلام، فقال: «سيد في الدنيا و سيد في الآخرة، يا علي! حبيبك حبيبي، و حبيبي حبيب الله، و عدوك عدوي، و عدوي عدو الله [فطوبى لمن أحبك من بعدى]».^۱

[۲۶]. اسحاق بن حمزة بن يوسف بن فروخ (ابو محمد بخاری)

اسحاق بن حمزة بن يوسف بن فروخ، معروف به حافظ ابو محمد بخاری، از راویان احادیثی است که صدوق با یک واسطه از او روایت کرده است.^۲ او راوی ای سنی است^۳ و حسین بن عبد الله بن شاکر^۴ و احمد بن احمد بن یعقوب،^۵ از شاگردان وی هستند. عیسی بن موسی نجار نیز استاد اوست.^۶

[۲۷]. اسماعیل بن جعفر بن ابی خصفة بخاری

نام او در طریق نسخه‌ای است که عبید الله بن حرّ جُعفی از امیر مؤمنان علیه السلام نقل کرده است. این نسخه، از کهن‌ترین آثار شیعی است که در عصر امام علی علیه السلام تدوین شده است. اسماعیل بن جعفر بخاری، یکی از راویان این اثر مهم است. ابو العباس احمد بن علی بن نوح، شاگرد اسماعیل بن جعفر است و سلیمان بن یسار هم، استاد اوست.^۷

[۲۸]. جعفر بن محمد بن مروان بن اسماعیل بخاری

جعفر بن محمد بن مروان بن اسماعیل بن ابراهیم بخاری، از راویان با واسطه احادیث اهل بیت علیه السلام است.^۸ ابو عبد الله محمد بن محمد بن رباط خزاز کوفی و

۱. شرح الأخبار، ج ۲، ص ۳۸۰، ش ۷۳۶.

۲. النخصل، ج ۲، ص ۵۹.

۳. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۱، ص ۵۶۱ - ۵۶۲.

۴. النخصل، ج ۲، ص ۵۹.

۵. معانی الأخبار، ص ۴۷.

۶. همان جا؛ النخصل، ج ۲، ص ۹.

۷. رجال النجاشی، ص ۹، ش ۶.

۸. رجال الطوسی، ص ۴۲۰، ش ۶۰۵۹.

ابن نوح، از شاگردان او هستند.^۱ در نسخه‌ای دیگر از کتاب رجال الطوسی، نام وی به جای بخاری، «نجار» آمده است.^۲

[۲۹]. حسین بن علی بن محمد قمی

حسین بن علی بن محمد قمی، معروف به ابو علی بغدادی، استاد شیخ صدوق است و از کسانی است که خدمت حسین بن روح، نایب امام عصر علیه السلام رسیده است.^۳ او یا ساکن بخارا بوده و یا برای مدتی - هرچند اندک - در آن شهر حضور داشته است. گزارشی را وی از دوران نیابت حسین بن روح و دیدن کرامتی از وی برای شیخ صدوق نقل کرده است که بیانگر آن است که در سال‌های نخست سده سوم هجری در بخارا شیعیان وجود داشته‌اند.^۴ ابو علی بغدادی می‌گوید: در بخارا بودم که فردی به نام ابن جاوشیر، ده سبیکه (سکه طلا) به من داد تا در بغداد به نایب امام عصر پرداخت کنم. در راه، وقتی به آمویه رسیدم، یکی از آنها گم شد و من متوجه نشدم تا این که به مدینه السلام (یعنی بغداد) رسیدم. هنگامی که خواستم سبیکه‌ها را نزد نایب امام ببرم، متوجه فقدان یکی از آنها شدم. ناگزیر سبیکه‌ای از بغداد خریدم و جایگزین آن کردم و به نزد شیخ ابو القاسم حسین بن روح - قدس الله روحه - بردم و ده سبیکه را به ایشان پرداخت کردم. ایشان از بین آنها، به سبیکه‌ای که خریده بودم، اشاره کرد و فرمود: «آن سبیکه‌ای را که خریده‌ای بگیر! آن سبیکه‌ای که از دستش دادی، به ما رسید و آن، این جاست».

سپس سبیکه‌ای را که من در آمویه گم کرده بودم، به من نشان داد و آن را

شناختم.

۱. همان جا.

۲. همان جا (پانوش ۲).

۳. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۵۱۸ - ۵۱۹.

۴. همان جا.

حسین بن علی بن محمد قمی، در ادامه، جریان دیگری را نیز تعریف می‌کند و سپس بعد از آن که این احادیث را برای شیخ صدوق روایت می‌کند، می‌گوید: «روز قیامت نزد خداوند عزوجل گواهی می‌دهم که امر، همان است که گفتم نه در آن افزودم و نه کم کردم». آن گاه به دوازده امام علیهم‌السلام سوگند می‌خورد که راست گفته و در نقل روایات، کم یا زیاد نکرده است.^۱

[۳۰] خلف بن محمد بن اسماعیل

ابو صالح خلف بن محمد بن اسماعیل خیام بخاری، در شهر بخارا حدیث تدریس می‌کرده است. شیخ صدوق در *علل الشرائع* به واسطه عبد الله بن حامد، از وی روایت کرده است.^۲

روایت یاد شده، به کعب الأحبار ختم می‌شود و کعب، وجه تسمیه اسرائیل را بیان کرده است. نام خلف بن محمد بن اسماعیل خیام در متون شیعی نیامده است؛ ولی در اسناد روایات کتب روایی اهل سنت، موجود است.^۳

[۳۱] عبد الله بن صالح بخاری (ابو محمد)

شیخ صدوق با یک واسطه، از عبدالله بن صالح، روایت کرده است.^۴ در بعضی نسخه‌ها نام وی چنین آمده است: محمد ابو عبد الله بن صالح.^۵ به نظر می‌رسد که عنوان موجود در نسخه بدل، چندان صحیح نباشد و وی همان ابو محمد عبد الله بن صالح بن عبد الله بن ضحاک بخاری بوده باشد که راوی و محدث حدیث در بغداد بوده است.^۶ بنا بر این، وی استاد ابن حبان (م ۳۵۴ق) است و او روایات

۱. همان جا.

۲. *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۴۳، ح ۳.

۳. *تاریخ بغداد*، ج ۱۳، ص ۴۹۸، ح ۷۳۴۵؛ *تاریخ دمشق*، ج ۳۱، ص ۱۷۷ و ج ۶۲، ص ۴۳.

۴. *الخصال*، ص ۲۱۰، ح ۳۴. شیخ صدوق با واسطه احمد بن محمد بن اسحاق، از او روایت کرده است.

۵. همان جا، پانوش ۲.

۶. *صحیح ابن حبان*، ج ۱، ص ۵۲، ح ۱۴۰، ۱۴۴، ۱۹۵ و ...

فراوانی را در کتاب صحیح خود از او نقل کرده است.^۱ عبد الله بن صالح بخاری در نزد رجالیان اهل سنت، فردی ثقه و مورد اطمینان بود و در رجب سال ۳۰۵ ق در بغداد وفات یافت.^۲

روایت وی در کتاب النخصال شیخ صدوق، مربوط به بیان چهار فضیلت از فضائل امام علی علیه السلام است که توسط سعد بن ابی وقاص در مجلس معاویه، مطرح شده است. سعد در این روایت، به معاویه می‌گوید: «ای کاش یکی از این فضایل را من داشتم!». حدیث ولایت و منزلت از فضایی است که او گزارش کرده است.^۳

[۳۲]. عصمة بن ابی عصمة بخاری (ابو عمرو)

عصمة بن ابی عصمة بخاری، از راویان و مروّجان کتاب سلیم بن قیس در دهه‌های نخست سده چهارم هجری است.^۴ جناب محمدباقر انصاری، محقق ارجمند کتاب سلیم بن قیس، پس از بیان سند کتاب از نسخه صاحب الروضات و نسخه محدث نوری^۵ - که در ضمن آن، نام عصمة بن ابی عصمة نیز هست - می‌نویسد: اسانید آنها صحیح بوده و رجال آن در نزد فریقین، مقبول هستند.^۶ در سند کتاب ابو طالب محمد بن صبیح بن رجاء، شاگرد عصمة بن ابی عصمة است. او در دمشق به سال ۳۳۴ ق، کتاب را روایت کرده است. بنا بر این باید عصمة بن ابی عصمة بخاری حدود سی سال قبل یعنی سال‌های نخست سده چهارم کتاب را به شاگردش آموخته باشد.^۷

۱. همان جا.

۲. تاریخ بغداد، ج ۹، ص ۴۸۸، ش ۵۱۱۱.

۳. النخصال، ص ۲۱۰، ح ۳۴.

۴. کتاب سلیم بن قیس، ص ۸۷ - ۸۸.

۵. سند، این گونه است: محمد بن صبیح بن رجاء عن عصمة بن ابی عصمة البخاری عن أحمد بن المنذر الصنعانی عن عبد الرزاق بن همام الصنعانی عن معمر بن راشد البصری عن أبان عن سلیم.

۶. کتاب سلیم بن قیس، ص ۶۷.

۷. همان، ص ۹۱.

نام ابو عصمة بخاری در اسناد روایات عامه دیده می‌شود؛ ولی نام عصمة بن ابی عصمة بخاری، غیر از یک مورد دیده نشد.^۱

[۳۳]. محمد بن احمد بن ابی عوف

محمد بن احمد بن ابی عوف تماری (یا سماری)^۲، از راویان اهل بخارا است.^۳ نام وی گاه به صورت اختصاری با عنوان محمد بن ابی عوف می‌آید.^۴ او استاد کشی و شاگرد محمد بن احمد بن حماد مروزی محمودی است.

شیخ طوسی، او را در شمار راویان با واسطه از معصومان عليهم السلام آورده است و با گفتن این که ایرادی بر وی نیست، به گونه‌ای او را ستوده است.^۵ کشی از وی متعدد روایت نقل کرده است.^۶ برخی از روایات وی می‌تواند بیانگر مذهب شیعی وی باشد.^۷ این روایت را کشی به گونه‌ای نقل کرده که اعتماد به او را نشان می‌دهد: «محمد بن سعید الکشی ابن مزید و أبو جعفر محمد بن ابی عوف البخاری قالا: حدثنا أبو علی محمد بن أحمد بن حماد المروزی المحمودی، يرفعه، قال: قال الصادق عليه السلام اعرفوا منازل شيعتنا بقدر ما يحسنون من رواياتهم عنا، فانا لا نعد الفقيه منهم فقيها حتى يكون محدثاً. فقل له أو يكون المؤمن محدثاً؟ قال يكون مفهما و المفهم محدثاً».^۸

گفتنی است که شیخ طوسی گذشته از این که نام محمد بن احمد بن ابی عوف را در باب سیزدهم رجالش آورده است، نام فرد دیگری به نام ابو جعفر بن

۱. تاریخ دمشق، ج ۴۰، ص ۳۵۲.

۲. نسخه بدل، از کتاب مستدرک شاهرودی است. به نظر می‌رسد که هر دو، تصحیف بخاری باشند. چنان چه در رجال الطوسی آمده است.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۷.

۴. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۵۱، ش ۴۹۲.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۷.

۶. ر. ک: اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۵ - ۶ ح ۲، و ج ۱، ص ۱۲۶ - ۱۲۹، ش ۵۷.

۷. ر. ک: همان، ج ۲، ص ۵۵۱، ش ۴۹۲.

۸. همان، ج ۱، ص ۵ - ۶ ح ۲.

ابی عوف بخاری را نیز بیان کرده و او را از اصحاب عیاشی دانسته است.^۱ نحوه آوردن شیخ طوسی به گونه‌ای است که اینها دو نفر هستند. در عین حال، احتمال وحدت این دو نفر، جدی است.^۲

[۳۴] محمد بن حسن برانی (ابو بکر)

محمد بن حسن، یکی از راویان شیعه و اصالتاً از اهالی برّان - آبادی‌ای در حوالی بخارا - است. شیخ طوسی، نام او را در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم‌السلام آورده و گفته است: «کانت له روایة».^۳ کشی، از فردی با عنوان محمد بن حسن برانی روایت نقل می‌کند. در نسخه‌ای از کتاب کشی، نام وی «برانی» آمده است.^۴ در صورت اتحاد این دو عنوان - که احتمالش قوی است - محمد بن حسن، هم‌طبقه با محمد بن مسعود عیاشی است. بنا بر این در نسخه‌هایی که برانی آمده، تصحیف رخ داده است.

[۳۵] محمد بن حسن بن محمد بن احمد بن علی بن صلت قمی

شیخ نجم الدین ابو سعید محمد بن حسن بن محمد بن احمد بن علی بن الصلت قمی، از دانشمندان معاصر شیخ صدوق در بخارا بوده است. شیخ صدوق پس از زیارت بارگاه امام علی بن موسی الرضا علیه‌السلام به نیشابور باز می‌گردد و برای مدتی در آن دیار اقامت می‌گزیند. بسیاری از شیعیان برای رفع شبهاتشان در مسائل کلامی، نزد صدوق می‌رفتند و از دانش وی بهره می‌بردند. به نظر می‌رسد که شیعیان خراسانی، از شهرهای گوناگون برای رفع شبهات خویش به نیشابور مسافرت می‌کردند. یکی از این افراد، محمد بن حسن قمی است که از بخارا برای ملاقات شیخ صدوق به نیشابور می‌رود.

۱. رجال الطوسی، ص ۴۵۱، ش ۶۴۰۸.

۲. چنانچه آیه الله خویی چنین برداشت کرده است (ر.ک: معجم رجال الحديث، ج ۲۱، ص ۹۲، ش ۱۴۰۲۴).

۳. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۵.

۴. رجال الکشی، ج ۱، ص ۱۲۲، ح ۵۵.

شیخ صدوق او را این گونه توصیف می‌کند: «...استادی قمی است از اهل فضل و علم و خرد. من مدت‌ها بود که آرزومند ملاقات او و مشتاق زیارتش بودم؛ چه این که او فردی متدین و استواراندیشه و درست‌منش بود... پدرم شاگرد جدّ او محمد بن احمد بن علی بن الصلت - قدس الله روحه - بود و علم و عمل و زهد و فضل و عبادت او را می‌ستود. و احمد بن محمد بن عیسی - با آن فضل و جلالتش -، از ابو طالب عبد الله ابن صلت قمی - رضی الله عنه - روایت می‌کرد... و آن گاه که خداوند، توفیق ملاقات این شیخ [نجم الدین ابو سعید محمد بن حسن] را - که از این خاندان جلیل است - به من عنایت کرد، خدا را به خاطر این نعمت، شکر گزاردم»^۱.

شیخ نجم الدین اگرچه از خاندان محدثان است، اما گویا با تمام روایات شیعه، آشنا نبوده است؛ چه این که شبهات بسیاری در باره غیبت امام عصر دارد. البته باید توجه داشت که در آن دوران - که غیبت صغرا به تازگی پایان یافته بود -، موج شبهات در باره عمر طولانی امام مهدی علیه السلام مطرح بود. محدثان شیعه نیز با بیان روایات پیشگویی غیبت توسط معصومان علیهم السلام - که سال‌ها پیش از وقوع آن بیان شده بود - می‌پرداختند. این شیوه برای شیعه، بسیار تسکین‌بخش بود.

شیخ نجم الدین محمد بن حسن قمی، یکی از فلاسفه و منطقیان بزرگ بخارا - که شبهاتی را در باره قائم علیه السلام مطرح کرده بود - با شیخ صدوق، سخن می‌گوید. گویا این شبهات، نجم الدین را در مواردی همچون طول غیبت، انقطاع اخبار امام عصر و... متحیر ساخته بود و تردیدهای جدّی‌ای برایش ایجاد کرده بود. لذا شیخ صدوق به تفصیل برای او احادیث و مطالبی در اثبات وجود امام علیه السلام و اخباری در غیبت ایشان از پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه علیهم السلام مطرح کرد. این روایات، به وی آرامش بخشید و تردیدهای او را از بین بُرد.

شنیدن این روایات، سبب شد که نجم الدین از صدوق بخواهد تا کتابی در این موضوع تدوین کند و همین درخواست نیز در شکل‌گیری کتاب کمال الدین توسط صدوق، مؤثر واقع شد.^۲

۱. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۲ - ۳.

۲. همان جا.

[۳۶]. محمد بن خالد بن حسن مطوعی بخاری (ابو بکر)

شیخ صدوق با یک واسطه، روایتی از وی نقل می‌کند.^۱ در این روایت، احمد بن محمد بن عبد الرحمن قرشی حاکم، به عنوان شاگرد، و ابو بکر بن ابی داوود، به عنوان استاد محمد بن خالد مطوعی، معرفی شده است. او این حدیث را در بغداد از استادش شنیده است. سند روایت به ابو صلت هروی می‌رسد که وی از امام رضا علیه السلام و ایشان از اجداد بزرگوارشان از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، حدیث: «الایمان معرفة بالقلب و اقرار باللسان و عمل بالأركان» را گزارش می‌کند. بخش نخست سند، بیشتر نظیر اسناد اهل سنت است.

[۳۷]. محمد بن خالد (جابر) بخاری (ابو عمرو)

شیخ صدوق با یک واسطه، روایاتی را از وی نقل می‌کند.^۲ اسناد روایات، تماماً مطابق با اسناد اهل سنت اند. این روایات، فضایی در بارهٔ روزهٔ ماه رمضان اند که ابو سعید خدری و ابو هریره از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کنند. در این روایات، شاگرد محمد بن خالد (جابر)، ابو الحسن محمد بن عمرو بن علی بن عبد الله بصری، و استادش نیز ابو سهل محمد بن عبد الله بن سهل مطوعی است.

[۳۸]. محمد بن عبد الله بن محمد (ابو مفضل شیبانی)

ابو فضل محمد بن عبد الله بن محمد بن عبید الله بن بهلول بن همام بن المطلب بن همام بن بحر بن مطر بن مرة الصغری بن همام بن مرة بن ذهل بن شیبان،^۳ از راویان پُر حدیث شیعه است.^۴

۱. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۰۴، ح ۱.

۲. فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۳۱ - ۱۳۲، ح ۱۳۸ - ۱۳۹.

۳. رجال النجاشی، ص ۳۵۶، ش ۱۰۵۹.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۴۱۱، ش ۶۱۱.

شیخ مفید و حسین بن عبید الله غضائری، از شاگردان وی بوده‌اند. ابو مفضل شیبانی، اصالتاً کوفی است؛ ولی تمام عمرش را در طلب حدیث، به شهرهای مختلف سفر کرد.^۱ طبق نقل خود وی، او در بخارا نیز بوده است. چنانچه می‌گوید: در چهارشنبه‌ای که هم‌زمان با عاشورا بوده است، از حسین بن علی بن زکریا - از محدثان شیعی بخارا - در بخارا روایت نبوی: «الائمة بعدی اثني عشر... وکلهم من قریش» را شنیده و در همان جا نگاشته است.^۲

ابو مفضل شیبانی، آثار بسیاری نیز تدوین کرده است که از آن جمله است: کتاب شرف التریة؛ کتاب مزار أمير المؤمنين عليه السلام؛ کتاب مزار الحسين عليه السلام؛ کتاب فضائل العباس بن عبد المطلب؛ کتاب الدعاء؛ کتاب من روی حدیث غدیر خم؛ کتاب رسالة فی التقیة و الإذاعة؛ کتاب من روی عن زید بن علی بن الحسین؛ کتاب فضائل زید عليه السلام؛ کتاب الشافی فی علوم الزیدیه؛ کتاب أخبار أبی حنیفة، کتاب القلم.^۳

نجاشی، او را درک کرده و افتخار شاگردی وی را داشته است؛ ولی اگرچه روایات بسیاری از او شنیده، سعی کرده است که از او مستقیماً نقل نکند و این کلام او می‌تواند نشانگر آن باشد که شیبانی را در دوره کهنولت وی و جوانی خودش ملاقات کرده است.^۴

تنها نکته منفی در زندگی وی آن است که رجالیان کهن گفته‌اند که وی در آغاز، فردی مورد اعتماد و ثبت بوده؛ ولی بعداً دچار خلط شد. از این رو، دانشیان شیعه، او را تضعیف کرده‌اند.^۵ در میان رجالیان شیعه، ابن غضائری، او را حدیث‌ساز دانسته و گفته که کتاب‌های او را دیده که متون روایی را بدون سند، نقل کرده است.^۶

۱. رجال النجاشی، ص ۳۵۶، ش ۱۰۵۹.

۲. کفایة الأثر، ص ۹۰.

۳. رجال النجاشی، ص ۳۵۶، ش ۱۰۵۹.

۴. همان جا.

۵. همان جا.

۶. رجال ابن الغضائری، ص ۹۸.

[۳۹]. محمد بن علی بن نصر بخاری

ابو جعفر محمد بن علی بن نصر بخاری مقری، استاد شیخ صدوق و شاگرد ابو عبد الله کوفی (فقیه فرغانه) است.^۱ روایات تفسیری را او با سند متصل از امام صادق علیه السلام نقل کرده است.^۲ از زندگانی علمی محمد بن علی چندان اطلاع دقیقی در دست نیست.

سده پنجم هجری

[۴۰]. احمد بن محمد بن حمدان بن عامر زنادی

زنادی، از اهالی زناد، آبادی ای در بخارا است. سید علی بروجردی (م ۱۳۱۳ق) صاحب *طرائف المقال*، نام وی را در شمار راویان بخارا آورده است، و گفته که زناد و زندنه، دو قریه از آبادی‌های بخارا بوده و احمد بن محمد بن حمدان بن عامر، از اهالی زناد است.^۳

نام احمد بن محمد بن حمدان، در متون روایی و رجالی شیعه و سنی یافت نشد. احتمال دارد که وی همان احمد بن محمد بن حمدان المکتب، استاد شیخ صدوق باشد.^۴

[۴۱]. حمزه بن ابراهیم بن حمزه خدایادی

نور الدین حمزه خدایادی، از راویان و دانشمندان سده پنجم و ششم هجری در بخارا است. وی به سال ۴۸۶ق، در بخارا به دنیا آمده است.^۵ خدایاد، روستایی در پنج فرسخی بخارا است که جمعی از عالمان اهل سنت برخاسته از این روستا هستند.^۶

۱. *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۶۶ ح ۲؛ *معانی الأخبار*، ص ۱۰۴، ح ۱.

۲. *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۶۶ ح ۲.

۳. *طرائف المقال*، ج ۲، ص ۱۷۷، ح ۲۲۳.

۴. *الأمالی*، صدوق، ص ۲۴۹، ح ۲۷۴.

۵. *الأنساب*، ج ۲، ص ۳۲۹؛ *معجم البلدان*، ج ۲، ص ۳۲۹.

۶. *الأنساب*، ج ۲، ص ۳۲۹. وفات وی را محقق کتاب *مسند الرضا* سال ۵۰۷ ق دانسته که خیلی بعید است؛ چه این که عمر او ۲۱ سال می‌شود و در این سن، کسی به استادی حدیث نمی‌رسد.

پدر حمزه، خود از دانشیان برجسته آن دیار بوده است. نام وی ابو اسحاق ابراهیم بن حمزه بن بنکی بن محمد بن علی خدابادی است و در باره وی گفته‌اند: «كان إماماً فاضلاً صالحاً ورعاً عاملاً بعلمه». او در سال ۵۰۰ ق، همراه فرزندش به سوی حجاز سفر کرد و در ۵۰۱ ق، در مدینه در گذشت.^۱

پس از وفات پدر، حمزه به خراسان و ماوراءالنهر بازگشت. سمعانی، او را به نیکی می‌ستاید و می‌نویسد: «حمزة بن ابراهيم، فردی بود با سیره‌ای نیکو، متعبد و همیشه قرآن تلاوت می‌کرد. او در بخارا از اساتیدی همچون ابو القاسم علی بن احمد بن اسماعیل کلابادی، و ابو بکر محمد بن الحسن بن حفصویه سوسقانی، و ابو علی طاهر بن احمد اسماعیلی، و در مرو از ابو الفضل محمد بن احمد بن حفص ماهیانی، و ابو یعقوب یوسف بن ایوب همذانی، و در مکه از ابو محمد عبد الملک بن نبته الأنصاری، حدیث شنیده است».^۲

سمعانی، خودش نیز حمزه بن ابراهیم را در بخارا ملاقات کرده و احادیث اندکی نیز از او شنیده است.^۳

بی تردید، حمزه از راویان اهل سنت بوده است؛ ولی نکته قابل توجه آن است که نام وی در سند کتاب مسند الرضا علیه السلام است. وی دومین نفر در سند نسخه این کتاب است و پایان سند به داوود بن سلیمان غازی (م ۲۰۳) می‌رسد که او از امام رضا علیه السلام احادیث را نقل کرده است.

جالب این جاست که یکی از سه نسخه کتاب مسند الرضا نیز مشهور به نسخه بخاری است که در بخارا بوده است. این نسخه در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم در بخارا شناخته شده بوده است؛ چه این که حافظ عبد الغافر فارسی (م ۵۲۹ق) در منتخب السیاق، خبر از نسخه‌ای از کتاب صحیفه الرضا در قرن سوم

۱. همان جا.

۲. همان جا.

۳. همان جا.

می‌دهد که افرادی به نام‌های ابراهیم بخاری و ابن مهرویه، راوی آن هستند. علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۱ق) این نسخه را در اختیار داشته است.^۱

[۴۲]. محمد بن اسماعیل برانی (ابو بکر)

[۴۳]. محمود بن محمد (ابو سهل)

[۴۴]. سهل بن محمود خطیب

همان‌گونه که گذشت، برّان، آبادی‌ای در حوالی بخارا است که راویانی را در خود جا داده است. محمد بن اسماعیل برانی، یکی از ایشان است. او و فرزندش محمود، و نوه‌اش سهل، هر سه از راویان احادیث امام رضا علیه السلام در کتاب مسند الرضا علیه السلام هستند.^۲

محمد بن اسماعیل را عالمی فقیه و مورد اعتماد دانسته‌اند.^۳ هر چند او راوی کتاب ارزشمند مسند الرضا علیه السلام است، ولی به نظر می‌رسد که از مذاهب اهل سنت پیروی می‌کرده است.

ابو المعالی سهل بن محمود خطیب، از علمای اهل عمل بوده که مدتی مجاور خانه خدا در مکه زندگی می‌کرده است. وی را «کثیر العبادة» خوانده‌اند. فرزند او ابو الفضل محمد بن سهل برانی خطیب، از اساتید سمعانی بوده است.^۴ با توجه به تاریخ وفات سهل که ۵۲۴ق ثبت شده است،^۵ روشن می‌شود که پدر و جدّ او از راویان حدیث بخارا در قرن پنجم بوده‌اند.

۱. مسند الرضا علیه السلام، ص ۳۹ و ۴۰.

۲. همان، ص ۴۴ - ۴۵.

۳. الأنساب، ج ۱، ص ۳۰۵.

۴. همان جا.

۵. معجم البلدان، ج ۱، ص ۳۶۷.

[۴۵]. محمد بن حسین بن محمد بخاری (ابو بکر)

ابو بکر محمد بن حسین بن محمد بخاری، از راویان با واسطه احادیث امام رضا علیه السلام در بخارا بوده است. وی شاگرد ابو اسحاق ابراهیم بن محمد رازی بخاری است و نامش در سند کتاب مسند الرضا علیه السلام آمده است. او دارای کتاب مالی بوده و در آن، روایاتی از امام رضا علیه السلام نقل کرده است. صاحب التدوین، روایتی از وی گزارش کرده است که همراه با سند آن چنین است:

رأیت فی أمالی أبي بکر محمد بن الحسين ابن محمد البخاری، أنبأنا الشيخ أبو إسحاق إبراهيم بن محمد بن عبد الله الرازی أنبأنا علی بن محمد بن مهرویه القزوينی بها، أنبأنا أبو أحمد داود بن سلیمان، حدَّثنا علی بن موسی الرضا، حدَّثنا أبي موسى بن جعفر عن أبيه جعفر بن محمد، عن أبيه محمد بن علی، عن أبيه علی بن الحسين، عن أبيه الحسين بن علی، عن أبيه علی بن أبي طالب، قال: قال رسول الله ﷺ: «لا يزال الشيطان ذعرا من المؤمن ما حافظ علی الصلوات الخمس، فإذا ضيعهن تجرأ علیه وأوقعه فی العظام»^۱.

[۴۶]. ابو منصور زنادی (زیادی)

وی از راویان شیعه و نویسنده کتاب الحج است.^۲ در بعضی از نسخه‌های الفهرست، نام او «ابو منصور زیادی» آمده است؛ ولی رجالیانی همچون محمد علی اردبیلی^۳ و آیه الله خویی،^۴ واژه زنادی را مناسب دانسته‌اند. از این رو، ابو منصور اصالتاً از اهل زناده از توابع بخارا بوده است. از تاریخ زندگانی و نام دقیق وی اطلاعی در دست نیست.

ج. محدثان صُغد

در فصل اول گذشت که صُغد، اقلیم و یا شهری بین بخارا و سمرقند است. گویا راویان حدیث اهل بیت علیهم السلام در این منطقه، حضور نداشته‌اند. در پژوهش انجام

۱. مسند الرضا علیه السلام، ص ۱۵۹ (به نقل از: التدوین، ج ۲، ص ۱۲۵).

۲. الفهرست، طوسی، ص ۲۶۸، ش ۸۲۵.

۳. جامع الرواة، ج ۲، ص ۴۱۹.

۴. معجم رجال الحدیث، ج ۲۳، ص ۶۶ ش ۱۴۸۷۶.

شده، تنها به نام یک نفر دست یافتیم:

[۴۷]. احمد بن محمد بن عبد الله صغدی

از راویان احادیث اهل بیت علیهم السلام و اصالتاً اهل صغد است.^۱ احمد بن محمد نسوی، از وی در مرو حدیث شنیده است. چه بسا احمد بن عبد الله صغدی در آن دیار ساکن بوده است. شیخ صدوق با دو واسطه، روایاتی از وی گزارش کرده است.^۲ اسناد روایات او به سلمان فارسی ختم شده و فضایی از امام علی علیه السلام را در دوره خلیفه اول بیان کرده است. در بخشی از این روایت - که اصل آن بسیار طولانی است - آمده که وقتی خلیفه اول از پاسخگویی به سؤالات جاثلیق (بزرگ عالمان نصارا) که به همراه یک صد مسیحی به مدینه آمده بود، ناتوان می‌گردد، آنها را به سوی امام علی علیه السلام هدایت می‌کند. سؤالات، بیشتر در باره خداوند و وجود حق تعالی است.^۳

محدثان سمرقند

شیعیان در سده‌های سوم، چهارم و پنجم در سمرقند، حضور نسبتاً پررنگی داشته‌اند و این حضور، سبب برپایی جلسات حدیث‌خوانی و انتشار روایات اهل بیت علیهم السلام بوده است. گفتنی است که در سده اول هجری، تنها قُثم بن عباس را می‌توان از صحابه پیامبر و راویان حدیث سمرقند دانست.

سده اول هجری

[۴۸]. قُثم بن عباس بن عبد المطلب قرشی هاشمی

وی فرزند عباس، عموی پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و اُم فضل است. او از سرشناسان صحابه پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و بهترین‌های تابعیان بوده است.^۴ همچنین وی از

۱. التوحید، ص ۲۸۶ - ۲۸۷، ح ۴ و ص ۳۱۵، ح ۳.

۲. همان جا.

۳. ر. ک: همان جا.

۴. المناقب، ابن شهر آشوب، ج ۱، ص ۲۹۱.

اصحاب، راویان^۱ و کارگزاران امام علی علیه السلام نیز بوده است. مورخان همواره، قُثم را به فضل و ورع ستوده‌اند.^۲

عبد الله بن جعفر بن ابی طالب نقل می‌کند که در کودکی با عبید الله و قُثم - دو فرزند عباس - در حال بازی بودند که پیامبر صلی الله علیه و آله با مرکب خویش بر آنان می‌گذرد و وقتی فرزندان عباس را می‌بیند، با ملاطفت ویژه‌ای با آنان برخورد می‌کند و هر دوی ایشان را بر مرکب خویش سوار می‌کند.^۳ مدت‌ها پس از وفات پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، گروهی شاید برای ایجاد تنش، از او می‌پرسند: چرا تنها علی از پیامبر ارث بُرد و شما (خاندان عباس) از ارث محروم شدید؟ قُثم پاسخی می‌دهد که نشانگر معرفت اوست. او می‌گوید: «أَنَّهُ كَانَ أَوْلَنَا لِحَوْقِ أَشْدْنَا لَزَوْقًا؛ چراکه علی، نخستین کس از ما بود که به پیامبر پیوست و از همه ما بیشتر با او همراه بود».^۴

امیر مؤمنان علیه السلام - در همان ابتدای خلافت - هنگام عزیمت به سوی فتنه‌آفرینان بصره، قُثم را به عنوان والی مکه و طائف منصوب کرد^۵ و برای او و تمام فرزندان عباس دعا کرد.^۶ در سال ۳۸ هجری، امام علی علیه السلام او را به عنوان امیر الحاج گماشت^۷ و نامه شصت و هفت *نهج البلاغه*، یادگاری‌ای از این حکم علوی به قُثم بن عباس است.

قُثم تا روزی که امام علی علیه السلام به شهادت رسید، فرماندار مکه بود و با تحرکات معاویه در خونخواهی طلبیدن برای عثمان از مکیان، مقابله کرد. هرچند به هنگام حملهٔ بسر بن اوطات به مکه، قُثم از مکه فرار کرد، با این حال، پس از خروج بسر، دوباره به مکه بازگشت.^۸

۱. رجال الطوسی، ص ۷۹.

۲. الطبقات الکبری، ج ۷، ص ۳۶۷.

۳. أسد الغابة، ج ۴، ص ۱۹۷.

۴. همان جا.

۵. ابتدا امیرمؤمنان علیه السلام، ابو قتاده انصاری را والی مکه می‌کند؛ اما چیزی نمی‌گذرد که امام علیه السلام قُثم را به فرمانداری آن دیار، منصوب می‌کند.

۶. معجم رجال الحديث، ج ۱۵، ص ۷۹.

۷. تاریخ الطبری، ج ۵، ص ۱۳۲.

۸. الغارات، ج ۲، ص ۶۲۱.

قثم، هنگام ضربت خوردن امام علی علیه السلام در مسجد کوفه حضور داشت و ابن ملجم را دستگیر کرد.^۱ او پس از امام علی علیه السلام در فتح سمرقند - زمان معاویه - شرکت داشت و در همان شهر به شهادت رسید^۲ و قبرش در همان دیار است. مقبره وی اکنون به شاه زنده یا قدمگاه قثم بن عباس، معروف است که یکی از زیباترین و با صفاترین بناهای باستانی سمرقند است.

در تقوای قثم، همین بس که وقتی فرماندار خراسان، سعید بن عثمان، به پاس جنگجویی او خواست که هزار سهم به وی هدیه دهد، قثم گفت: نه نمی‌پذیرم! ابتدا خمس آن را بده و سپس حقوق مردمان را بپرداز. آن گاه هرچه خواستی به من عطا کن.^۳

سده سوم هجری

[۴۹]. ابو نصر سمرقندی

او راوی‌ای ناشناخته از اهالی سمرقند است. ابو نصر با سه واسطه، از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند. سید علی بن طاووس در کتاب *جمال الأسبوع*، روایتی را در فضیلت غسل جمعه نقل می‌کند که ابونصر سمرقندی گزارش کرده است.^۴ در این روایت، عثمان بن احمد بن سماک، شاگرد ابو نصر، و حسین بن حمید (حیدر) استاد او است.

[۵۰]. ابراهیم وراق سمرقندی

او شاگرد علی بن محمد قمی و استاد ابو عمرو کشتی صاحب کتاب *رجال* است.^۵ در میان اساتید و اساتید کشتی، نام محمد بن ابراهیم وراق سمرقندی نیز به

---

۱. تاریخ الیمقوسی، ج ۲، ص ۲۱۲.
 ۲. بحار الأنوار، ج ۳۳، ص ۴۹۱.
 ۳. الطبقات الکبری، ج ۷، ص ۳۶۷.
 ۴. جمال الأسبوع، ص ۲۲۸.
 ۵. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۴۳، ح ۴۸۱.

چشم می‌خورد.^۱ در صورتی که دو نفر بوده باشند - چنانچه خواهد آمد -، بعید نیست آن کسی که استاد بدون واسطه کشی است، فرزند همین ابراهیم وراق باشد.

[۵۱] اسحاق بن ابراهیم وراق سمرقندی

شیخ صدوق، روایتی نبوی را با سه واسطه، از وی گزارش کرده است.^۲ در کتب رجال شیعه، نام وی نیامده است؛ ولی در رجال اهل سنت، نام فردی با عنوان ابو یعقوب اسحاق بن ابراهیم وراق، از راویان خراسان دیده می‌شود که هم‌طبقه با ترمذی (م ۲۷۹) است.^۳ به نظر می‌رسد که این دو عنوان، نام یک نفر باشد.

[۵۲] جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی (ابو سعید)

از محدثان و متکلمان^۴ شیعی^۵ سمرقند است. پدرش احمد بن ایوب سمرقندی، از محدثان مشهور اهل سنت در مرو بوده و اسحاق بن راهویه (م ۲۳۸ق) یکی از شاگردان اوست.^۶ بعدها فرزندش جعفر، شیعه شد. از این رو، نجاشی در توصیف وی به صحت حدیث و مذهب او شهادت می‌دهد.^۷ محمد بن مسعود عیاشی در درس حدیث جعفر بن احمد حضور داشته است. کتاب‌های متعددی نگاشته است^۸ و متأسفانه، تنها از نام کتاب الرد علی من زعم أن النبی ﷺ کان علی دین قومه قبل النبوة - که یکی از آثار اوست -، آگاه هستیم.^۹

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۱۷ - ۸۱۸ ح ۱۰۲۳.

۲. النخصال، ص ۳۲.

۳. تهذیب الکمال، ج ۸، ص ۹۷، ش ۳۴۲۹.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۵. رجال ابن داود، ص ۶۲.

۶. الثقات، ابن حبان، ج ۸، ص ۴؛ تاریخ الاسلام، ذهبی، ج ۱۵، ص ۳۸.

۷. رجال النجاشی، ص ۱۲۱.

۸. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۹. رجال النجاشی، ص ۱۲۱.

نجاشی، جعفر بن احمد را مشهور به «ابن العاجز» دانسته است؛^۱ اما ظاهراً این کلمه، تصحیف شده و درست آن «ابن التاجر» بوده است.^۲ بنا بر این، وی تاجرزاده است و یا در دنیای او تاجر یا تاجرانی مشهور وجود داشته‌اند. از وی با عنوان «جعفر بن احمد»، حدود ده روایت در کتب اربعه شیعه روایت شده است. در این روایت‌ها، جعفر از اساتیدی چون عبد الله بن الفضل، علی بن الحسن و علی بن محمد، حدیث شنیده است و شاگردانی همانند: محمد بن اسماعیل برمکی و محمد بن مسعود عیاشی، این روایت‌ها را از او نقل کرده‌اند.^۳

[۵۳]. جعفر بن معروف سمرقندی (ابو الفضل)

عیاشی از شاگردان او بوده و از وی احادیث بسیاری شنیده و روایت کرده است. گفته شده که جعفر بن معروف در اعتقاداتش از راه اعتدال، خارج شده و راه غلو را برگزیده بود. بر این اساس در روایات وی، هم احادیث صحیح و هم احادیث ناسالم دیده می‌شود.^۴ لذا گروهی در نقل روایت از وی توقف کرده‌اند.^۵ گفتنی است که وی با جعفر بن معروف ساکن در کش، متفاوت است؛ چه این که کنیه جعفر بن معروف کشی، ابو محمد است و وی ابو الفضل.^۶

[۵۴]. حسین بن اشکیب (ابو عبد الله)

او اصالتاً قمی و از اصحاب امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام است. وی را از اساتید و راویان بزرگ حدیث در خراسان شمرده‌اند. حسین بن اشکیب در نقل

۱. همان جا.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۶۰ و ۳۲۲؛ رجال الطوسی، ص ۴۱۸؛ رجال ابن داوود، ص ۶۲؛ لسان المیزان، ج ۲، ص ۱۰۷.

۳. معجم رجال الحديث، ج ۵، ص ۱۷ - ۱۸.

۴. رجال ابن غضائری، ج ۲، ص ۴۵؛ رجال ابن داوود، ص ۲۳۵ - ۲۳۶.

۵. أعيان الشيعة، ج ۴، ص ۱۸۷؛ خلاصة الأقوال، ص ۳۳۱.

۶. الخلاصة، ص ۳۱.

روایات، فردی موثق و ضابط بوده است. در فهرست آثار علمی او این کتاب‌ها به چشم می‌خورد: کتاب الرد علی من زعم أن النبی ﷺ کان علی دین قومه، الرد علی الزیدیه و کتاب النوادر. محمد بن مسعود عیاشی، افتخار شاگردی او را دارد و از وی بسیار حدیث نقل کرده است. اگرچه حسین بن اسکیب را برخی مروزی خوانده‌اند، با این حال، اقامت وی در سمرقند و کش بوده است. او دانشمندی متکلم، فقیه و مؤلف بوده است.^۱ در باره او نوشته‌اند: «فاضل، جلیل، متکلم، مناظر، صاحب تصانیف، لطیف الکلام، جید النظر».^۲

شیخ طوسی، او را از اصحاب روایت امام هادی علی‌ه‌السلام، و امام عسکری علی‌ه‌السلام و همچنین در شمار افرادی که راوی امامان نبوده‌اند، آورده است.^۳ همچنین در بعضی نسخ، نام وی به اشتباه، حسین بن اسکیب درج شده است. این عملکرد ناسازگار شیخ طوسی و اختلاف نسخه‌ها سبب شده که برخی گمان کنند که این دو عنوان، برای دو نفر بوده است. حال آن که با توجه به این که این افراد در یک زمان می‌زیستند و از سوی دیگر، نام پدر حسین نیز نامی نادر است، بسیار بعید است که این عنوان برای دو نفر بوده باشد.^۴

نکته‌ای که در زندگی‌نامه وی آمده، آن است که او را «خادم القبر»^۵ خوانده‌اند. تاریخ، روشن نکرده که مقصود، کدام قبر است. بویژه آن که در سمرقند و کش، آرامگاه فرد مهمی وجود نداشته است.^۶ از این رو، برخی احتمال داده‌اند که وی خادم قبر پیامبر خدا ﷺ یا قبر امام رضا علی‌ه‌السلام و یا نهایتاً خادم قبر حضرت

۱. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۲۰.

۳. همان، ص ۳۹۸ و ۴۲۰.

۴. معجم رجال الحديث، ج ۶، ص ۲۱۷ - ۲۱۸، ش ۳۲۲۲.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۶. البته در سمرقند، قتم بن عباس - صحابه بزرگ پیامبر خدا ﷺ - وجود داشت؛ اما بعید است که وی خادم قبر قتم باشد، مگر آن که در ملازمت با این قبر زندگی می‌کرده و از این رو، وی را خادم القبر خوانده باشند.

معصومه علیها السلام^۱ در قم بوده است.^۲ خوش‌بختانه بخشی از روایات وی را - که شاگردش عیاشی گزارش کرده - در کتاب/اختیار معرفة الرجال می‌توان دید.^۳

شاگرد دیگر او محمد بن وارث است که کتاب‌های پیش گفته وی را از او روایت کرده است.^۴ بنا به نقل میرزا عبد الله افندی (شاگرد علامه مجلسی)، نسخه‌ای از صحیفه سجّادیه نیز موجود است که توسط محمد بن وارث از حسین بن اشکیب روایت شده است. بنا بر این وی افتخار روایت کردن کتاب صحیفه سجّادیه را نیز داشته است.^۵ غیر از چند گزارش در باره وجود این نسخه در عصر صفویه، آگاهی بیشتری در دست نبود. خوش‌بختانه اخیراً یکی از نسخ خطی این روایت یافت شده و با عنوان صحیفه سجّادیه به روایت حسین بن اشکیب در اصفهان به چاپ رسیده است.^۶ ادعیه موجود در این روایت، دارای تفاوت‌هایی با صحیفه مشهوره است و برای نمونه، دعای چهل و چهار آن در هیچ کدام از روایات پیشین صحیفه نیامده است.

حسین بن اشکیب، به خاطر توانمندی‌اش در مناظره‌های کلامی در نزد حاکم بلخ (ابن ابی شور)، فردی شناخته شده بود. در جریان حضور یک فرد غیر مسلمان از هندوستان - که به دنبال پیامبر آخر الزمان بوده -، حسین از طرف حاکم بلخ مأمور می‌شود که با وی مناظره کند. در پایان مناظره، کافر هندی، شیعه می‌شود.^۷

۱. خادم قبر حضرت معصومه علیها السلام بودن، بسیار بعید است؛ چه این که در سده سوم و ابتدای سده چهارم، بعید است که قبر حضرت معصومه علیها السلام دارای بارگاهی شده باشد؛ اما امکان خادم قبر امام رضا علیه السلام بودن، از احتمال بیشتری برخوردار است؛ چه این که کاربرد این اصطلاح در دیگر متون به کار رفته، تنها برای خادم قبر امام رضا علیه السلام ثبت شده است (ر. ک: عیون أخبار الرضا علیه السلام، ص ۳۱۳، ح ۴). تنها ایرادی که به این احتمال وارد است، این که اگر وی در سمرقند بوده، چگونه می‌توانسته خدمت‌گزار مرقد امام رضا علیه السلام باشد؟!.

۲. اعیان الشیعة، ج ۵، ص ۴۵۸ - ۴۵۹.

۳. ر. ک: اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۷۵ - ۹۸ و ۲۰۲ - ۲۰۳ و ۳۲۶ و ۴۰۰ و ج ۲، ص ۴۳۰ - ۴۳۴.

۴. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۵. افندی می‌نویسد: از نسخه عقیقه‌ای از صحیفه به روایت محمد بن وارث از حسین بن اشکیب و به خط ابن مقله، خطاط نامدار عصر عباسی، آگاه شدم... (الصحیفه الثالثة، ص ۱۱، به نقل از: صحیفه سجّادیه به روایت حسین بن اشکیب، ص ۵۰).

۶. این کتاب، به همت «مرکز تحقیقات رایانه‌ای حوزه علمیه اصفهان» و با استفاده از نسخه خطی موجود در کتابخانه شخصی آیه الله روضائی در سال ۱۳۸۳ ش، به چاپ رسیده است.

۷. الکافی، ج ۱، ص ۵۰۵؛ کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۲۸، ح ۵.

[۵۵]. عبید بن محمّد نخعی شافعی سمرقندی

او استاد ابو عمرو کشی است. کشی از وی روایت پیشگویی پیامبر خدا ﷺ در باره وفات ابوذر را گزارش کرده است. این روایت را کشی در معرفی مالک اشتر آورده است؛ چه این که ابوذر در این روایت می‌گوید: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ أَخْبَرَنِي إِنِّي أَمُوتُ فِي أَرْضِ غَرْبَةٍ، وَأَنْتَ يَلِي غَسْلِي وَدَفْنِي وَالصَّلَاةَ عَلَى رِجَالٍ مِنْ أُمَّتِهِ صَالِحُونَ».

آن کسی که به طور اتفاقی از نزدیکی ریزه می‌گذشته، مالک اشتر بوده که از وفات ابوذر آگاه و متکفل امر کفن و دفن وی می‌گردد.^۱ در متون روایی و رجال، تأییدی بر شیعه بودن عبید بن محمّد یافت نشد، بویژه این که شهرت وی به «شافعی سمرقندی»، بیان‌کننده آن است که او سنی شافعی بوده است.

[۵۶]. علی بن حسین بن علی طبری (ابو الحسین^۲ بن ابی طاهر)

از راویان شیعه و از اهالی سمرقند است.^۳ او با واسطه از معصومان عليهم السلام روایت نقل می‌کرد و در توصیف وی گفته شده که فردی موثق و وکیل بوده است.^۴ روشن نیست که وکالت وی از جانب چه کسی بوده است؛ اما احتمالاً - با توجه به زمان حیات وی - باید وکالت از جانب یکی از نواب اربعه امام عصر عليه السلام را عهده‌دار بوده باشد.^۵

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۲۸۳، ش ۱۱۷.

۲. در رجال الطوسی (ص ۴۲۹) کنیه وی ابو الحسن بن ابی طاهر الطبری آمده است؛ ولی همو در الفهرست (ص ۲۷۰) کنیه وی را ابو الحسین دانسته است.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۲۹.

۴. همان جا. طوسی نام او را در باب آخر و در شمار «من لم یرو عن احدهم» آورده است.

۵. با توجه به این که شیخ طوسی، او را از غلمان عیاشی می‌شمارد، چندان نمی‌توان به راحتی او را از وکیلان نواب امام عصر (عج) دانست.

علی بن حسین از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی،^۱ جعفر بن محمد بن مالک و (ابو حسین^۲ یا) ابو جعفر اسدی است.^۳ وی مؤلف کتاب *مداواة الجسد لحیة الأبد* است.^۴

[۵۷] فتح بن قره سمرقندی أبو نصر

صدوق در کتاب *علل الشرائع*،^۵ حدیثی را با سه واسطه از وی نقل می‌کند. این روایت را شاگرد فتح یعنی احمد بن ذهیل نقل می‌کند و استاد فتح در این روایت، محمد بن خلف مروزی است. با توجه به تضعیف محمد بن خلف از جانب عالمان سنی (همانند ذهبی) به خاطر نقل روایات فضایل امام علی علیه السلام می‌توان شیعه بودن محمد را احتمال داد.

همچنین مضمون روایت کتاب *علل الشرائع*، گویای آن است که راویان روایت باید از شیعیان و یا متمایلان شیعی باشند. این روایت، حدیث مشهور جابر از پیامبر خدا ﷺ است. در قسمتی از آن آمده است: «یا علی لا یحبک إلّا مؤمن و لا یبغضک إلّا منافق او ولد زنیة او حملته امه و هی طامث».^۶

خطیب بغدادی، نام او را در شمار راویان و بزرگان بغداد ذکر می‌کند. او می‌نویسد که فتح، اصالتاً بغدادی است؛ ولی ساکن سمرقند شد و به سمرقندی شهرت یافت. همچنین او شاگردی عالمان گوناگونی همچون: احمد بن محمد بن عیسی^۷ (زنده در ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق) و عبد الله بن عبد الرحمان دارمی (م ۲۵۵ ق)

۱. الفهرست، طوسی، ص ۲۷۰.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۲۹.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۲۷۰.

۴. همان جا. گفتنی است که عبارات سه گانه شیخ طوسی در باره وی دارای اختلافاتی است (معجم رجال

الحديث، ج ۱۱، ص ۳۶۵، ش ۸۰۵۳).

۵. علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۴۵.

۶. همان جا.

۷. خطیب بغدادی، به اشتباه گفته: «احمد بن محمد بن عیسی البرقی»؛ چون که یا برقی است که باید احمد بن محمد بن خالد باشد و یا این که مقصود احمد بن محمد بن عیسی اشعری است که هر دو در یک طبقه‌اند.

را نیز در عراق خراسان و سمرقند کرده است. وی کتب بسیاری نگاشته و احادیث فراوانی را حفظ کرده است.^۱ نوع بیان خطیب، آن است که وی را از دانشیان سنی دانسته است؛ ولی هیچ تصریحی نکرده است.

[۵۸] محمد بن ابراهیم وراق سمرقندی

محمد بن ابراهیم وراق، از راویان شیعی سمرقند^۲ است که عیاشی،^۳ ابو عمرو کشی^۴ و سعد بن جناح کشی،^۵ از او روایت شنیده‌اند. او نیز شاگرد راویانی همچون: علی بن محمد قمی^۶ و حمدان بن احمد قلانسی^۷ است.

محمد بن ابراهیم در زمان امام حسن عسکری علیه السلام یا مدتی پس از ایشان زندگی می‌کرده است؛ چه این که جریانی را در سفر حج از همسفر خود بورق بوشنجانی - از اصحاب امام عسکری علیه السلام - در باره فضل بن شاذان گزارش می‌کند.^۸

[۵۹] محمد بن عمر سمرقندی

محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی در کتاب رجالش روایتی نگاشته شده به خط محمد بن عمر سمرقندی را نقل می‌کند. نحوه بیان کشی به گونه‌ای است که گویا محمد بن عمر، دارای کتابی بوده که به صورت وجاده در اختیار کشی قرار گرفته است.

محتوای روایت در باره ملاقاتی است که در ماجرای قیام عاشورا، عمرو بن

۱. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۳۸۴، ش ۶۸۴۴.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۳.

۳. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۸۱، ح ۸.

۴. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۴۳، ش ۴۸۱.

۵. همان، ص ۸۱۷، ش ۱۰۲۳.

۶. همان، ص ۵۴۳، ش ۴۸۱.

۷. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۸۱، ح ۸.

۸. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۱۷، ش ۱۰۲۳.

قیس مشرقی و پسرعمویش با امام حسین علیه السلام داشته‌اند. آن دو به بهانه پیری، از یاری امام حسین علیه السلام سرباز می‌زنند و امام از ایشان می‌خواهد، سریع‌تر آن منطقه را ترک کنند تا صدای یاری‌خواهی امام را نشنوند که اگر چنین شود، به عذاب الهی گرفتار خواهند شد.^۱

[۶۰] محمد بن محمد بن مسعود ربیع سمرقندی

نام وی در کتب رجال نیامده است؛ اما در سند یک روایت در کتاب *دلائل الإمامة* طبری آمده است. در این روایت، محمد بن همام، شاگرد محمد بن مسعود ربعی است و استاد او هم عبد الله بن حسن است. وی در خراسان از حسن بن علی و شاء، از امام رضا علیه السلام مطلب معجزه‌گونه‌ای را در باره مرگ علی بن ابی حمزه بطائنی، حکایت می‌کند.^۲

سده چهارم هجری

[۶۱] حیدر^۳ بن محمد بن نعیم سمرقندی (ابو احمد)

او دانشمندی جلیل‌القدر و فاضلی والامقام در سمرقند بوده است. این محدث پرکار شیعی، در قرن چهارم هجری زندگی می‌کرده است. حدود سال ۳۴۰ ق، دوران استادی وی بوده است.^۴

ظاهراً وی بیشتر دوران تحصیلاتش را در قم سپری کرده است؛ چه این که شاگرد دانشمندان بزرگ قم یعنی محمد بن حسن بن احمد بن ولید قمی، حسین بن احمد بن ادریس قمی، و جعفر بن محمد بن قولویه قمی (صاحب کامل الزیارات) بوده است.^۵ تحصیل حدیث در نزد پدرش^۶ نیز شاهد آن است که وی،

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۰ - ۳۳۱، ش ۱۸۱.

۲. دلائل الإمامة، ص ۳۶۵، ح ۳۱۸.

۳. او را حیدره (معالم العلماء، ص ۸۱) و جنید (فهرست ابن ندیم، ص ۲۴۴) نیز گفته‌اند.

۴. تلخیصی از او در این سال حدیث شنیده است (ر. ک: رجال الطوسی، ص ۴۲۰).

۵. همان جا.

۶. همان جا.

هم در خانواده‌ای علمی بزرگ شده است و هم این که احتمالاً سال‌های نخست تحصیلش را در سمرقند گذرانده است. بنا بر این، احتمال دارد که وی سال‌های نخست تحصیلش را در سمرقند سپری کرده و سپس برای تکمیل تحصیلاتش به قم سفر کرده باشد.

او را از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی دانسته‌اند. شیخ طوسی پس از بیان این نکته، ابراز می‌دارد که وی تمام کتاب‌های عیاشی را پس از آن‌که بر مؤلف قرائت کرده، برای دیگران روایت کرده است. همو می‌نویسد: حیدر بن محمد در عین حال که شاگرد عیاشی بوده، در نقل بسیاری از روایات با او مشارکت داشته است.^۱ به نظر می‌رسد که شاگردی وی نسبت به عیاشی، بیشتر در حدّ اجازه نقل آثار عیاشی بوده باشد؛ چه این که طبق یک نقل، تمام کتاب‌های عیاشی را او برای نسل بعد گزارش کرده است.^۲ ابن ندیم از نسخه‌ای که به خطّ ابو احمد حیدر بن نعیم بوده، فهرست آثار عیاشی را گزارش کرده است.^۳

از ویژگی‌های بسیار مهم حیدر بن نعیم سمرقندی، آن است که توانسته بسیاری از کتاب‌ها و اصول روایی شیعه را - که بالغ بر هزار کتاب و اصل بوده است - از اساتید خود فراگیرد و به نسل بعد منتقل سازد.^۴

حیدر بن محمد، مؤلف مصنفاتی نیز بوده است که دو کتاب تنبیه عالم قتلّه علمه الذی هو معه و النور لمن تدبیره از آنهاست.^۵

۱. الفهرست، طوسی، ص ۱۲۰. یکی از نمونه‌های مشارکت وی با عیاشی را می‌توان در علل الشرائع (ج ۱، ص ۲۴۵، ح ۷) مشاهده کرد. رجال النجاشی (ص ۳۵۰ - ۳۵۳، ش ۹۴۴)، روایت تمام کتاب‌های عیاشی را توسط او دانسته است.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۵۳.

۳. الفهرست، ابن ندیم، ص ۲۴۴. گفتنی است که ابن ندیم، نام وی را «ابو احمد جنید بن محمد بن نعیم» گفته است؛ ولی ابن ندیم در پایان ذکر اسامی کتاب‌های عیاشی - یعنی در همان بخش - می‌نویسد: «و ذکر حیدر ان کتبه مائتان و ثمانیه کتب...». این عبارت نشان می‌دهد که «جنید»، تصحیف «حیدر» بوده است.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۱۲۰.

۵. همان، ص ۱۶۶، ش ۲۵۹.

از شاگردان وی می‌توان به هارون بن موسی تلّغُبری^۱، جعفر بن حسین مؤمن^۲ و مظفر بن جعفر بن مظفر علوی^۳ (استاد شیخ صدوق) اشاره کرد. گفتنی است که هارون بن موسی تلّغُبری در سال ۳۴۰ ق، از او حدیث شنیده و از وی اجازه نقل روایت دریافت کرده است.^۴

[۶۲] جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی (ابن العیاشی)

او فرزند دانشمند بزرگ شیعه، محمد بن مسعود عیاشی است. وی نیز همچون پدر، دانشمندی فاضل در سمرقند و کشّ بوده است. از آن جا که پدرش مؤلف ده‌ها کتاب روایی بود و در ماوراء النهر بسیار شهرت داشت، عالمان شیعی برای فرا گرفتن این کتب نزد جعفر می‌رفتند و او کتب پدرش را تدریس و روایت می‌کرد. شیخ طوسی نوشته است که جعفر در شمار راویانی است که مستقیماً از معصومان علیهم‌السلام روایت نکرده است و البته تمام کتاب‌های پدر را روایت کرده است و شاگردش ابو مفضل شیبانی، توانسته تمام روایات آن کتب را از جعفر روایت کند.^۵ جعفر بن محمد بن قولویه،^۶ مظفر بن جعفر بن مظفر علوی^۷ و جعفر بن معروف کشّی،^۸ سه تن دیگر از شاگردان مهم او هستند.

[۶۳ و ۶۴] جعفر بن ابی جعفر سمرقندی و فرزندش

هر دو، راوی حدیث شیعه بوده‌اند. آن دو از یکدیگر روایت می‌کردند. جعفر و فرزندش افتخار شاگردی محمد بن مسعود عیاشی را داشتند.^۹ در متون رجالی،

۱. رجال الطوسی، ص ۴۲۰؛ الفهرست، طوسی، ص ۱۲۰. او در سال ۳۴۰ ق، از حیدر بن نعیم روایت شنیده است.

البته ابن داوود به اشتباه سال ۳۰۴ ق را سال سماع دانسته است (معجم رجال الحديث، ج ۷، ص ۳۳۱ - ۳۳۲).

۲. الاختصاص، ص ۱۹۱.

۳. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۴۵، ح ۷.

۴. خلاصة الأقوال، ص ۱۲۲، ش ۱.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۶. تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۸۱، ح ۲۳۲.

۷. علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۳۰.

۸. تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۸۱.

۹. رجال الطوسی، ص ۴۱۹.

نام فرزند جعفر نیامده است؛ ولی با توجه به عبارت روایت از یکدیگر و روایت با واسطه از معصومان عليهم السلام و همچنین زندگی در سده سوم و چهارم، به نظر می‌رسد که راوی کتاب‌های روایی بوده‌اند و کتاب‌های قابل توجهی در اختیار داشته‌اند.

[۶۵] عبدوس بن علی بن عباس جرجانی (ابو محمد)

او استاد شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) است. صدوق در سفرش به سمرقند به منزل^۱ وی رفته و از او روایاتی را شنیده است.^۲ گفتنی است که شیخ صدوق در مدت اقامتش در سمرقند، نزد دو تن از عالمان آن دیار شاگردی کرده است: یکی عبدوس بن علی و دیگری عبد الصمد بن شهید انصاری.

در کتاب‌های روایی شیخ صدوق، روایات نبوی از وی گزارش شده است و هیچ شاهی (مانند گفتار رجالیان، مضمون متون روایات و...) در باره مذهب وی به دست نیامد. تنها می‌توان گفت که وی در روایت، شاگرد عالمانی چون: عبد الله بن یعقوب،^۳ احمد بن محمد بن اسحاق، جعفر بن محمد بن مرزوق شعرانی، احمد بن محمد (معروف به ابن شغال) و بندار بن محمد بن عیسی بوده است.

گفتنی است که استادان عبدوس، غالباً در این روایات، از عالمان اهل سنت هستند و معمولاً مجالس روایی خود را در گرگان دایر می‌کرده‌اند. برای نمونه، عبید الله بن یعقوب بن یوسف رازی در سال ۳۲۹ ق، در جرجان (گرگان) کلاس حدیث داشته است^۴ و بندار بن ابراهیم نیز در همان شهر به تدریس روایت مشغول بوده است.^۵ بنا بر این، عبدوس باید تحصیلات خود را در

۱. الخصال، ص ۲۲۰، ح ۴۵.

۲. ر. ک: همان، ح ۴۵ و ص ۴۵ ح ۴۲، و ص ۳۱۵، ح ۹۷؛ فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۶۵ ح ۴۷ و ص ۱۳۳، ح ۱۴۲ - ۱۴۳.

۳. در کتب شیخ صدوق، از وی با عنوان عبد الله یاد شده؛ ولی در کتب رجال اهل سنت، او را عبید الله خوانده‌اند.

۴. تاریخ جرجان، ص ۲۷۶، ش ۴۶۴.

۵. همان، ص ۱۷۰، ش ۲۰۸.

گران گذرانده باشد و سپس در دوره تدریس، ساکن سمرقند شده باشد و احتمالاً او نیز مانند اساتیدش از عالمان سنی بوده است.

[۶۶]. عبد الصمد بن عبد الشهید انصاری (ابو اسد)

او استاد شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) در سمرقند بوده است.^۱ شیخ صدوق، وقتی از وی یاد کرده، عبارت «رضی الله عنه» را به کار برده که برخی از این تعبیر، وثاقت وی را برداشت کرده‌اند.^۲ استاد عبد الصمد در روایتی که برای صدوق نقل کرده، پدرش عبد الشهید انصاری است. این روایت، نبوی است و امام رضا علیه السلام آن را در مدت اقامت در خراسان برای مخاطبان، بیان کرده است. غیر از آنچه گفته شد، اطلاعات بیشتری (مانند مذهب و...) در باره وی در دست نیست.

[۶۷]. محمد بن ابراهیم وراق

وی از اهالی سمرقند است. کشتی، روایاتی از محمد بن ابراهیم وراق نقل کرده است. گاهی نام او را در طبقه اساتید کشتی می‌توان دید^۳ و گاهی نیز کشتی به واسطه استادش سعد بن جناح، از او روایت می‌کند.^۴ مهم‌ترین استاد کشتی یعنی محمد بن مسعود عیاشی نیز شاگردی او را کرده است.^۵ شیخ طوسی نیز او را از روایان با واسطه معصومان علیهم السلام دانسته است.^۶ به نظر می‌رسد که این عنوان، یا نام دو نفر از روایان بوده و یا فردی است که از عمر طولانی‌ای برخوردار بوده است. در متنی که کشتی گزارش کرده، او به همراه یکی از شیعیان متدین و با ورع به نام بورق بوسنجانی، راهی مکه می‌شوند. در این سفر، یادی از فضل بن شاذان

۱. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۲، ح ۲۲.

۲. طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۷۳.

۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۵۵، ح ۲۲۴.

۴. همان، ج ۲، ص ۸۱۷ - ۸۱۸، ح ۱۰۲۳.

۵. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۸۱، ح ۸.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۳۳.

می‌کنند و بورق، خاطره‌ای را که خود از امام عسکری علیه السلام در باره فضل به یاد دارد، برای او نقل می‌کند.^۱

[۶۸] محمد بن شاذان بن احمد (ابو عبد الله)

محمد بن شاذان بن احمد بن عثمان بروازی، از اساتید شیخ صدوق است. صدوق، روایاتی را از وی در کتاب *علل الشرائع* روایت کرده است. در این روایات، گاه از وی «بروازی»^۲ و گاه «بروازی»^۳ یاد شده است که به نظر می‌رسد هر دو غلط بوده و در آنها تصحیف راه یافته باشد و ظاهراً صحیح آن، «بردادی» است؛ برداد، روستایی در حوالی سمرقند (سه فرسخی آن) است.^۴

غالب روایات محمد بن شاذان، از عالمان سنی است و محتوای آنها معمولاً رنگ و بوی اعتقادات شیعه نمی‌دهد. این روایات - که معمولاً مربوط به قصص انبیاست - بیشتر به کلمات خود وهب بن منبه یمانی ختم می‌شود که در برخی از آنها تصریح شده که روایت از کتاب *تورات* است.^۵

[۶۹] محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش سلمی سمرقندی (ابو نصر عیاشی)

ابو نصر محمد بن مسعود عیاش سمرقندی، مشهور به عیاشی، از اهالی سمرقند است.^۶ وی محدث، فقیه و متکلم بزرگ شیعه در قرن سوم و نیمه اول قرن چهارم هجری است. این دانشمند بزرگ خراسان را می‌توان مشهورترین پُرکارترین عالم شیعی در منطقه سمرقند و کش دانست.

۱. *اختیار معرفة الرجال*، ج ۲، ص ۸۱۷ - ۸۱۸، ح ۱۰۲۳.

۲. *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۳۳، ح ۱، و ص ۱۱۰، ح ۹ و ج ۲، ص ۴۷۷، ح ۳ و ص ۴۹۵، ح ۱.

۳. همان، ج ۲، ص ۴۲۷، ح ۱۰ و ج ۱، ص ۷۹، ح ۱.

۴. *معجم البلدان*، ج ۱، ص ۳۷۵.

۵. *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۳۳، ح ۱ و ص ۱۱۰، ح ۹ و ج ۲، ص ۴۷۷، ح ۳ و ص ۴۹۵، ح ۱.

۶. نام کامل و پسوندهای گوناگون او عبارت‌اند از: ابو النصر محمد بن مسعود بن محمد بن عیاش سلمی تمیمی کوفی عراقی سمرقندی.

یک. جایگاه

نجاشی، رجال شناس شهیر شیعه، او را به بزرگی یاد می‌کند و می‌نویسد: «عیاشی، فردی ثقه، مورد اعتماد، بسیار راستگو و بزرگی از بزرگان شیعه است».^۱ شیخ طوسی می‌افزاید: «محمد بن مسعود عیاشی، از اهالی سمرقند است و گفته شده که از تیره بنی تمیم است».^۲ کنیه‌اش «ابو النضر» است و فردی جلیل القدر، واسع الأخبار، روایت‌شناس و آگاه بر احادیث است.^۳ شیخ طوسی در دیگر کتابش می‌گوید: «عیاشی در علم، فضل، ادب، درک، فهم، هوش و زیرکی، والاترین دانشمند مشرق‌زمین در زمان خود بوده است».^۴ از این رو، برخی وی را عظیم الشأن و شیخ الطائفة^۵ و یا بزرگ عالمان شیعه^۶ دانسته‌اند. عیاشی در فقه، حدیث، کلام، تفسیر، طب، نجوم، تاریخ، سیره و... استاد بود و معمولاً در تمام این علوم، کتاب‌هایی را تألیف کرده است.^۷

نجاشی، این مطلب را هم اضافه کرده است که عیاشی از ضعفا بسیار روایت کرده است. این تعبیر، قابل ملاحظه و برای اهل فن، توجیه‌پذیر است. گفتنی است که عیاشی در ابتدا سنی بوده و احادیث آنان را شنیده بود؛ ولی در همان جوانی، شیعه شد^۸ و خوش درخشید.

دو. طبقه

تاریخ ولادت و وفات او دقیقاً روشن نیست؛ ولی با بررسی‌های رجالی، رحلت او را حدود سال ۳۲۰ق، تخمین زده‌اند^۹ و او را هم طبقه کلینی (م ۳۲۸ق)

۱. رجال النجاشی، ص ۳۵۰ - ۳۵۳، ش ۹۴۴.

۲. اگر این گفته را که در متن اصلی با عبارت «قبل» آمده است، بپذیریم باید بگویم که عیاشی، اصالتاً سمرقندی نیست و فردی مهاجر بوده است. این مهاجرت می‌تواند پیش‌تر توسط اجداد او صورت گرفته باشد.

۳. فهرست، طوسی، ص ۳۹۶، ش ۶۰۵.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۴۰.

۵. ایضاح الاشتباه، ص ۲۷۸، ش ۶۱۸.

۶. خلاصة الأقوال، ص ۲۴۶.

۷. با نگاهی به اسامی تألیفات وی در کتب فهرست، این مطلب، بهتر روشن می‌شود.

۸. رجال النجاشی، ص ۳۵۰.

۹. مدیة العارفین، ج ۲، ص ۳۲.

دانسته‌اند؛ بنا بر این، او غیبت صغرا (۲۶۰ - ۳۲۹ ق) را درک کرده است. این تاریخ را می‌توان از زمان حیات اساتید وی فضل بن شاذان و حسین بن اشکیب و شاگرد کوشایش ابو عمرو و محمد بن عمر کشی به دست آورد.

سه. مذهب

عیاشی در ابتدا سنی بود و حتی در مجالس حدیث عامه شرکت می‌کرد و در دوره تحصیل، احادیث بسیاری از عالمان سنی را شنید؛^۱ اما خداوند، او را موفق کرد تا راه درست را بیابد و شیعه گردد.^۲

چهار. اساتید

عیاشی، اساتید بسیاری را درک کرده است. او که بیش از دویست اثر روایی خلق کرده، طبیعی است که برای نقل روایات این کتب باید اساتید قابل توجهی را دیده باشد.

تنها نکته‌ای که در این زمینه، قابل تأمل و بررسی است، آن است که گفته شده بسیاری از اساتید وی افراد ضعیف^۳ (غیر مشهور و یا مجهول و غیر ثقه) بوده‌اند. برای بررسی این نظریه، روایات عیاشی در کتب اربعه و وسائل الشیعه مورد مطالعه قرار گرفت که نتیجه این پژوهش را در ادامه خواهید دید.

روایات عیاشی در کتب اربعه

از محمد بن مسعود عیاشی، تنها سی روایت در کتاب‌های تهذیب الأحکام، الاستبصار و کتاب من لایحضره الفقیه آمده است. از این تعداد روایت، دو روایت را شیخ صدوق در کتابش آورده و مابقی را طوسی در دو کتابش روایت کرده است. شیخ کلینی در کتاب الکافی از وی روایتی نقل نکرده است و این بدان

۱. تألیفات وی به روایات عامه عبارت‌اند از: کتاب سیره ابی بکر، کتاب سیره عمر، کتاب سیره معاویه، کتاب معیار الأخبار و کتاب الموضح.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۵۰ - ۳۵۳.

۳. همان جا.

جهت است که عیاشی و کلینی، همدوره بوده‌اند و نقل روایت از راوی هم‌عصر در بین مشایخ، معمولاً انجام نمی‌شده است.

گفتنی است که روایات صدوق و طوسی از کتاب‌های عیاشی بوده است. آنچه در این جا مخاطب حدیث‌شناس را شگفت‌زده می‌کند، آن است که اگر عیاشی کتاب‌های متعدد داشته و روایات بسیاری را گزارش کرده، پس چرا نویسندگان کتب اربعه، از روایات او چندان استفاده نکرده‌اند؟! پیش از این گذشت که کلینی به جهت طبقه و زمان نمی‌توانسته از او روایت کند؛ ولی به نظر می‌رسد که کم‌توجهی صدوق و طوسی به جهت کثرت نقل عیاشی از ضعفا بوده است و آنان ترجیح می‌دادند که متون روایات عیاشی را از طرق دیگر گزارش کنند.

تأملی در اساتید و شاگردان مؤثر عیاشی

بی‌تردید، عیاشی شاگردان متعدّد و اساتید قابل توجهی داشته است. بازشناسی برخی از آنان به یاری روایات برجای مانده از وی و یا کتاب‌های رجال، ممکن است. گذشته از کتاب تفسیر وی - که اساتید او را می‌توان شناسایی کرد -، برخی کتاب‌ها از جمله: کتاب‌های شیخ صدوق، و شیخ طوسی و وسائل الشیعه نیز در این جهت می‌تواند به محققان کمک کند.

برای نمونه، با نگاهی به روایات عیاشی در کتاب وسائل الشیعه - که حدود ۷۱۸ روایت بود - دریافتیم که در روایات این کتاب - که می‌تواند نمونه خوبی برای یک آمار تخمینی باشد - اساتید و شاگردان مهم وی عبارت‌اند از:

اساتید مهم: محمد بن نصیر کشی (۱۴/۵ درصد)؛ علی بن الحسن بن علی بن فضال (۸/۵ درصد)؛ علی بن محمد بن فیروزان قمی (۸ درصد)؛ جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی (۸ درصد). هرچند کسی مثل ابن فضال، فطحی است؛ ولی وثاقت او مورد تأیید بسیاری از عالمان علم رجال است.

دیگر اساتید عیاشی در این دامنه عبارت‌اند از: حمدویه بن نصیر؛ عبد الله بن محمد بن خالد طیالسی؛ حسین بن اشکیب مروزی؛ محمد بن احمد حمدان

قلانسی؛ فضل بن شاذان و... تقریباً تمام این افراد، ثقه و مورد اعتماد عالمان شیعی هستند.

گذشته از اساتید یاد شده، نام تعداد دیگری از اساتید وی در دامنه کتب اربعه و وسائل الشیعه وجود دارند که ناشناخته و یا ضعیف هستند، مانند: آدم بن محمد بلخی؛ اسحاق بن محمد بن احمد نخعی؛ ابو العباس بن مغیره؛ احمد بن منصور خزاعی؛ ابراهیم بن محمد بن فارس. مجموع روایات این افراد مجهول و ضعیف در میان روایات عیاشی در دامنه یاد شده، کمتر از ده درصد است.

به نظر می‌رسد در صورتی که در میان اساتید عیاشی، راویان ضعیف هم وجود داشته است، یا باید پذیرفت که تعدادشان اندک بوده و نجاشی مبالغه کرده که گفته نقل از ضعفا بسیار داشته است و یا این که در سده‌های چهارم و پنجم توسط محدثان و نویسندگان جوامع، پالایش شده و آن روایات ضعیف، به دست ما نرسیده‌اند.

شاگردان مهم: محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی (۵۰ درصد) و فرزند عیاشی جعفر بن محمد بن مسعود (۳۲ درصد).

اکنون همین بررسی و شناخت اساتید و شاگردان وی را در کتاب‌های رجالی شیعه (کتب اصلی) پی می‌گیریم:

اساتید عیاشی در کتب رجال

در کتاب‌های رجالی، افراد زیر به عنوان اساتید عیاشی معرفی شده‌اند:

- حسین بن اشکیب

دانشمند بزرگ خراسان و صحابه امام هادی علیه السلام و امام حسن عسکری علیه السلام. گویا عیاشی، بسیار تحت تأثیر حسین بن اشکیب، بوده و بسیاری از روایاتش را از او نقل می‌کرده است. چنانچه نجاشی در توصیف حسین بن اشکیب می‌نویسد: «روی عنه العیاشی و أكثر (فأكثر) و اعتمد حدیثه».^۱

البته در روایات باقی مانده از عیاشی، این کثرت نقل از ابن اشکیب دیده نمی‌شود. چنانچه در بین ۷۱۸ روایت عیاشی در وسائل الشیعه، تنها پنج روایت را

۱. رجال النجاشی، ص ۴۴، ش ۸۸.

از او نقل کرده است؛ یعنی چیزی حدود ۴ درصد از کل روایاتش در این کتاب. آنچه مهم است این که تعبیر نجاشی، بیانگر تأثیر شگرف ابن اشکیب بر عیاشی است و با توجه به این که او متکلم و نویسنده‌ای توانمند در سمرقند و کش بوده، طبیعی است که عیاشی از این عالم بزرگ دیارش بهره‌های بسیار برده باشد و چه بسا تشرّف وی به تشیع نیز حاصل مباحثات با ابن اشکیب بوده باشد. چنانچه در توصیف زندگانی ابن اشکیب گفته‌اند که او دانشمندی متکلم و مؤلف بوده، و در مناظره و علم کلام، بسیار توانمند بوده است. حتی حاکم بلخ ابن ابی شور، کافرانی را که طالب مناظره در دین بودند، نزد وی می‌فرستاد.^۱

– جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی

این دانشمند شیعی مقیم در سمرقند و کش، یکی دیگر از اساتید عیاشی است. رجالیان در توصیف وی گفته‌اند که او استاد روایت عیاشی بوده است. به نظر می‌رسد که وی نیز از اساتید مؤثر عیاشی بوده باشد.

نکات مشترک بین این دو استاد عیاشی، آن است که هر دو از ساکنان سمرقند و کش بوده‌اند و اگر نام محمد بن نصیر کشی را – که یکی از مهم‌ترین اساتید عیاشی است – به این دو نفر اضافه کنیم، در می‌یابیم که عیاشی، بیشترین دوران تحصیلش را در همان محل زندگی‌اش گذرانده است. جالب این جاست که تقریباً تمام – یا بیشتر – شاگردان او نیز از اهالی همین منطقه بوده‌اند. بنا بر این می‌توان حدس زد که بیشتر دوران تحصیل عیاشی و تمام دوران تدریس او، در ماوراء النهر بوده است.

نکته مشترک دیگر بین ابن اشکیب و جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی، این است که هر دو، کتابی با عنوان کتاب الرد علی من زعم أن النبى ﷺ كان علی دین قومه قبل النبوة داشته‌اند که شاید بیانگر آن باشد که چنین خطّ انحرافی‌ای در بین مردم آن دیار وجود داشته که عالمان شیعی، در صدد پاسخگویی به آن بوده‌اند.

۱. رک: معرفی‌نامه حسین بن اشکیب در همین کتاب.

– جعفر بن معروف

جعفر بن معروف، مشهور به ابو الفضل سمرقندی، یکی دیگر از اساتید عیاشی است که وی از او بسیار روایت شنیده است. مذهب جعفر بن معروف، مشکل داشته و در میان رجالیان، به روایات وی به دیده تردید نگریسته می‌شود.

پنج. کلاس‌های درس

او به شکرانه شیعه شدنش، تمام ارث پدری خود را – که بالغ بر سیصد هزار دینار بود – در نشر علوم اهل بیت علیهم‌السلام در سمرقند هزینه کرد و خانه‌اش را به مدرسه تبدیل کرد.^۱ ابو جعفر زاهد می‌گوید: «وكانت داره كالمسجد بين ناسخ أو مقابل أو قارئ أو معلق مملوءة من الناس؛ و خانه‌اش چونان مسجد شده بود که بسیاری از مردم همواره در آن مشغول نگارش حدیث، قرائت و یا نگارش شرح و تعلیق بر روایات بودند». ^۲ نجاشی در توصیف خانه عیاشی می‌نویسد: «كان مرتعا للشيعة و أهل العلم». ^۳

جالب این جاست که اگر چه عیاشی و دیگر عالمان شیعی، در این مدرسه به تدریس علم برای طالبان علوم اهل بیت علیهم‌السلام اشتغال داشته‌اند، ولی عیاشی با برپایی دو کلاس عمومی و اختصاصی،^۴ سعی می‌کرد تا هم عوام و هم خواص شیعه را با آموزه‌های شیعی آشنا سازد. این جلسات سبب شد تا بسیاری از عالمان شیعی از مراکز علمی آن روز، نظیر قم رهسپار سمرقند شوند و از سوی دیگر، در این مرکز علمی، کلاس‌های متعددی دایر شد که طالبان علم و دانشجویان منطقه را به خود جلب می‌کرد.

۱. رجال ابن داود، ص ۱۸۴، ش ۱۵۰۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۵۰ – ۳۵۳.

۳. همان، ص ۳۷۲، ش ۱۰۱۸.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۴۰.

شش. شاگردان

نویسندگان کتب رجال، از بسیاری از راویان با عنوان غلمان عیاشی تعبیر کرده‌اند. که آنها همگی تربیت شده در مکتب درسی محمد بن مسعود بوده‌اند. گذشته از این افراد، برخی چون: محمد بن عمر بن عبدالعزیز کشی، جعفر بن محمد بن مسعود (فرزند عیاشی)،^۱ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی،^۲ جعفر بن محمد بن قولویه قمی،^۳ کسانی هستند که از وی روایت شنیده و به دیگران آموخته‌اند.

۱. راویان آثار و کتاب‌های عیاشی

- قاضی ابرو الحسن علی بن محمد بن عبد الله قزوینی، از شیعیان سرشناس و مورد اعتماد در حدیث در قرن چهارم بوده است. او به سال ۳۵۶ق، بخشی از کتب و آثار عیاشی را به بغداد می‌آورد. وی نخستین کسی است که کتاب‌های عیاشی را به بغداد آورده و عالمان آن دیار را با آثار عیاشی، آشنا ساخته است. او این کتاب‌ها را به واسطه ابو جعفر احمد بن عیسی علوی، از عیاشی روایت کرده است.^۴

- جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی، فرزند عیاشی است که توانسته تمام کتاب‌های پدرش را برای ابو المفضل شیبانی روایت کند.^۵

- ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد العزيز کشی، دانشمند ثقه و سرشناس شیعه و صاحب کتاب الرجال است. در باره رابطه وی با عیاشی نوشته‌اند: «صاحب العیاشی و أخذ عنه و تخرج علیه و فی داره التی کانت مرتعا للشیعة و أهل العلم».^۶

- حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی، عالم جلیلی است که جمیع مصنفات شیعه و اصول اولیه را روایت کرده است. معروف است که وی راوی یک هزار

۱. المهرست، طوسی، ص ۳۹۹، ش ۶۰۵.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۵۳.

۳. وسائل الشیعة، ج ۸، ص ۵۲۴.

۴. رجال النجاشی، ص ۲۶۷، ش ۶۹۳.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۳.

۶. رجال النجاشی، ص ۳۷۲، ش ۱۰۱۸.

کتاب روایی بوده است.^۱ او از محمد بن الحسن بن احمد بن الولید القمّی، حسین بن احمد بن ادريس القمّی، جعفر بن محمد بن قولویه القمّی و پدرش و همگی از کَشّی، مجموعه آثار شیعه و آثار عیّاشی را از عیّاشی نقل کرده است. تلعبیری به سال ۳۴۰ق، این آثار را از او سماع کرده است.^۲

همچنین ابن ندیم، آثار عیّاشی را از کتاب وی گزارش می‌کند و می‌نویسد: حیدر بن محمد بن نعیم در پایان کتابی که برای ابو الحسن علی بن محمد علوی، نگاشته بود، نسخه‌ای نوشته که در آن، آثار عیّاشی را یاد کرده است. ابن ندیم پس از یادکرد اسامی آثار عیّاشی می‌نویسد که: حیدر گفته است که تعداد کتاب‌های عیّاشی، ۲۰۸ عنوان بوده است و او ۲۷ کتاب را فراموش کرده است.^۳ - ابو الحسن حمدویه بن نصیر بن شاهی، راوی آثار عیّاشی است و در دانش و روایت در عصر خودش فردی بی‌نظیر بوده است.

گروه سوم نیز در کتاب‌های رجال به عنوان راویان عیّاشی شمرده شدند که عبارت‌اند از:

- حسین بن نعیم.^۴

- حسین غزال کتنجی (کتونجکی).^۵

- حسن کرمانی. هر سه نفر افراد یاد شده نیز راوی آثار و روایات عیّاشی بوده‌اند.^۶

- محمد بن نعیم خیاط، فرد بی‌سوادی بود؛ ولی حافظه قوی‌ای داشت و توانست روایات بسیاری را از بر کند.^۷

۱. الفهرست، طوسی، ص ۱۶۶، ش ۲۵۹.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۲۰، ش ۶۰۷۳.

۳. الفهرست، ابن ندیم، ص ۲۴۴ - ۲۴۶.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۶.

۵. همان، ش ۶۰۷۷.

۶. همان، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۹.

۷. همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲۹۰.

- مظفر بن جعفر بن محمد بن عبد الله بن محمد بن عمر بن علی بن ابی طالب. او از سادات علوی بوده که افتخار شاگردی فرزند عیاشی (جعفر بن محمد) را داشته است. او به شاگردش تلعبیری اجازه نقل از کتب عیاشی را اعطا می‌کند. وی خود نیز کتاب‌های عیاشی را در محضر فرزند وی فرا گرفته بوده است.^۱

۲. تربیت شدگان عیاشی

- «غلمان العیاشی» یعنی چه؟

در رجال الطوسی از گروهی از راویان با عنوان «غلمان عیاشی» یا «اصحاب العیاشی» یاد شده است. همچنین در کتاب‌های رجال، گاهی از عبارت «الغلام» یا «غلمان» در توصیف افراد استفاده می‌شود و گفته می‌شود که «إِنَّ فُلَانًا مِنْ غُلَمَانِ فُلَانٍ». مقصود رجالیان از این عبارت چیست؟

رجالیان، این عبارات را برای فردی به کار می‌برند که تحت عنایت ویژه یک استاد قرار گرفته و توسط وی آداب و علم را به خوبی فرا گرفته باشد. برای نمونه، در شناخت‌نامه افراد زیر چنین گفته‌اند: «بکر بن محمد بن حبیب ابی عثمان المازنی، من غلمان إسماعیل بن میثم،^۲ المظفر بن محمد بن أحمد ابی الجیش البلخی، من غلمان أبی سهل النوبختی،^۳ الکشی من غلمان العیاشی،^۴ إسماعیل بن عبد الله من غلمان أحمد بن أبی عبد الله البرقی و ممن تأدب علیه و ممن کتبه».^۵

گذشته از معنای شاگرد ویژه بودن فرد، چنانچه استاد، شخصیت نیکو و مثبتی داشته باشد، شاگرد نیز کسب تعریف کرده و به همان صفات توصیف می‌شود، بویژه آن‌که مدت همنشینی، طولانی باشد. پس می‌توان گفت که این عبارت، گویای نوعی مدح برای راوی است.

۱. همان، ص ۴۴۲، ش ۶۳۰۸.

۲. رجال النجاشی، ص ۱۱۰، ش ۲۷۹.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶۰.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۸.

۵. رجال النجاشی، ص ۹۷، ش ۲۴۲.

افرادی که با عبارت غلمان العیاشی (و یا اصحاب العیاشی) معرفی شده‌اند، راویانی نیکو و ممدوح بوده‌اند و این عبارت، بیانگر آن است که وی از عالمان والامقام بوده است، مانند ابو عمرو کشی صاحب کتاب رجال.

گفتنی است که کلمات غلمان، اصحاب و احداث در رجال (تقریباً) به یک معناست و البته خصوصیت ادب‌پذیری و دانش‌آموختگی در واژه غلمان، بیشتر است؛ چه بسا نوعی تربیت از نوجوانی را نیز دربر بگیرد.

کشی، متنی را در باره هشام بن ابراهیم عباسی به نقل از امام رضا علیه السلام آورده که چنین است: «هو (یعنی العباسی) من غلمان أبی الحارث - یعنی یونس بن عبد الرحمن - و أبو الحارث من غلمان هشام، و هشام من غلمان أبی شاکر، و أبو شاکر زندیق».

این متن، گویای تأثیرپذیری قابل توجه در واژه غلمان است. به بیان دیگر، گویا تنها به کسانی غلمان یک استاد می‌گفتند که تأثیر به سزایی از استادش گرفته باشد و معمولاً افراد بزرگ و مشهوری که دارای نوعی تفکر ویژه بودند، دارای غلمان‌هایی بوده‌اند، مانند یونس بن عبد الرحمان و هشام. می‌دانیم که این افراد، دارای تفکرآتی ویژه در کلام و رویکردهایی در فقه بوده‌اند. به احتمال قوی، عیاشی نیز - که به شهادت کتب رجال، اصحاب و غلمان‌های متعدد داشته است - دارای نوعی بینش ویژه بوده است. از سوی دیگر، کسانی که به عنوان غلمان فردی در رجال معرفی شده‌اند، به نوعی نامشان با آن استاد آمیخته و همواره به استادشان شهره و شناخته می‌شدند. چنانچه کشی در توصیف احمد بن عبد الله الکرخی نقل می‌کند که: «کان کاتب إسحاق بن إبراهيم فتاب و أقبل علی تصنیف الکتب، و کان أحد غلمان یونس بن عبد الرحمن رحمه الله و یعرف به».^۱

دست‌پروردگان عیاشی

بنا بر آنچه گذشت، مقصود از غلمان و اصحاب، کسانی هستند که تحت تربیت عیاشی پرورش یافته‌اند و گویا نسبت به افرادی که راوی و یا شاگرد عیاشی معرفی شده‌اند، بیشتر توانسته‌اند از محضر وی بهره ببرند و به نوعی، مروج اندیشه عیاشی بوده‌اند.

افرادی که در کتب رجال با عنوان «غلمان العیاشی» معرفی شده‌اند، عبارت‌اند از: حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی،^۱ ابو الحسین بن ابی طاهر طبری،^۲ احمد بن یعقوب بن سنائی (یا شبیانی)،^۳ ابراهیم حبوبی،^۴ احمد صفار،^۵ ابو نصر احمد بن یحیی،^۶ احمد بن محمد بن حسین ازدی،^۷ ابو القاسم جعفر بن محمد شاشی،^۸ ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد‌العزیز کشی (صاحب کتاب الرجال)،^۹ محمد بن طاهر بن جمهور^{۱۰} و محمد بن یحیی ضریر.^{۱۱}

گروهی دیگر نیز در رجال الطوسی با عنوان «اصحاب العیاشی» یا «تلامیذ او» معرفی شده‌اند که احتمالاً باید کمتر از گروه پیشین، مورد عنایت مستقیم عیاشی بوده باشند. این افراد، عبارت‌اند از:

۱. الفهرست، طوسی، ص ۱۶۶، ش ۲۵۹.

۲. همان، ص ۵۲۲، ش ۸۳۱.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۸.

۴. همان، ش ۵۹۳۰.

۵. همان، ش ۵۹۳۱.

۶. همان، ش ۵۹۳۲.

۷. همان، ش ۵۹۳۵.

۸. همان، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۴.

۹. همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۸.

۱۰. همان، ش ۶۲۸۹.

۱۱. همان، ش ۶۲۹۱.

ابو بکر قنائی (عنابی) زاهد،^۱ ابو علی وارثی،^۲ ابو نصر خلقانی،^۳ ابو عمرو الخياط،^۴ ابو عبد الله بقال،^۵ ابو جعفر بن ابی عوف بخاری،^۶ احمد بن عیسی بن جعفر علوی عمری،^۷ بکر کرمانی،^۸ جعفر بن ابی جعفر سمرقندی و فرزندش،^۹ زید بن احمد خلفی یزدکی،^{۱۰} سعد صفار،^{۱۱} علی بن اسماعیل دهقان (فردی زاهد، خیر و فاضل)،^{۱۲} علی بن حسنویه کرمانی،^{۱۳} ابو القاسم عبد الله بن طاهر نقار حلوانی (فردی صالح و با تقوا)،^{۱۴} عمرو الخياط (که احتمالاً همان ابو عمرو الخياط پیشین باشد)،^{۱۵} عبد الله صیدلانی،^{۱۶} قاسم بن محمد أبارکنی،^{۱۷} لیث بن نصر،^{۱۸} محمد بن بلال معلم،^{۱۹} محمد بن فتح معلم،^{۲۰} محمد بن شعیب بوجانی،^{۲۱} محمد بن یوسف بن یعقوب جعفری (فردی متدین و زاهد)^{۲۲} و محمد بن یوسف کرمانی.^{۲۳}

۱. همان، ص ۴۵۱، ش ۶۴۰۳.

۲. همان، ش ۶۴۰۴.

۳. همان، ش ۶۴۰۵.

۴. همان، ش ۶۴۰۶.

۵. همان، ش ۶۴۰۷.

۶. همان، ش ۶۴۰۸.

۷. همان، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۶.

۸. همان، ص ۴۱۷، ش ۶۰۲۹.

۹. همان، ص ۴۱۹، ش ۶۰۴۵.

۱۰. همان، ص ۴۲۶، ش ۶۱۳۲.

۱۱. همان، ش ۶۱۳۷.

۱۲. همان، ص ۴۲۹، ش ۶۱۶۶.

۱۳. همان، ش ۶۱۶۷.

۱۴. همان، ش ۶۱۶۸.

۱۵. همان، ص ۴۳۰، ش ۶۱۶۹.

۱۶. همان، ش ۶۱۷۰.

۱۷. همان، ص ۴۳۶، ش ۶۲۴۰.

۱۸. همان، ص ۴۳۷، ش ۶۲۵۰.

۱۹. همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲۹۲.

۲۰. همان، ش ۶۲۹۳.

۲۱. همان، ش ۶۲۹۴.

۲۲. همان، ش ۶۲۹۵.

۲۳. همان، ص ۴۴۱، ش ۶۲۹۶.

هفت. آثار علمی

تعداد تألیفات عیاشی را افزون بر دویست اثر گفته‌اند^۱ و برخی نیز دویست و هشت کتاب او را شمرده‌اند. کتاب‌های او در نواحی خراسان، اهمیت بسیاری داشته است.^۲ متأسفانه از مجموع آثارش تنها بخشی از کتاب التفسیر او باقی مانده است. البته روایات او در کتاب‌های روایی همچنان جاودانه است. ابن ندیم، شیخ طوسی و نجاشی، هر سه فهرست آثار او را ذکر کرده‌اند.

بنا بر گزارش نجاشی، اسامی آنها عبارت‌اند از: کتاب التفسیر، کتاب الصلاة، کتاب الصوم، کتاب الطهارات الکبیر، کتاب مختصر الصلاة، کتاب مختصر الصوم، کتاب الجنائز الکبیر، کتاب مختصر الجنائز، کتاب المناسک، کتاب العالم و المتعلم، کتاب الدعاء، کتاب الزکاة، کتاب زکاة الفطرة، کتاب الأشربة، کتاب حد الشارب، کتاب الأضاحی، کتاب العقیقة، کتاب النکاح، کتاب الصداق، کتاب الطلاق، کتاب التقیة، کتاب الأجوبة المسکتة، کتاب سجود القران، کتاب القول بین القولین، کتاب معرفة النافلین، کتاب الرؤیا، کتاب النجوم و القیافة، کتاب القرعة، کتاب الفرق بین حل المأكول و حرامه، کتاب الیوب، کتاب السلم، کتاب الصرف، کتاب الرهن، کتاب الشریکة، کتاب المضاربة، کتاب الشفعة، کتاب الاستبراء، کتاب التجارة و الکسب، کتاب القضاء و أدب (آداب) الحکم، کتاب الحد فی الزنا، کتاب الحدود فی السرقة، کتاب حد القاذف، کتاب الدیات، کتاب المعاقل، کتاب الملاهی، کتاب معاریض الشعر، کتاب السبق و الرمی، کتاب قسمة الغنیمة و الفی، کتاب الدین و الحوالة و الحمالة، کتاب القبالات و المزارعات، کتاب الاجارات،

۱. الفهرست، طوسی، ص ۳۹۶، ش ۶۰۵.

۲. ابن ندیم، ۱۷۵ کتاب او را نام می‌برد و در پایان می‌نویسد: کتاب‌های او دویست و هشت کتاب است و جمع کنندۀ آنها بیست و هفت کتاب را گم کرده است (ر. ک: الفهرست، ۲۷۵ - ۲۷۷). نجاشی هم ۱۵۷ کتاب را به او منسوب دانسته (ر. ک: رجال النجاشی، ص ۳۵۳ - ۳۵۱). شیخ طوسی نوشته است: «له کتب كثيرة تزيد علی مائتی مصنف» و از ۱۸۲ کتاب وی اسم برده است (ر. ک: الفهرست، ص ۱۳۹ - ۱۳۷). محققان این کتاب، ۱۹۵ عنوان کتاب را که فهرس‌نگاران به عیاشی نسبت داده‌اند، در مقدمه یاد کرده‌اند (تفسیر العیاشی، مقدمه، ص ۴۰ - ۴۵).

كتاب الهبة، كتاب الزهد، كتاب الأجناس، كتاب صفة الجنة و النار، كتاب الصيد، كتاب الذبائح، كتاب الرضاع، كتاب المتعة، كتاب الوطى بملك اليمين، كتاب الوصايا، كتاب الموارث، كتاب البر و الصلة، كتاب محاسن الأخلاق، كتاب حقوق الاخوان، كتاب الايمان، كتاب النذور، كتاب النساء و الولاء، كتاب الاستيذان، كتاب عشرة النساء، كتاب الشهادات، كتاب الشروط، كتاب اليمين مع الشاهد، كتاب الكتابة و العتق و التدبير، كتاب النشور و الخلع و المبارة، كتاب صنائع المعروف، كتاب الخيار و التخيير، كتاب العدد، كتاب الظهار، كتاب الايلاء، كتاب اللعان، كتاب الرجعة، كتاب التوحيد و الصفة، كتاب الايمان، كتاب البداء، كتاب البشارات، كتاب الرد على من صام أو أفطر قبل رؤيته، كتاب اللباس، كتاب إثبات إمامة على بن الحسين عليه السلام، كتاب من تكره مناكحته، كتاب القبلة، كتاب الجزية و الخراج، كتاب الطاعة، كتاب احتجاج المعجز، كتاب الحيض، كتاب العمرة، كتاب مكة و الحرم، كتاب نكاح المماليك، كتاب المسح على القدمين، كتاب الأوصياء، كتاب السفر، كتاب القسامة، كتاب جنابة العبيد، كتاب الحدود، كتاب العجم و الجنابة عليهم، كتاب دية لجنين، كتاب الغيبة، كتاب الحث على النكاح، كتاب الأسارى و الغلول، كتاب حبس المحارب، كتاب الأكفاء و الأولياء و الشهادات فى النكاح، كتاب قتل المشركين، كتاب الجهاد، كتاب الأنبياء، كتاب المزار، كتاب الجمع بين الصلاتين، كتاب الاستخارة، كتاب دلائل الأئمة، كتاب صوم الكفارات، كتاب قسمة الزكوات، كتاب المساجد، كتب المآتم، كتاب فرض طاعة العلماء، كتاب الصدقة غير الواجبة، كتاب الكعبة، كتاب جلد الشارب، كتاب ما أبيح قتله فى الحرم، كتاب وجوب الحج، كتاب سيرة أبى بكر، كتاب سيرة عمر، كتاب سيرة عثمان، كتاب سيرة معاوية، كتاب معيار الأخبار، كتاب الموضع تذكر فيه الشرائع، كتاب الصلاة، كتاب ابتداء فرض الصلاة، كتاب المساجد، كتاب سنة الصلاة، كتاب صلاة نوافل النهار، كتاب مواقيت الظهر و العصر، كتاب الاذان، كتاب حدود الصلاة، كتاب الوتر و صلاة الليل، كتاب الإقامة فى الصلاة، كتاب السهو، كتاب صلاة العليل،

کتاب صلاة السفر، کتاب صلاة يوم الجمعة، کتاب صلاة الحوائج، کتاب صلاة الغدير، کتاب صلاة الخوف، کتاب صلاة الاستسقاء، کتاب صلاة الكسوف، کتاب صلاة السفينة، کتاب الصلاة على الجنائز، کتاب غسل الميت، کتاب الجنائز.^۱

از این آثار، تنها بخش نخست تفسیر العیاشی باقی مانده که در دو جلد به چاپ رسیده است و اخیراً توسط بنیاد بعثت، ضمن تحقیق و تصحیح این کتاب، مستدرکی نیز از روایات تفسیری عیاشی در دیگر کتب، گردآوری و به آن افزوده شده است. همچنین روایاتی از بخش دوم کتاب عیاشی، در منابعی مانند مجمع البیان و شواهد التنزیل، نقل شده است.

همچنین طبرسی در مکارم الأخلاق از کتاب اللباس عیاشی، روایات بسیاری را نقل کرده است.^۲ با توجه به این که تنها اثر باقی مانده از وی، کتاب تفسیر اوست و این اثر می تواند بیانگر گوشه ای از نگرش محدثان سمرقند در سده سوم هجری باشد، بایسته است که این اثر بیشتر معرفی شود.

تفسیر العیاشی، تفسیر روایی شیعی

تفاسیر روایی و اثری، از نخستین تفاسیری است که پس از نزول وحی شکل گرفت و نخستین شیوه تفسیری کتاب خدا بود که به برکت معصومان علیهم السلام آغاز و به همت راویان، حفظ شد. در میان آثار بسیاری از راویان حدیث، عناوینی به چشم می خورند که حاکی از تفاسیر ماثوری است که توسط آنان نگارش یافته اند.^۳ از قرن سوم تا پنجم هجری، نگارش احادیث تفسیری، قوت و نظم

۱. رجال النجاشی، ص ۳۵۰ - ۳۵۳.

۲. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۳۲۲ - ۳۲۳، ش ۱۴۴۸۷.

۳. نجاشی بیش از چهل نفر از راویان را نویسنده کتاب تفسیر دانسته است که بیشتر آنها از راویان امامان هستند. با توجه به این که در سده های نخست هجری، معمولاً تفاسیر، به اقوال معصومان علیهم السلام مستند بوده اند، به احتمال قوی، بیشتر این تفاسیر، روایی اند. ابان بن تغلب، حسین بن سعید، ابن عقده (م ۳۳۲ق)، ثابت بن دینار (م ۱۵۰ق)، زیاد بن منذر، علی بن ابی حمزه، علی بن ابراهیم قمی، جابر بن یزید (م ۱۲۸ق)، محمد بن اورمه، محمد بن مسعود عیاشی و یونس بن عبد الرحمان، از معروف ترین افرادی هستند که نجاشی آنان را صاحب تفسیر معرفی کرده است (ر.ک: کتاب الشیخ النجاشی، حسن الحکیم، ص ۱۹۷ - ۲۰۴).

بیشتری یافت. از مهم‌ترین تفسیرهای اثری شیعه در قرن سوم، تفسیر العیاشی است که توسط محمد بن مسعود عیاشی (م ۳۲۰ق) تدوین شده است.

در میان شیعه، تا کنون تعاریف گوناگونی برای اصطلاح «تفسیر روایی» ارائه شده است که بعضی از آنها یا با مبانی شیعه سازگار نیستند و یا کاستی‌های محسوسی دارند. جامع‌ترین تعریفی را که در این باره می‌توان ارائه داد، چنین است:

تفسیر روایی، تفسیری است که دربردارنده مجموعه احادیثی در تبیین و توضیح آیات قرآنی است. این گونه احادیث می‌توانند بیانگر شأن نزول، چگونگی قرائت، تأویلات و تفسیر معانی آیات باشند.^۱
بر اساس این تعریف، اقوال صحابه و تابعان بزرگ، حتی کسانی چون ابن عباس و مجاهد، از دایره تفسیر روایی خارج اند و به کلمات آنها در تفسیر و تبیین آیات به عنوان حدیث، توجهی نمی‌شود.^۲

معرفی کتاب تفسیر العیاشی

فهرست‌نگاران، این کتاب را //تفسیر نامیده‌اند؛ ولی این اثر در گذر زمان، به تفسیر العیاشی شهرت یافته است.

این کتاب، که قدمتی دیرینه دارد، از مصادر تفسیری شیعه و از مهم‌ترین ارکان تفاسیر روایی است. مفسران و محدثان بزرگی چون طبرسی، حرّ عاملی، مجلسی، فیض کاشانی و بحرانی، به آن اعتماد کرده و روایات آن را گزارش نموده‌اند. تفسیر العیاشی، به شیوه دیگر تفاسیر روایی، روایاتی را برای تبیین و تفسیر هر آیه با سند خود عیاشی، ذیل آن آیه آورده است. عیاشی با این شیوه، تمام

۱. برگرفته از آیین‌نامه گروه تفسیر پژوهشکده علوم و معارف حدیث: «المراد من الأحادیث التفسیریة کلّ ما یتعلّق بشأن من شؤون الآی القرآنیه فی ایضاحها، سواء أکان متعلّقاً بنزولها أم بقرائتها أو بیان معانیها».

۲. گفتنی است که بعضی از اندیشمندان، معتقدند همان‌گونه که نقل فعل و تقریر معصومان علیهم‌السلام توسط یاران ایشان، به عنوان حدیث در میان ما پذیرفته است، نقل راویان و یاران راستگوی پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مورد شأن نزول، سبب نزول و محل نزول آیات نیز به عنوان یک روایت، قابل توجه است.

قرآن را تفسیر کرده است؛ ولی روایات نسخه‌های به‌جا مانده، تنها تا پایان سوره کهف را تفسیر کرده‌اند و این، نشانگر از بین رفتن بقیه این کتاب ارزشمند است. از سوی دیگر، نسخه‌نویسان در نسخه‌برداری از کتاب، اصول امانتداری را رعایت نکرده و ضمن تلخیص کتاب، اسناد عیاشی را نیز حذف کرده‌اند. آنها در آغاز کتاب به این عمل خود اعتراف کرده و آن را در جهت اختصار و رعایت حال خوانندگان دانسته‌اند.^۱ علامه مجلسی این عذر را بدتر از گناه ایشان خوانده است.^۲ گفتنی است که نسخه اولیه/تفسیر نزد حاکم حسکانی (قرن پنجم) و طبرسی (م ۵۴۸ق) بوده و ایشان در کتاب‌های *شواهد التنزیل* و *مجمع البیان*، از آن گزارش کرده‌اند. نسخه فعلی، فاقد سند بوده و در بعضی از موارد، نام راوی و به ندرت، سندی کامل را آورده است. تمام روایات در مقام تفسیر و تبیین آیات هستند.

عیاشی در این کتاب، نخست در مقدمه‌ای کوتاه به ذکر احادیثی در فضیلت قرآن کریم، ترک روایت احادیث مخالف قرآن، مطالب یاد شده در قرآن و لزوم مراجعه به ائمه اطهار علیهم‌السلام در باره اعتقادات و آموزه‌های شیعی، بویژه در فضائل اهل بیت علیهم‌السلام و منقصت دشمنان ایشان، پرداخته است. بیشتر این روایات از امام باقر علیه‌السلام و امام صادق علیه‌السلام نقل شده‌اند. در تفسیر *العیاشی* علاوه بر مطالب تفسیری و فقهی، به مسائل کلامی نیز پرداخته شده است. البته به دلیل توجه مؤلف به آیات الأحکام، ویژگی فقهی این تفسیر، بیشتر از دیگر تفاسیر کهن امامیه است.^۳

برای نمونه، عیاشی ذیل آیه شریف ۱۳۵ سوره مبارک آل عمران، روایتی را در تفسیر واژه «الإصرار» بیان می‌کند که با هم می‌خوانیم:

۱. تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۵.

۲. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۲۸.

۳. دانش‌نامه جهان اسلام، ج ۷، ص ۷۰۳ - ۷۰۴ (مقاله محمدکاظم رحمتی).

عن جابر، عن ابی جعفر علیه السلام، فی قول الله عزَّ وجلَّ ﴿وَمَنْ يُغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَ لَمْ يُصِرُّوا عَلَىٰ مَا فَعَلُوا وَ هُمْ يَعْلَمُونَ﴾ قال: الإصرار أن يذنب العبد ولا يستغفر، ولا يحدث نفسه بالتوبة، فذلك الإصرار.^۱

جابر در باره معنای اصرار به گناه که در آیه ۱۳۵ سوره آل عمران آمده، چنین روایت می‌کند که امام باقر علیه السلام فرمود: «اصرار به گناه، آن است که بنده گناه کند و هیچ استغفاری برای آن گناه انجام ندهد و نفسش را نیز به توبه وا ندارد».

[۷۰] محمد بن محمد بن حارث (حرث) بن سفیان حافظ سمرقندی (ابو علی) نام وی در کتاب‌های رجال نیامده است؛ اما شیخ صدوق در اسناد کتاب *علل الشرائع*^۲ به واسطه محمد بن شاذان، از او روایت کرده است.

برخی این احتمال را داده‌اند که وی همان ابو احمد محمد بن محمد زاهد سمرقندی است که صدوق در توحید به واسطه محمد بن سعید بن عزیز، از وی روایتی را به صورت مرفوع از امام صادق علیه السلام نقل کرده است.^۳ احادیث موجود در *علل الشرائع*، دلالتی بر مذهب وی ندارد و معمولاً به وهب بن منبه یمانی ختم می‌شود.

[۷۱] محمد بن نعیم سمرقندی

از شخصیت وی اطلاعات چندانی در دست نیست. تنها می‌دانیم که فرزندش حیدر، از راویان معتبر کتب حدیثی بوده است که بخشی از روایات را از پدرش گزارش کرده است.^۴

۱. تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۹۸، ح ۱۴۴.

۲. *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۲۷، ح ۱.

۳. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۷، ص ۳۰۶ - ۳۰۷.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۲۰.

[۷۲]. محمد بن نعیم خیاط (حناط سمرقندی)

شیخ طوسی، او را شاگرد عیاشی دانسته و در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام آورده است و در معرفی وی گفته که او فردی اُمّی (درس نخوانده) بوده؛ ولی توفیق آن را داشته که حافظ گردد.^۱ احتمال دارد که او با عنوان پیشین، یک نفر باشند.

[۷۳]. مظفر بن جعفر بن مظفر علوی سمرقندی (ابو طالب مظفر علوی)

مظفر بن جعفر بن مظفر بن جعفر بن محمد بن عبد الله بن محمد بن عمر بن امیر المؤمنین علیه السلام مشهور به ابو طالب علوی عمری سمرقندی،^۲ از نسل سادات علوی است. در نقلی وی را مصری^۳ هم خوانده‌اند که احتمال دارد تصحیف واژه عمری باشد.

او استاد شیخ صدوق است. صدوق، روایات بسیاری را از وی در کتاب‌های مختلف گزارش کرده و معمولاً او را با واژگانی چون «رضی الله عنه»^۴ و یا «رحمه الله»^۵ ستوده است.

مظفر علوی، خود شاگرد جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی است. از این رو، در طریق روایاتی که از صدوق به عیاشی ختم می‌گردد، می‌توان نام مظفر علوی را مشاهده کرد. با بررسی اجمالی روایات وی دانسته می‌شود که وی تقریباً تمام روایاتش را از فرزند عیاشی شنیده است. به تعبیر دیگر، او شاگرد اختصاصی جعفر بن محمد بن مسعود است و بدین سان، بیشتر روایات کتاب عیاشی را از فرزندش آموخته است. مطلب دیگری که در این بررسی کشف شد، آن است که

۱. همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲۹۰

۲. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۷، ص ۴۳۴، ش ۱۴۹۹۲.

۳. الخصال، ص ۴۸۳، ح ۵۶.

۴. در بیشتر موارد، از این واژه استفاده کرده است (ر.ک: التوحید، ص ۱۷۹، ح ۱۳؛ الخصال، ص ۴۵۰، ح ۵۴ و ص ۴۸۳، ح ۵۶ و...).

۵. ر. ک: علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۴۷، ح ۳-۴ و ص ۱۶۱، ح ۴ و ص ۲۰۱، ح ۲-۳.

وی در موضوعات گوناگون، روایت نقل کرده است که نشان از تعدّد عناوین آثار عیّاشی است. آخرین مطلب این که مظفر علوی، بی‌تردید از عالمان شیعی است؛ چه این که روایات وی نشان از آن دارد. نقل فضایل امام سجاد علیه السلام،^۱ منقصت ابو بکر،^۲ بازگویی روایات امامان، ضرورت تقیه،^۳ نقل احادیث فقهی،^۴ ترخّم و ترضی صدوق برای وی و... می‌توانند مؤید شیعه بودن وی باشند.

[۷۴]. محمّد بن سعید بن عزیز سمرقندی (ابوالحسن)

محمّد بن سعید بن عزیز، فقیهی سمرقندی است که در بلخ ساکن بوده است. او را در شمار اساتید شیخ صدوق آورده‌اند؛ چه این که صدوق، او را در بلخ ملاقات کرده و از وی روایت شنیده است.^۵

در مجموع کتب شیخ صدوق، تنها یک روایت از وی گزارش شده است. این حدیث را محمّد بن سعید از ابو احمد زاهد سمرقندی، به صورت مرفوع از امام صادق علیه السلام در معنی توحید و عدل، روایت کرده است.^۶ محتوای روایت، سازگار با اندیشه کلامی شیعه است. از این رو، احتمال شیعی بودن محمّد بن سعید را تقویت می‌کند. در بعضی از نسخه‌ها به اشتباه نام وی «محمّد بن محمّد» آمده است.^۷

[۷۵]. محمّد بن محمّد زاهد سمرقندی (ابو احمد)

ابو احمد زاهد سمرقندی، در طبقه اساتید اساتید شیخ صدوق است. صدوق، روایتی را در معنای توحید و عدل از محمّد بن سعید بن عزیز سمرقندی، از وی

۱. النخصال، ص ۵۱۷، ح ۴.

۲. همان، ص ۱۷۱، ح ۲۲۸.

۳. علل الشرائع، ج ۱، ص ۵۰، ح ۱ - ۲ و ص ۵۱، ح ۲.

۴. النخصال، ص ۴۵۰، ح ۵۴.

۵. التوحید، ص ۹۶، ح ۱؛ معانی الأخبار، ص ۱۱، ح ۲.

۶. التوحید، ص ۹۶، ح ۱؛ معانی الأخبار، ص ۱۱، ح ۲.

۷. بحار الأنوار، ج ۴، ص ۲۶۴، ح ۱۳ و ج ۵، ص ۱۶، ح ۲۳.

به صورت مرفوع از امام صادق علیه السلام گزارش کرده است.^۱ از او اطلاعاتی در کتب روایی و رجالی شیعه و سنی یافت نشد.

برخی این احتمال را داده‌اند که ابو احمد محمد بن محمد زاهد سمرقندی، همان محمد بن محمد بن حارث بن سفیان حافظ سمرقندی است؛^۲ اما باید پذیرفت که چنین احتمالی فاقد دلیل است، بویژه آن که اساتید و شاگردان این دو نفر، هیچ اشتراکی با یکدیگر ندارند و کنیه‌ها و القاب این دو عنوان نیز متفاوت است و تنها نقطه اشتراک این دو عنوان، در اسامی راوی و پدر راوی (محمد بن محمد) است که با توجه به شهرت و شیوع این اسامی، نمی‌توان آنها را به خاطر این اشتراک یکی دانست.

[۷۶]. محمد بن ابراهیم سمرقندی

نام محمد بن ابراهیم سمرقندی در سند یک روایت در *کنز الفوائد* کراجکی (م ۴۴۹ ق) آمده است. این روایت نبوی در فضیلت امام علی علیه السلام بوده و بیانگر حدیث منزلت (انت منی بمنزلة موسى من موسى) و تعیین جانشینی امام علی علیه السلام در نخستین سال‌های بعثت و ایام محاصره در شعب ابو طالب است.^۳ این روایت، بیشتر در متون روایی شیعه است.

کراجکی، این روایت را در سال ۴۱۰ ق، از استادش قاضی ابو الحسن اسد بن ابراهیم بن کلیب حرانی در شهر رمله شنیده^۴ و او نیز حدیث را از استادش ابو حفص عمر بن علی بن حسن عتکی انطاکی (از عالمان سنی ساکن در بیت المقدس،^۵ زنده به سال ۳۵۷ ق)^۶ شنیده و این ابو حفص، شاگرد «محمد بن ابراهیم سمرقندی» است.

۱. التوحید، ص ۹۶، ح ۱؛ معانی الأخبار، ص ۱۱، ح ۲.

۲. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۳۰۶ - ۳۰۷.

۳. کنز الفوائد، ص ۲۸۰.

۴. همان جا.

۵. تاریخ بغداد، ج ۲، ص ۳۶۵.

۶. تاریخ الإسلام، ذهبی، ج ۲۶، ص ۲۳۳.

بنا بر این، محمد بن ابراهیم در نیمهٔ اوّل قرن چهارم زندگی می‌کرده است. بیش از این در متون روایی و رجالی در بارهٔ وی اطلاعاتی به دست نیامد. در متون اهل سنت، نام فردی با عنوان محمد بن ابراهیم سمرقندی کسانی به چشم می‌خورد. او نیز به خاطر نقل روایتی در فضیلت امام علی علیه السلام - توصیه‌های نبوی به امام علی علیه السلام - متهم به حدیث‌سازی شده است.^۱ با توجه به بررسی‌های انجام شده، اشتراک این دو عنوان با هم اثبات نشد. محمد بن ابراهیم سمرقندی کسانی - که در متون اهل سنت آمده -، استاد ابو عمرو بن سماک (متوفای نیمهٔ دوم قرن چهارم)،^۲ از راویان پُرکار سنی است. از جهت طبقه و زمان زندگانی، احتمال اشتراک وجود دارد.

[۷۷]. حیدر بن محمد سمرقندی

او از راویان شیعه در قرن چهارم هجری است. حیدر بن محمد سمرقندی، شاگرد محمد بن عمر کشی (صاحب کتاب رجال) است. شیخ مفید^۳ (م ۴۱۳ق) با یک واسطه از او روایت نقل کرده است. مفید^۴ و طوسی^۵ هر کدام از وی در مجالس درسی حدیث برای شاگردانشان روایات وی را بازگو کرده‌اند. به نظر می‌رسد که وی با حیدر بن نعیم بن محمد سمرقندی، متفاوت باشد؛ چه این که حیدر بن نعیم، هم‌دوره و گاه شاگرد عیاشی بوده است و حال این که حیدر بن محمد در طبقهٔ شاگردان شاگرد عیاشی است. بنا بر این، از جهت زمانی، وی سال‌ها بعد از حیدر بن نعیم حضور داشته است.

۱. لسان المیزان، ج ۵، ص ۲۴، ش ۹۳.

۲. از آن جا که ابو عمرو بن سماک، استاد حاکم نیشابوری (م ۴۰۵) است، بنا بر این باید در نیمهٔ دوم قرن چهارم فوت کرده باشد.

۳. الأملی، مفید، ص ۲۳، ح ۵.

۴. همان جا.

۵. الأملی، طوسی، ص ۴۵، ح ۵۳.

[۷۸]. محمد بن وارث سمرقندی

از محدثان شیعه و راویان کتب حدیث در نیمه اول سده چهارم هجری است. او شاگرد حسین بن اشکیب مروزی^۱ و ابو علی حسن (حسین) بن علی قمی^۲ است. جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ق) صاحب کتاب کامل الزیارات، شاگرد اوست.^۳ کتاب‌های حدیثی متعددی را روایت کرده است که برخی از آنها عبارت‌اند از: صحیفه سجاده،^۴ کتاب أسماء رسول الله ﷺ، و کتاب المتعة (هر دو اثر حسن بن خرزاذ قمی)،^۵ کتاب الرد علی من زعم أن النبی ﷺ کان علی دین قومه، کتاب الرد علی الزیدیه و کتاب النوادر^۶ (هر سه اثر حسین بن اشکیب).

سده پنجم هجری

[۷۹]. جعفر بن محمد بن ابی بکر نسفی سمرقندی (ابو العباس مستغفری) (م ۴۳۲ق)

ابو العباس مستغفری، دانشمندی خطیب، حافظ، مفسر و محدث بزرگی از اهالی سمرقند است. وی را فقیه، رجالی و تاریخدان ماوراء النهر خوانده و گفته‌اند که وی خطیب منطقه نسف بوده است.^۷

او آثار متعددی نگاشته که برخی از آنها عبارت‌اند از: کتاب طب النبی ﷺ،^۸ تاریخ سمرقند،^۹ کتاب معرفة الصحابة،^{۱۰} کتاب تاریخ نسف،^{۱۱} کتاب تاریخ کش،^{۱۲}

۱. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۲. همان، ص ۴۴، ش ۸۷.

۳. همان، ص ۴۴ - ۴۵.

۴. الصحیفه الثالثه، افندی، ص ۱۱ (به نقل از: صحیفه سجاده به روایت حسین بن اشکیب، ص ۵۰).

۵. رجال النجاشی، ص ۴۴، ش ۸۷.

۶. همان، ص ۴۴ - ۴۵.

۷. ر.ک: الأنساب، ج ۲، ص ۱۰۹.

۸. الذریعه، ج ۱۵، ص ۱۴۴، ش ۹۵۹.

۹. همان، ج ۳، ص ۱۸۸، ش ۹۶۲.

۱۰. تذکره الحفاظ، ج ۳، ص ۱۱۰۲.

۱۱. همان جا.

۱۲. همان جا.

کتاب الدعوات،^۱ کتاب المنامات،^۲ کتاب الخطب النبویه،^۳ کتاب دلائل النبوة،^۴ کتاب فضائل القرآن،^۵ کتاب الشمائل.^۶

شهرت وی در شیعه به تألیف کتاب طب النبی است در حالی که تذکره‌نویسان و رجالیان اهل سنت از این اثر وی یاد نکرده‌اند. طب النبی از دیرباز، مورد توجه دانشیان شیعه بوده است. خواجه نصیر الدین طوسی در کتاب آداب المتعلمین می‌نویسد: «سزاوار است که طالب علم، مقداری با علم طبابت نیز آشنا شود و از روایات وارده در این زمینه نیز - که شیخ ابو العباس مستغفری در کتاب طب النبی علیه السلام گردآوری نموده - بهره ببرد و تبرک جوید».^۸ سید بن طاووس نیز در کتاب الدعوات خود از این کتاب استفاده کرده است.^۹ طب النبی، یکی از منابع بحار الأنوار است و علامه محمدباقر مجلسی، روایات متعددی را از این کتاب نقل کرده است.

در باره مذهب وی نظریات گوناگونی مطرح است. میرزا عبدالله افندی از شیوه بیان استادش علامه مجلسی در مقدمه بحار الأنوار بر این باور است که گویی علامه، وی را شیعه می‌دانسته است؛^{۱۰} چه این که علامه، وقتی منابع روایی خود را از کتب امامیه بر می‌شمرد می‌نویسد: «و کتاب طب النبی علیه السلام و إن کان أكثر اخباره من طرق المخالفین لکنه مشهور متداول بین علمائنا؛ و کتاب طب النبی علیه السلام، اگرچه بیشتر روایاتش از طریق عامه وارد شده است، ولی خود کتاب

۱. همان جا.

۲. همان جا.

۳. همان جا.

۴. همان جا.

۵. همان جا.

۶. الکنی و الألقاب، ج ۳، ص ۱۸۴.

۷. تذکرة الحفاظ، ذهبی، ج ۳، ص ۱۱۰۲. نیز، ر. ک: الکنی و الألقاب، ج ۳، ص ۱۸۴.

۸. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۴۲.

۹. اعیان الشیعة، ج ۴، ص ۱۸۳.

۱۰. ریاض العلماء، ج ۵، ص ۴۷۲.

مشهور است و مراجعه به آن، بین علمای شیعه متداول است.^۱
بر این اساس، گروهی همچون سید محسن امین^۲ و آقابزرگ تهرانی، نام وی را در شمار عالمان شیعی آورده‌اند، هرچند سید محسن امین، خود نیز معتقد است که وی از عالمان سنی حنفی است؛ ولی به خاطر یک احتمال ضعیف، او را در شمار عالمان شیعی آورده است.

در مقابل، بسیاری دیگر همچون محدث نوری، با بررسی آثار مستغفری، به شیعه نبودن وی یقین پیدا کرده‌اند.^۳ حقیقت آن است که وی از عالمان اهل سنت بوده و تنها به خاطر کتاب *طب النبی* او روایاتش به متون شیعی، راه یافته است؛ چه این که هم مطالب روایاتش در متون روایی اهل سنت و هم معرفی‌نامه‌های او در رجال عامه، نشانگر این مطلب است.

ابو العباس مستغفری - که پس از سال سیصد و پنجاه هجری به دنیا آمده بود - پس از عمری تلاش در امر گسترش حدیث، در سال ۴۳۲ق، وفات یافت^۴ و آرامگاه او در منطقه نَسَف - شهری بین جیحون و سمرقند - قرار گرفته است.^۵

[۸۰] حسین بن حسن (حسین)^۶ بن خلف کاشغری^۷ (ابو عبد الله)

از دانشمندان احتمالاً شیعی است که در سال‌های پایانی قرن پنجم در سمرقند بوده است. اثری با عنوان *کتاب زین العابدین* نگاشته که بعدها منبع سید ابن طاووس در تألیف *رساله المواسعة والمضایقة فی قضاء فوائت الصلاة* شد.^۸ او آثار دیگری نیز همچون: *کتاب الصلاة*، *کتاب المناجاة* و *کتاب الفکر و الصبر* داشته است.^۹

۱. بحار الأنوار، ج ۱، ص ۴۲.

۲. أعيان الشيعة، ج ۴، ص ۱۸۳.

۳. خاتمة المستدرک، ج ۱، ص ۳۸۰.

۴. تذکرة الحفاظ، ذهبی، ج ۳، ص ۱۱۰۲.

۵. الکنی و الألقاب، ج ۳، ص ۱۸۴؛ الاعلام، ج ۲، ص ۱۲۸.

۶. المجتبی من دعاء المجتبی، ص ۸۸.

۷. کاشغر در خراسان و نزدیک مرز چین بوده است.

۸. أعيان الشيعة، ج ۵، ص ۴۷۸.

۹. لسان المیزان، ج ۲، ص ۶۵.

منصور بن بهرام استاد حسین بن حسن بوده و شمس الاسلام ابو القاسم زید بن محمد بن حسین (م ۵۱۷ق) نیز از شاگردان اوست.^۱ همچنین محمد بن محمد قطوانی - از عالمان اهل سنت - در مجلس درس وی در سمرقند حاضر شده است.^۲

اگرچه برخی او را از بزرگان شیعه دانسته‌اند،^۳ ولی دلیل آشکاری بر تشیع او در دست نیست. از سوی دیگر، اقبال علمای عامه به وی در نقل روایاتش^۴ و تعبیر از او با عنوان «حافظ»،^۵ بیشتر بر سنی بودن او دلالت دارد.

به نظر می‌رسد که وی همان ابو عبد الله کاشغری حسین بن خلف بن جبرئیل است که واعظ و نویسنده بیش از یکصد و بیست اثر بوده و در سال ۴۸۴ هجری در بغداد وفات یافته است.^۶

راویانی که تاریخ حیاتشان کشف نشد

[۸۱] سید عقیل بن محمد سمرقندی

عالم و واعظ بوده است.^۷ شیخ عبد الجلیل قزوینی رازی در کتاب *تقص* - در متنی ناتمام - گفته است: «و سید امام صدر الدین سمرقندی، عالم و مذكر و برادرش سید امام بدر الدین عقیل عالم و بزرگ و کبار سادات در حدود پارس و کرمان...».^۸ این متن، نشانگر آن است که وی احتمالاً در خارج از موطن اصلی‌اش می‌زیسته است.

۱. مجلة تراثنا، ش ۳۷، ص ۱۷۹.

۲. المجتبی من دعاء المجتبی، ص ۸۸.

۳. أعيان الشيعة، ج ۵، ص ۴۷۸؛ الذریعة، ج ۱۲، ص ۴.

۴. تاریخ دمشق، ج ۶۶، ص ۲۳۴.

۵. أعيان الشيعة، ج ۵، ص ۴۷۸.

۶. الاعلام، زرکلی، ج ۲، ص ۲۴۶.

۷. الفهرست، منتخب الدین، ص ۹۰.

۸. تقص، ص ۲۲۶.

[۸۲] علی بن محمد خلفی (خلقی)^۱

راوی ای شیعه از اهالی سمرقند است که او را ثقة و فاضل خوانده‌اند.^۲ شیخ طوسی، نام او را در باب آخر کتاب رجالش ذیل عنوان «فیمن لم یرو عنهم عنه» آورده است.^۳

[۸۳] عبد الرحمان بن احمد بن نهیک سمرقندی

ملقب به «دحمان» یا «بدحان» است.^۴ اصالتاً از خاندان آل نهیک کوفه است. عبد الرحمان، راوی ای شیعی است^۵ که احادیثش مشکل داشته^۶ و رجالیان در نقل احادیث وی احتیاط می‌کنند.^۷ به نظر می‌رسد که عبد الرحمان بن نهیک، غالی و یا متهم به غلو بوده است.^۸ او کتابی را با عنوان نوادر نگاشته است که در اختیار حسین بن عبید الله غضائری بوده است.^۹ وی پیش از سده پنجم هجری می‌زیسته است.

محدثان چاچ [شاش]

[۸۴] احمد بن یوسف شاشی

شیخ طوسی در معرفی افرادی که در دوران غیبت صغرا با امام عصر عجله مکاتبه داشته‌اند، روایتی را از کلینی گزارش می‌کند که محمد بن حسن کاتب مروزی،

۱. رجال ابن داوود، ص ۲۴۹؛ خلاصة الأقوال، ص ۹۴.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۲۹. ابن داوود گفته: بفتحین، قبل بالفاء وقيل بالقاف والهاء المعجمة فیهما (رجال ابن داوود، ص ۱۴۱).

۳. رجال الطوسی، ص ۴۲۹.

۴. رجال ابن داوود، ص ۲۵۶؛ ایضاح الاشتباه، ص ۲۰.

۵. رجال النجاشی، ص ۲۳۶.

۶. رجال ابن داوود، ص ۲۵۶.

۷. رجال النجاشی، ص ۲۳۶.

۸. رجال ابن غضائری، ج ۴، ص ۷۴.

۹. رجال النجاشی، ص ۲۳۶.

نامه‌ای را در بارهٔ ارسال وجوهات به امام نوشته و پاسخ آن را نیز دریافت می‌کند.^۱

استاد کلینی (م ۳۲۹ق) در این روایت، احمد بن یوسف شاشی است. این روایت، تنها در کتاب *الغیبه* شیخ طوسی آمده و در آثار دیگر یافت نشد. نکته قابل توجه، آن است که کلینی، تنها در همین یک روایت از احمد بن یوسف نقل حدیث کرده است. این روایت، احتمالاً برگرفته از کتاب *رسائل* کلینی بوده است. گفتنی است که احمد بن یوسف شاشی نمی‌تواند همان محمد بن یوسف شاشی باشد؛ چه این که از جهت زمانی با یکدیگر فاصله دارند.

[۸۵]. بکر بن علی بن محمد بن فضل شاشی حاکم (ابو محمد)

شیخ صدوق در منطقهٔ ایلاق ماوراءالنهر از وی حدیث آموخته است.^۲ صدوق در روایت خود، او را حنفی دانسته است؛ ولی انتهای این سند، راویان شناخته شده شیعی ای نظیر: عاصم بن حمید حنات، ابوحمزه ثمالی، عبد الرحمان بن جندب فزاری و کمیل بن زیاد نخعی قرار دارند.^۳

این روایت، همان کلام معروف امام علی علیه السلام در صحرا به کمیل بن زیاد است که در کلمات قصار *نهج البلاغه* (حکمت ۱۹۷) نیز آمده است.

[۸۶]. جعفر بن احمد بن حسین شاشی (ابو محمد)

او استاد محمد بن احمد بن شاذان قمی (م ۴۱۲ق) است.^۴ ابن شاذان، دوازدهمین منقبت امام علی علیه السلام را در کتابش *مائه منقبة*، از کتاب وی نقل کرده است. در این روایت، پیامبر خدا صلی الله علیه و آله برای ابو هریره، امام علی علیه السلام را این گونه معرفی کرده

۱. *الغیبه*، طوسی، ص ۴۱۵ - ۴۱۶، ش ۳۹۲.

۲. *کمال الدین و تمام النعمة*، ص ۲۹۲.

۳. همان جا.

۴. *مائه منقبة*، ص ۳۱ - ۳۲، ش ۴.

است: «هذا البحر الزاخر، هذا الشمس الطالعة، أسخى من الفرات كفا وأوسع من الدنيا قلبا، فمن أبغضه فعليه لعنة الله؛ این [مرد] دریایی است خروشان. این [مرد] خورشیدی است تابان؛ از فرات بخشنده تر و از دنیا پهناورتر است. پس هر کس که با او دشمنی ورزد، لعنت خدا بر او باد».^۱

[۸۷] جعفر بن محمد (ابو القاسم شاشی)

جعفر بن محمد از شاگردان پرورش یافته محمد بن مسعود عیاشی است.^۲

[۸۸] علیم بن محمد (ابو سلمه بکری شاشی)

او از نویسندگان راوی ای است که کتابی با عنوان التوحید نگاشته بوده است. این کتاب را نجاشی و دانشیان شیعی در بغداد ندیده اند؛ اما نام آن را نجاشی در کتاب های فهارس ملاحظه کرده است.^۳

[۸۹] محمد بن حماد شاشی

نام وی در اسناد روایات متعددی در کتاب های اختیار معرفة الرجال،^۴ علل الشرائع^۵ و الأمالی شیخ طوسی^۶ آمده است. این روایات، معمولاً به امام صادق علیه السلام یا امام علی علیه السلام ختم می شوند. وی در سده سوم هجری می زیسته است. شیخ طوسی، نام فردی را با عنوان «محمد بن حماد» در الفهرست آورده است و در توضیح او تنها نوشته: «له روایات».^۷ بعید نیست که با «محمد بن حماد شاشی» متحد باشند.

۱. همان جا.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۳. رجال النجاشی، ص ۳۰۴، ش ۸۲۹.

۴. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۷۵ - ۷۷.

۵. علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۴۹.

۶. الأمالی، طوسی، ص ۲۲۹ - ۲۳۰.

۷. الفهرست، طوسی، ص ۴۳۱، ش ۶۷۷.

[۹۰]. محمد بن عبد الله شاشی

او استاد حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۳۴ق) در الهدایة الکبری است.^۱ روایتی که محمد بن عبد الله شاشی نقل کرده، گویای آن است که وی از تفکر و اعتقاد شیعی برخوردار بوده است. در این روایت طولانی، ابو خالد کابلی پس از هفت سال اعتقاد به امامت محمد بن حنفیه، در می یابد که امام به حق شیعه، امام زین العابدین علیه السلام است.^۲

[۹۱]. محمد بن یوسف شاشی (شامی / شاشی)

محمد بن یوسف در آغاز عصر غیبت صغرا و یا اندکی پیش از آن می زیسته است. کلینی با دو واسطه، از وی روایت می کند.^۳

روایتی از وی در باب تولد امام عصر علیه السلام در کتاب الکافی آمده است که بیانگر آگاهی وی از ولادت ایشان است. جریان از این قرار است که محمد بن یوسف به یک زخم مرض لاعلاج دچار می شود که پزشکان، او را جواب می کنند و هر چه قدر برای علاج آن هزینه می کند، سودی ندارد؛ ولی با دعای امام عصر علیه السلام سلامتی خود را باز می یابد. امام در پاسخ نامه او، این گونه می نویسد: «اليسك الله العافية وجعلك معنا في الدنيا والآخرة؛ خداوند لباس سلامتی و بهبودی بر تو بپوشاند و تو را در دنیا و آخرت با ما قرار دهد».^۴

پس از وصول نامه امام، او بهبودی کامل خود را باز می یابد و جای زخم پیشین را به پزشکان معالج نشان می دهد. آنان می گویند: ما دوائی برای این زخم نمی شناسیم؛ بی گمان از ناحیه خدا شفا یافته ای!

۱. الهدایة الکبری، ص ۲۲۵ - ۲۲۶.

۲. همان جا.

۳. الکافی، ج ۱، ص ۵۱۹، ح ۱۱؛ الإرشاد، ج ۲، ص ۳۵۷.

۴. الکافی، ج ۱، ص ۵۱۹، ح ۱۱؛ الإرشاد، ج ۲، ص ۳۵۷.

ایلاق

[۹۲] بکر بن علی ابو محمد حنفی (خنعمی) شاشی

بکر بن علی بن محمد بن فضل مشهور به الحاکم ابو محمد، از اساتید شیخ صدوق در منطقه ایلاق بوده است. از آن جا که وی اصالتاً از اهالی منطقه شاش در ماوراء النهر است، معرفی وی را در ذیل راویان منطقه شاش آورده‌ایم.

[۹۳] جعفر بن علی بن احمد قمی ایلاقی (ابو محمد)

جعفر بن علی بن احمد، از فقهای قمی است که در ایلاق سکونت گزیده بود. او دانشمندی ثقه^۱ و از مشایخ اجازه^۲ به شمار می‌رفت. شیخ طوسی، او را معروف به ابن رازی دانسته و در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم‌السلام آورده است.^۳

جعفر بن علی قمی ایلاقی، استاد حدیث شیخ صدوق است و صدوق از او با عبارت «رضی الله عنه» یاد می‌کرد.^۴ استاد خود جعفر نیز صاحب بن عباد بوده^۵ و همچنین با یک واسطه، از صفوانی (شاگرد کلینی) و با سه واسطه از عبد العظیم حسنی، روایت نقل کرده است.^۶

مرحوم سید محسن امین، بر این باور است که در ذکر نام پدر جعفر، اشتباه رخ داده است. خلاصه کلام او چنین است: در بین نویسندگان در باره چستی نام پدر جعفر، اختلافاتی رخ داده است. افرادی همچون ابن طاووس در *الدروع الواقیة* و *فلاح السائل*، کراجکی در *الفهرست* و همچنین در سند تفسیر منسوب به امام عسکری علیه‌السلام نام پدر جعفر را «احمد بن علی» آورده‌اند و صاحب *روضات الجنات* به سه اثر از آثار ابو محمد جعفر بن احمد بن علی ایلاقی به نام‌های

۱. رجال ابن داوود، ص ۸۶، ش ۳۱۲.

۲. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۲، ص ۱۷۲.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶.

۴. التوحید، ص ۴۱۷ - ۴۱۸.

۵. این مطلب، شامدی بر حضور وی در ایام تحصیلش در ری بوده است.

۶. اعیان الشیعة، ج ۴، ص ۸۲ - ۸۳.

مسلسلات الأخبار، الغایات و المانعات من دخول الجنة نیز دست یافته است. نظر دیگری نیز مطرح است که پدر جعفر، «علی بن احمد» بوده است. به هر تقدیر چندان روشن نیست که کدام نظر، صحیح است.^۱

آثار علمی: شیخ صدوق، روایات متعددی را از این محدث شیعی در آثارش گزارش کرده که دو روایت امام باقر علیه السلام در تفسیر سورة توحید^۲ و مناظره امام رضا علیه السلام^۳ با رهبران ادیان دیگر، از مشهورترین آنهاست.

آنچه مهم است، علیرغم عظمت علمی جعفر بن علی قمی، توصیف وی در کتاب‌های رجال نیامده است. تنها شیخ طوسی به این بسنده کرده که او کتاب‌های متعددی را به رشته تحریر در آورده است؛^۴ اما از ذکر اسامی آنها خودداری کرده است.

مطالبی را سید بن طاووس از الفهرست کراچکی بیان کرده که گویای آن است که جعفر بن علی قمی، از نویسندگان بزرگ ری و قم بوده و دویست و بیست کتاب روایی نگاشته بوده است.^۵ براساس تحقیق سید محسن امین، برخی از آثار وی عبارت‌اند از:

- جامع الأحادیث: در این کتاب، حدود هزار حدیث از پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به ترتیب حروف الفبا - شیهه الجامع الصغیر سیوطی - گردآوری شده است.
- المسلسلات الأعمال.

- المانعات من دخول الجنة.

- العروس فی خصائص وآداب الجمعة: علت این نام‌گذاری آن است که در حدیث اول این کتاب، امام صادق علیه السلام فرموده است: در روز قیامت، ایام به

۱. همان جا.

۲. التوحید، ص ۸۸ - ۸۹.

۳. همان، ص ۴۱۷ - ۴۱۸.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶.

۵. أعيان الشیعة، ج ۴، ص ۸۲ - ۸۳. محدث نوری نیز ظاهراً بر این باور است که وی از مشایخ مستغنی از توثیق بوده است (ر.ک: خاتمة المستدرک).

صورت‌های مختلف تجلی می‌یابند و روز جمعه همانند عروسی در نهایت زیبایی، عرضه اندام می‌کند... .

- کتاب فضل الجمعة.

- کتاب الغایات.

- کتاب دفن المیت.

- المنبى عن زهد النبى ﷺ: شیخ ورام در مجموعه خود و احمد بن فهد در التحصين و عدّة الداعی از این کتاب حدیث نقل کرده‌اند. این اثر را زهد النبى ﷺ نیز گفته‌اند.^۱

- کتاب أدب الإمام و المأموم: سید بن طاووس در فلاح السائل از آن نقل کرده است.^۲

[۹۴] علی بن عبد الله بن احمد الأسواری (ابو الحسن)

ابو الحسن علی بن عبد الله بن احمد^۳ اصبهانی^۴ اسواری،^۵ از فقهاء و محدثان ساکن در منطقه ایلاق بوده است. شیخ صدوق در ایلاق از او احادیث متعددی شنیده و آنها را گزارش کرده است.

او یکی از راویان روایت مشهور کمیل است. در این روایت، امیر مؤمنان علی^{علیه السلام}، کمیل را به صحرا می‌برد و وی را موعظه می‌کند و در ابتدا می‌فرماید: «یا کمیل بن زیاد! القلوب أوعیة فخيرها أوعاها».^۶

۱. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۲، ص ۱۷۲.

۲. أعيان الشيعة، ج ۴، ص ۸۲ - ۸۳.

۳. در بعضی از اسناد، نام وی علی بن عبدالله بن احمدانی آمده است که ظاهراً مستنسخان، دو نام احمد و اصبهانی را با یکدیگر ادغام کرده‌اند (ر. ک: فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۲۵، ح ۱۳۳).

۴. التوحيد، ص ۲۱۹، ح ۱۱.

۵. الخصال، ص ۴۹۴، ح ۲.

۶. علل الشرائع، ج ۲، ص ۳۷۹، ح ۱.

۷. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۲۹۲ - ۲۹۳.

[۹۵] محمّد بن حسن بن اسحاق علوی موسوی مدینی^۱ (ابو عبد الله نعمت)

او محمّد بن حسن (حسین)^۲ بن اسحاق بن حسین بن حسین بن اسحاق بن موسی بن جعفر بن محمّد علی بن حسین بن علی بن ابی طالب، معروف به «شریف الدین ابو عبد الله نعمت» از عالمان برجسته شیعه در منطقه ایلاق است. شیخ صدوق در ایلاق، او را ملاقات کرده و در دیباچه کتاب من لا یحضره الفقیه از او به نیکی یاد می‌کند و چگونگی آشنایی‌اش را این گونه بیان می‌دارد: «هنگامی که خواست و مشیت باری مرا به سوی بلاد غربت روانه ساخت، و دست تقدیر و سرنوشت، گذارم را به سرزمین بلخ، قصبه ایلاق انداخت، سید متعهد و پایبند دین ابو عبد الله محمّد بن حسن بن اسحاق بن [حسن بن] حسین بن اسحاق بن موسی بن جعفر بن محمّد بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام که معروف است به «نعمت»، به آن قصبه وارد شد، و من به مجالست با وی بسیار خرسند و شادمان گشتم، و با همدمی و همصحبتی او قلبم روشن و سینه‌ام گشوده شد، و به دوستی و محبتش بسیار مفتخر و سرافراز گشتم، به جهت اخلاق ستوده‌ای که بر شرافت و اصالت خانوادگی خود افزوده بود از حیا و شایستگی، آرامش دل، هیبت، دینداری و تعهد، پاک‌دامنی، پرهیزگاری و فروتنی».^۳

این عبارات توصیفی شیخ صدوق، بیانگر آن است که ابو عبد الله نعمت، از جایگاه رفیعی برخوردار بوده است. با توجه به این که توصیف ویژه‌ای از وی در کتاب‌های رجال نیامده است، این کلمات می‌تواند از وی تصویر خوبی برای ما ترسیم کند. دینداری و پرهیزگاری و دیگر کمالات او از وثاقتی بیش از معمول راویان حکایت می‌کند. به نظر می‌رسد که صدوق و نعمت، مدت مدیدی با یکدیگر مجالست داشته‌اند و این مقدمه، پس از یک‌دوره رفاقت طولانی، نگاشته

۱. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۵۲۸ - ۵۳۹.

۲. اعیان الشیعه، ج ۲، ص ۳۸۰، ح ۲۴۲۰.

۳. کتاب من لا یحضره الفقیه، ترجمه غفاری، ج ۱، ص ۱۴.

شده است. در طول این مدت، ابو عبد الله نعمت، پیشنهادی را مطرح می‌کند و صدوق، آن را می‌پذیرد و جامهٔ عمل به آن می‌پوشاند. امروزه جهان تشیع به این طرح ابو عبد الله نعمت و عملکرد صدوق به خود می‌بالد. جریان را از مقدمه مؤلف کتاب من لا یحضره الفقیه بر می‌خوانیم:

وی (ابو عبد الله نعمت)، روزی از کتاب محمد بن زکریای رازی طبیب که نامش را من لا یحضره الطیب گذارده، یاد کرد و گفت: آن کتابی است در موضوع طب که با کمی حجمش، جامع و وافی است، و از من درخواست کرد که در فقه و حلال و حرام و قوانین و مقررات شرع، کتابی بنویسم به گونه ای که همه آنچه را که در موضوعات مختلف فقه (از طهارت تا دیات) تاکنون نوشته‌ام در برداشته باشد و آن را کتاب من لا یحضره الفقیه نام گذارم، تا او به وقت نیاز بدان مراجعه کند و مورد اعتماد و اطمینانش باشد و به آن عمل کند، و با کسانی که آن را مطالعه می‌کنند و از آن نسخه برمی‌دارند و به آنچه در آن است عمل می‌کنند، در اجر [تدوین و نشر] آن، شریک باشد؛ در صورتی که وی از بیشتر کتاب‌هایم - که همراه خود داشتم - نسخه برداشته و یا از من به گوش خویش احادیثش را شنیده و اجازهٔ روایتش را نیز گرفته بود، و بر تمامی آنها که حدود ۲۴۵ مجلد می‌شد، آگاهی داشت. و چون او را - که خدای توفیقش دهد - اهل و شایسته یافتم، پیشنهادش را برای این کار پذیرفتم، و این کتاب را با حذف اسانید که مبادا به سبب نقل آن، حجم کتاب زیاد شود، تألیف کردم، اگر چه در ذکرش فایده بسیار بود.^۱

متن فوق به روشنی بر نکات زیر دلالت دارد:

الف. ابو عبدالله نعمت، عالمی جلیل القدر است و به خوبی با نگارش‌های عصرش آشنا بوده است؛ چه این که رازی چهار سال پیش از ورود صدوق به ایلاق در بغداد فوت کرده است و ابو عبد الله با نگارش‌های او به خوبی آشنا بوده است.

ب. ابو عبد الله از ذهن جوّال و نبوغ نیکویی برخوردار است. پیشنهاد همانندسازی کتابی از حوزه طب در حوزه حدیث، خود بیانگر این جولان فکری و اندیشه طراح است. او در واقع، خواستار کتابی با عنوان خودآموز فقه بوده است.

ج. ابو عبد الله به حق، طالب علم است؛ چراکه با توجه به نسخه‌برداری از بیشتر کتاب‌های صدوق - که تا آن زمان حدود ۲۴۵ اثر بوده - و نیز سماع آنها از خود مؤلف، همچنان طالب نگارشی جدید است. جالب این جاست که او منتظر می‌ماند تا صدوق، کتاب جدیدش را تألیف کند و مؤلف نیز وقتی تشنگی ابو عبد الله را در می‌یابد، کل کتاب را در ایلاق تدوین و از ابتدا تا انتها برای این عالم دانش طلب قرائت می‌کند.

در پایان یکی از نسخ خطی کتاب من لا یحضره الفقیه چنین آمده است:
 یقول محمد بن علی بن [الحسین بن] موسی بن بابویه القمی مصنف هذا الكتاب: قد سمع السيد الفاضل أبو عبد الله محمد بن الحسن العلوی الموسوی المدینی المعروف بنعمة أدام الله تأييده و توفيقه و تسديده هذا الكتاب من أوله إلى آخره بقرآتی علیه، و رویته عن مشایخی المذكورین و ذلك بأرض بلخ من ناحية إیلاق، و کتبت بخطی حامداً لله و شاکراً و علی محمد و آله مصلیاً و مسلماً، آمین یا رب العالمین.^۱

اتمام این قرائت در تاریخ ذی‌قعدة سال ۳۷۲ ق در ایلاق بوده است.^۲ بنا بر این، شیخ صدوق به خاطر سرعت در نگارش، از بیان اسناد خودداری کرده و این اثر را به یاری حافظه خویش و ۲۴۵ کتابی که از خود به همراه داشته، نگاشته است و ظاهر مطلب آن است که کل کتاب در ایلاق تدوین و در همین مکان، تدریس شده است.

۱. همان، ج ۴، ص ۵۳۸ - ۵۳۹.

۲. همان، ج ۴، ص ۵۳۸ - ۵۳۹ (پاورقی).

[۹۶]. محمد بن حسن بن ابراهیم کرخی (ابو نصر)

ابو نصر محمد بن حسن بن ابراهیم کرخی، معروف به کاتب، یکی دیگر از اساتید شیخ صدوق در منطقه ایلان است.^۱ به نظر می‌رسد که وی بیشتر علاقه‌مند به شعر و ادبیات بوده تا علوم دیگر؛ چه این که مطالبی را که صدوق از وی نقل کرده است، نقل اشعار است. برای نمونه، در گزارشی او نقل می‌کند که وقتی ابو نؤاس، امام رضا علیه السلام را می‌بیند، در رثای امام، اشعاری را بر زبان جاری می‌سازد.^۲ همچنین خود محمد بن حسن کرخی برای صدوق نقل می‌کند که بر روی قبر دعبل خزاعی، چه اشعاری نگاشته شده است.^۳ او خود قبر دعبل را مشاهده کرده بود. بنا بر این، با توجه به این که در روایات و کتاب‌های رجال، نامی از وی نیامده است، احتمالاً او نویسنده و یا مستنسخی علاقه‌مند به اشعار و لطایف بوده است.

گفتنی است که بعضی از محققان معاصر پنداشته‌اند که محمد بن حسن کرخی - که در اسناد روایات صدوق در کمال الدین و خصال آمده است -، عنوان دیگری برای محمد بن حسن بن ابراهیم کرخی است و بنا بر این، این دو عنوان، متحد هستند؛^۴ حال آن‌که محمد بن حسن کرخی در طبقه مشایخ مشایخ صدوق بوده و از اصحاب امام حسن عسکری علیه السلام است و همواره جناب صدوق به واسطه اساتیدی همچون علی بن حسن بن فرج مؤذن، از او روایت نقل می‌کند.^۵

[۹۷]. محمد بن علی قمی (ابو جعفر شیخ صدوق)

ابو جعفر محمد بن علی قمی، معروف به شیخ صدوق، فرزند عالم جلیل القدر ابو الحسن علی بن حسین بن بابویه است. پدرش در عصر خودش بزرگ‌ترین

۱. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۵۵ - ۱۵۶، ح ۱۱.

۲. همان جا.

۳. همان، ص ۲۹۸، ح ۳۷.

۴. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۱۹.

۵. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۳۲، ح ۹ و ص ۴۳۴، ح ۱.

استاد حدیث، پیشوا و فقیه دانشمندان قم بود، به گونه‌ای که او را «شیخ القمیین» می‌خواندند. پدر شیخ صدوق، معاصر و مرتبط با حسین بن روح — نایب سوم امام مهدی علیه السلام — است.^۱ او در نامه‌ای از امام عصر می‌خواهد که صاحب فرزند شود. به دعای امام علیه السلام خدا دو پسر به نام‌های ابو جعفر محمد و ابو عبد الله حسین، عطا می‌کند. از این رو، شیخ صدوق همواره به این مطلب افتخار می‌کرد و می‌گفت: «أنا ولدت بدعوة صاحب الأمر علیه السلام؛ من به دعای امام عصر علیه السلام متولد شده‌ام».^۲

شیخ صدوق را با عباراتی نظیر: «شیخنا و فقیهنا»،^۳ «کان جلیلاً»^۴ و «جلیل القدر»^۵ ستوده‌اند.

انتساب صدوق به خراسان

صدوق را به سه مکان منسوب دانسته‌اند: قم، ری و خراسان. مکان نخست: قم. شهرت صدوق، به قمی بودن است. بر این اساس، وی را همواره در کتب رجال چنین خوانده‌اند: محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی.

قمی بودن وی از آن جهت است که در درجهٔ اوّل، پدر وی بزرگ اهل قم بود و در درجهٔ دوم، خود او نیز در قم چشم به جهان گشوده بود. همچنین عمده تحصیل و تدریس صدوق در قم شکل گرفته و منش و تفکر او نیز کاملاً پیرو مکتب قم و چه بسا او و اساتیدش — همانند ابن ولید — از بنیان‌گذاران اندیشهٔ حدیثی قم به شمار آیند.

۱. رجال النجاشی، ص ۲۶۱.

۲. همان جا.

۳. همان، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۴۴۲.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۳۹، ش ۲۵.

مکان دوم: ری. نجاشی، ابن بابویه را ساکن (نزیل) ری دانسته است؛^۱ چه این که صدوق به درخواست برخی از بزرگان حکومت، برای سکونت به ری آمد. آنچه از کلمات صدوق در کتاب *کمال الدین* برداشت می‌شود، آن است که وی به سال ۳۴۷ ق، در ری ساکن بوده و سفرهای بعدی‌اش به خراسان، عراق، مکه و... از ری انجام شده است.^۲ بنا بر این، موطن اصلی صدوق حداقل در ۳۴ سال آخر عمرش ری بوده است. وی سرانجام در سال ۳۸۱ ق، به جوار حق پیوست و پیکر پاک او در ری به خاک سپرده شد.^۳ امروزه به آن منطقه - که در شمال شهر ری و جنوب شهر تهران است - «مقبره ابن بابویه» گفته می‌شود.

مکان سوم: خراسان. نجاشی و به تبع او ابن داوود و علامه حلی، شیخ صدوق را سرشناس طائفه امامیه در خراسان معرفی کرده‌اند.^۴ آنان دلیل این انتساب را بیان نکرده‌اند؛ اما چندین احتمال قابل توجه است:

احتمال اول این که در روزگاران قدیم به ایرانیان و بویژه کسانی که آن سوی ری می‌زیستند، خراسانی می‌گفتند و چون وی در ایران زندگی می‌کرده، او را «وجه الطائفة الامامیه بخراسان» دانسته‌اند. به تعبیر دیگر، خراسانی یعنی ایرانی یا ساکن ایران.

احتمال دوم، از آن جا که نجاشی و ابن داوود و علامه حلی، هر سه عرب بودند، بیشتر به انساب عرب‌ها آگاه بودند و از ایران، اطلاعات چندانی نداشتند؛ بنا بر این، آنها خراسان را تعمیم داده و شامل قم و ری نیز دانسته‌اند. مؤید این نظریه، آن است که شیخ طوسی که خود خراسانی است، وی را خراسانی ندانسته است. احتمال سوم آن است که در میان عجم، فردی والاتر از وی در امامیه نبوده است و از آن جا که بیشتر عجم‌های مسلمان در خراسان بوده‌اند، او را سرشناس عجم‌های امامیه معرفی کرده‌اند.

۱. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

۲. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۳.

۳. رجال ابن داوود، ص ۳۲۴، ش ۱۴۲۵.

۴. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

احتمال چهارم آن که صدوق بخشی از دوران استادی خود را در خراسان گذرانده بوده و تاریخ، تنها سه سفر او را ثبت کرده است. حضور چهارساله وی در ایلاق و تدوین کتاب *من لایحضره الفقیه*، دلیلی بر این مدعاست.

جایگاه علمی: نجاشی، شیخ صدوق را فقیه و شیخ امامیه دانسته^۱ و شیخ طوسی، ضمن حافظ حدیث دانستن وی، به حدیث شناسی (و ناقد احادیث)^۲، رجال آگاهی و بصیرت در فقه و اخبار و رجال^۳ اشاره می کند و می نویسد: «همانند او در میان قمی ها، از جهت حفظ و فزونی دانش، دیده نشده است».^۴

سفرهای علمی: شیخ صدوق برای تحصیل و تدریس روایات و علوم اهل بیت (علیهم السلام) به اقصی نقاط بلاد اسلام سفر می کرد. سفر به جای جای ایران قدیم، عراق و حجاز، از مهم ترین تلاش های علمی او به حساب می آید. برخی از این سفرها در کتاب های رجال و تراجم و همچنین نگاشته های خود شیخ صدوق، منعکس شده است. برای نمونه، دو رجالی بزرگ شیعه و سنی یعنی نجاشی و خطیب بغدادی (م ۴۶۳ ق) به سفرهای او به عراق اشاره کرده اند. نجاشی در توصیف او این گونه نوشته است: «در سال ۳۵۵ ق، در سنین جوانی^۵ وارد عراق شد و مشایخ عراق از وی حدیث شنیده اند».^۶ در این مجال، قصد نداریم تمام سفرهای او را بازکاوی کنیم؛ تنها سفرهای وی به ماوراءالنهر را بررسی می کنیم و کلاس های او و فعالیت های علمی اش در دیگر شهرهای خراسان را در ذیل معرفی هر شهر، بازخواهیم گفت.

بلاد ماوراءالنهر: شیخ صدوق در سفر سوم خود به خراسان، پس از زیارت امام رضا (علیه السلام) در روز سه شنبه هفدهم شعبان سال ۳۶۸ ق، و بعد از املاي احادیث

۱. همان جا.

۲. *الفهرست*، طوسی، ص ۴۴۲.

۳. *رجال الطوسی*، ص ۴۳۹، ش ۶۲۷۵.

۴. *الفهرست*، طوسی، ص ۴۴۲.

۵. مقصود او از حدث البین یا سنین جوانی، آن است که وی هنوز به سنین شیخوخت نرسیده بوده است.

۶. *رجال النجاشی*، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

جلسه نود و چهارم کتاب /مالی، شهر مشهد را به قصد سفر به دیار ماوراء النهر ترک کرد.

صدوق به بلخ و سه شهر اصلی ماوراء النهر یعنی ایلاق، سمرقند و فرغانه رفته است. احتمالاً شیخ پس از طی مسافت طولانی و گذر از شهرهای مرورود و فاریاب، به بلخ رفته و پس از حضور در این شهر و دست کم استفاده از هفت استاد حدیث، از رود پُرتلاطم و بزرگ جیحون (آمویه) گذشته و به سرزمین حاصلخیز و سرسبز ماوراء النهر وارد شده است. سمرقند، نزدیک‌ترین شهر بزرگ در این مناطق به بلخ است و شیخ باید نخست به سمرقند رفته باشد و پس از آن به ایلاق و آن‌گاه به فرغانه - که دورترین منطقه در ماوراء النهر است - اکنون بایسته است تا حضور علمی صدوق در این شهرها - بویژه منطقه ایلاق - به صورت جداگانه بررسی شود:

مرورود: نام دو تن از عالمان مرورود که شیخ از آنها حدیث شنیده، عبارت‌اند از: ابو الحسین محمد بن علی بن شاه، معروف به فقیه مرورودی و ابو یوسف رافع بن عبد الله بن عبد الملک.

بلخ: اساتید حدیث شیخ صدوق در این شهر، عبارت‌اند از: شیخ ابو عبد الله حسین بن محمد آشنانی رازی، شیخ ابو عبد الله حسین بن احمد استرآبادی، شیخ ابو علی حسن بن علی بن محمد بن علی بن عمرو عطار، شیخ ابو القاسم عبد الله بن احمد فقیه، شیخ طاهر بن محمد بن یونس بن حیاة فقیه، شیخ ابو الحسن محمد بن سعید بن عزیز سمرقندی فقیه، و حاکم ابو حامد احمد بن حسین بن حسن بن علی. سمرقند: صدوق در سمرقند، تنها از دو نفر روایت نقل کرده است که عبارت‌اند از: ابو محمد عبدوس بن علی بن عباس جرجانی، شیخ ابو اسد عبد الصمد بن شهید انصاری.

فرغانه: شیخ تمیم بن عبد الله بن تمیم قرشی، شیخ ابو احمد محمد بن جعفر بنادر شافعی فرغانی، شیخ اسماعیل بن منصور بن احمد قصار و شیخ ابو محمد محمد بن ابی عبد الله شافعی.

ایلاق: در مدت اقامت در این شهر، صدوق از این اساتید حدیث شنیده است: شیخ ابو الحسن محمد بن عمرو بن علی بن عبد الله البصری،^۱ شیخ ابو نصر محمد بن حسن بن ابراهیم کرخی کاتب،^۲ شیخ ابو محمد بکر بن علی بن محمد بن فضل حنفی شاشی حاکم،^۳ و شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن احمد اسواری.^۴

همچنین عالم برجسته ایلاق و بزرگ سادات علوی، ابو عبد الله محمد بن حسن موسوی معروف به نعمت، برای استفاده از شیخ صدوق نزد ایشان می‌آید.^۵ شیخ صدوق از همنشینی با وی مسرور می‌شود و از این رفاقت در دیباچه کتاب من لا یحضره الفقیه به نیکی یاد می‌کند. ابو عبد الله نعمت - که عالمی از نسل امام علی علیه السلام است -، فردی متدین، پرهیزگار و متخلق به اخلاق و آداب بوده است.

او در حضور صدوق، از پزشک بزرگ معاصرش یعنی محمد بن زکریا رازی (م ۳۶۴ق) یاد می‌کند.^۶ و کتاب من لا یحضره الفقیه رازی را می‌ستاید و می‌گوید به درستی که نویسنده، حق مطلب را در کتابش ادا کرده است و کتاب او برای هر آن کس که از دسترسی به پزشک محروم است، کفایت می‌کند. ابو عبد الله نعمت، آن گاه از صدوق درخواست می‌کند که کتابی جامع در فقه (در باره حلال و حرام و شرایع و احکام) به شیوه تألیف رازی تدوین کند و نامش را من لا یحضره الفقیه بگذارد تا این کتاب برای نعمت، کتاب مرجع و قابل اعتماد باشد.^۷ شیخ صدوق وقتی تشنگی او را درمی‌یابد و اهلیت علمی وی را درک می‌کند، نه

۱. الخصال، ص ۲۰۸ - ۲۰۹.

۲. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۵۵ - ۱۵۶.

۳. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۲۹۲.

۴. همان، ص ۲۹۲ - ۲۹۳.

۵. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲ - ۳.

۶. این جریان باید حدود چهار سال پس از وفات رازی اتفاق افتاده باشد.

۷. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲ - ۳.

تنها درخواست او را اجابت می‌کند، بلکه اجازه نقل روایت از دویست و چهل و پنج کتاب خود را نیز به وی عطا می‌کند و ابو عبد الله نیز آنها را استنساخ می‌کند.

در پایان کتاب من لا یحضره الفقیه، عبارتی آمده که قابل توجه است:

«یقول محمد بن علی بن [الحسین بن] موسی بن بابویه القمی مصنف هذا الكتاب: قد سمع السيد الشريف الفاضل أبو عبد الله محمد بن الحسن العلوی الموسوی المدینی المعروف بنعمة أدام الله تأييده و توفيقه و تسديده هذا الكتاب من أوله إلى آخره بقرآءتی علیه، ورويته عن مشايخی المذكورین و ذلك بأرض بلخ من ناحية إیلاق، وکتبت بخطی حامداً لله و شاکراً و علی محمد و آله مصلياً و مسلماً، آمین یا رب العالمین»^۱.

در پانوشت همین مطلب به نقل از یکی از نسخ خطی، شیخ صدوق تاریخ قرائت را ذی قعدۀ سال ۳۷۲ق دانسته است: «و ذلك فی ذی القعدة من سنة اثنتین و سبعین و ثلاثمائة»^۲.

از سوی دیگر گفته شد که حرکت صدوق به سوی بلخ و ماوراء النهر در سال ۳۶۸ق بوده است. بنا بر این به نظر می‌رسد که جناب صدوق در طول این چهار سال، در مناطق ماوراء النهر و بویژه منطقه ایلاق بوده است و کتاب شریف من لا یحضره الفقیه را در ایلاق تدوین و در همان شهر نیز از ابتدا تا انتها برای جناب ابو عبدالله نعمت قرائت می‌کند. احتمالاً تدوین کتاب بین دو تا سه سال به درازا کشیده شده و قرائت آن نیز بین یک تا دو سال انجام شده است.

بعضی از شواهد موجود در کتاب نیز مؤید آن است که صدوق این کتاب را در خارج از موطن اصلی‌اش نگاشته است؛ چه این که تقریباً تمام روایات در دیگر آثار شیخ صدوق با سند کامل آمده است، ولی در کتاب من لا یحضره الفقیه برای نخستین بار، روایات به شیوۀ ویژه‌ای، بدون سند در صفحات اصلی و با تکیه به مشیخه - ذکر اسناد در پایان جلد آخر - آمده است. اگرچه این شیوه بعدها توسط شیخ طوسی در تهذیبین پی گرفته شد، ولی ظاهراً پیش از صدوق،

۱. همان، ج ۴، ص ۵۳۸ - ۵۳۹.

۲. همان، ص ۵۳۹ (پانوشت).

سابقه نداشته است. از دلایل نقل این گونه‌ای در این کتاب را می‌توان سرعت‌بخشی در تألیف و صرفه‌جویی در نوشت‌افزار دانست. همچنین صدوق در ایلاق از کتاب‌خانه غنی خود محروم بوده است و طبیعتاً این روایات را به مدد حافظه خویش و ۲۴۵ کتاب تألیفی‌اش که همراه داشته، نگاشته است.

گذشته از روایاتی که صدوق سند آنها را در مشیخه آورده، تعدادی از روایات نیز در کتاب دیده می‌شود که مرسل‌اند و منبع و اسناد آنها در مشیخه نیامده است. بی‌تردید، شخصیتی مانند صدوق که روایات را همواره مسند نقل می‌کند، اگر به سند آنها دسترسی داشت، کوتاهی نمی‌کرد و با سند کامل گزارش می‌کرد؛ اما از آن جا که وی در دوردست‌ترین بلاد اسلامی، این اثر را خلق کرده است، تنها از حافظه خویش و معدود آثاری که همراه داشته، روایت آورده است و از سوی دیگر، به صدور حتمی روایات مرسل موجود در اثر هم اطمینان داشته، لیکن اسناد آن را فراموش کرده بوده است.

بنابراین صدوق باید حداقل چهار سال متوالی (۳۶۸ - ۳۷۲ق) در منطقه ایلاق ماندگار شده باشد تا ابو عبد الله نعمت، ۲۴۵ کتاب او را استنساخ و چه بسا بر شیخ (و یا بالعکس) قرائت کرده باشد. از سوی دیگر، شیخ نیز فرصت گردآوری، تبویب و نگارش حدود شش هزار روایت را در ۶۶۶ باب^۱ در چهار مجلد و سپس تدریس کامل آن را یافته باشد. شاید یکی از دلایل آن که نجاشی، او را سرشناس شیعه در خراسان می‌شمارد، همین حضور تقریباً درازمدت وی در مناطق ماوراءالنهر بوده باشد.

تألیفات: شیخ الطائفه در کتاب *الفهرست* خود می‌نویسد که تعداد کتاب‌های صدوق، حدود سیصد تصنیف است. نجاشی نیز او را صاحب کتاب‌های بسیار دانسته است^۲ و از ذکر تعداد، خودداری کرده است. اسامی کتاب‌های وی را ابتدا از *رجال نجاشی* و سپس در ادامه آنها از *فهرست طوسی* بیان می‌کنیم. برای

۱. ر.ک: *الذریعة*، ج ۲۲، ص ۲۳۲.

۲. *رجال النجاشی*، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

سهولت کار سعی می‌کنیم که کتاب‌ها را به صورت موضوعی دسته‌بندی کنیم. گفتنی است که در دسته‌بندی زیر، قدری تسامح شده؛ چه این که به روشنی موضوع تمام کتاب‌ها روشن نیست.

کتاب‌های کلامی: کتاب التوحید، کتاب النبوة، کتاب إثبات الوصية لعلي عليه السلام، کتاب إثبات خلافته، کتاب إثبات النص عليه، کتاب إثبات النص على الأئمة [عليه السلام]، کتاب المعرفة فی فضل النبی و أمير المؤمنين و الحسن و الحسين عليه السلام، کتاب الفرق، کتاب خلق الإنسان، کتاب الرسالة الأولى فی الغيبة، کتاب الرسالة الثانية، کتاب الرسالة الثالثة، کتاب الرسالة فی أركان الإسلام، کتاب جامع حجج الأنبياء، کتاب جامع حجج الأئمة [عليه السلام]، کتاب الرجعة، کتاب الهداية^۱ کتاب دعائم الإسلام، کتاب الغيبة کبیر، کتاب دین الإمامية، کتاب الاعتقادات رسالة فی الغيبة إلى أهل الری و المقيمين بها و غیرهم.^۲

کتاب‌های حدیثی: کتاب مدينة العلم، کتاب العرض علی (فی) المجالس، کتاب علل الشرائع، کتاب ثواب الأعمال، کتاب عقاب الأعمال، کتاب الأوائل، کتاب الأواخر، کتاب المدينة و زیارة قبر النبی و الأئمة عليه السلام، کتاب زیارات قبور الأئمة [عليه السلام]، کتاب اللقاء و السلام، کتاب صفات الشيعة، کتاب فی زیارة موسى و محمد عليهما السلام، کتاب جامع زیارة الرضا عليه السلام، کتاب معانی الأخبار، کتاب مصادقة الإخوان، کتاب فضائل جعفر الطیار، کتاب فضائل العلوية، کتاب السنة، کتاب الفوائد، کتاب الإنابة، کتاب الضیافة، کتاب التاريخ، کتاب علامات آخر الزمان، کتاب فضل الحسن و الحسين عليه السلام، کتاب رسالة فی شهر رمضان جواب رسالة وردت فی شهر رمضان،^۳ کتاب الفضائل، کتاب المواعظ، کتاب المصادقة، کتاب الخواتيم، کتاب غریب حدیث النبی و الأئمة عليه السلام، کتاب الحذاء و الخف، کتاب حذو النعل بالنعل، رسالة فی أركان الإسلام إلى أهل المعرفة و الدین، کتاب

۱. همان جا.

۲. الفهرست، طوسی، ص ۴۴۲.

۳. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

المحافل، کتاب علل الوضوء، کتاب علل الحج، کتاب الطرائف، کتاب العلل غیر مبوب، کتاب الزهد لكل واحد من الأئمة عليهم السلام، کتاب نوادر النوادر، کتاب المرشد والحکم، کتاب المصباح، کتاب الأمالی، کتاب الخصال، کتاب عیون أخبار الرضا عليه السلام (کتاب فضل المساجد).^۱

کتاب های فقهی: کتاب المقنع فی الفقه، کتاب المیاه، کتاب السواک، کتاب الوضوء، کتاب التیمم، کتاب الأغسال، کتاب الحيض و النفاس، کتاب نوادر الوضوء، کتاب فضائل الصلاة، کتاب فرائض الصلاة، کتاب فضل المساجد، کتاب مواقيت الصلاة، کتاب فقه الصلاة، کتاب الجمعة و الجماعة، کتاب السهو، کتاب الصلوات سوى الخمس، کتاب نوادر الصلاة، کتاب الزكاة، کتاب الخمس، کتاب حق الجداد، کتاب الجزية، کتاب فضل المعروف، کتاب فضل الصدقة، کتاب الصوم، کتاب الفطرة، کتاب الاعتکاف، کتاب جامع الحج، کتاب جامع علل الحج، کتاب جامع تفسير المنزل فی الحج، کتاب جامع فرض الحج و العمرة، کتاب جامع فقه الحج، کتاب جامع فضل الکعبة و الحرم، کتاب جامع آداب المسافر للحج، کتاب أدعية الموقف، کتاب القربان، کتاب جامع نوادر الحج، کتاب النکاح، کتاب الوصایا، کتاب الوقف، کتاب الصدقة و النحل و الهبة، کتاب السکنی و العمری، کتاب الحدود، کتاب الديات، کتاب المعایش و المكاسب، کتاب التجارات، کتاب العتق و التدبير و المكاتبه، کتاب القضاء و الأحکام، کتاب اللعان، کتاب الاستسقاء، کتاب فی تحریم الفقاع، کتاب المتعة، کتاب الشعر، کتاب السلطان، کتاب الملاهی، کتاب الأوامر، کتاب المناهی،^۲ کتاب الموارث، کتاب من لا يحضره الفقيه.^۳

کتاب های رجالی: کتاب های المصابيح: المصباح الأول: ذکر من روى عن النبي صلى الله عليه وآله من الرجال، المصباح الثاني: ذکر من روى عن النبي صلى الله عليه وآله من النساء،

۱. الفهرست، طوسی، ص ۴۴۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۴۴۲.

المصباح الثالث: ذکر من روی عن أمير المؤمنين عليه السلام، المصباح الرابع: ذکر من روی عن فاطمة عليها السلام، المصباح الخامس: ذکر من روی عن أبي محمد الحسن بن علي عليه السلام، المصباح السادس: ذکر من روی عن أبي عبد الله الحسين بن علي عليه السلام،^۱ کتاب الرجال لم يتمه، کتاب المصباح لكل واحد من الأئمة عليهم السلام.^۲

کتاب‌های تاریخی: کتاب مقتل الحسين بن علي عليه السلام، کتاب فی عبد المطلب و عبد الله و أبي طالب عليه السلام، کتاب فی زيد بن علي عليه السلام،^۳ کتاب فی أبي طالب و عبد المطلب و عبد الله و آمنه بنت وهب - رضوان الله عليهم أجمعين - .^۴

گذشته از موضوعات یاد شده، شیخ صدوق در موضوعات دیگری همچون تفسیر نیز کتاب داشته که البته طوسی معتقد است که شیخ صدوق، کتاب تفسیرش را تمام نکرد.^۵ همچنین اضافه می‌کند که صدوق، کتاب‌ها و رساله‌های کوچک دیگری هم داشته که نام آنها را طوسی در اختیار نداشته است.^۶

[۹۸]. محمّد بن عمرو بن علی بن عبد الله بصری (ابو الحسن)

محمّد بن عمرو بن علی یا ابو الحسن بصری، یکی دیگر از اساتید حدیث شیخ صدوق در منطقه ایلاق است. صدوق چندین روایت از او را در کتاب‌هایش گزارش کرده است. بخشی از این روایات در موضوع توحیدند^۷ و بخشی دیگر در موضوعات گوناگونی^۸ مانند: ویژگی‌های بعضی از پیامبران، ویژگی‌های ماه رمضان، انواع خوابیدن و... گفتنی است که اسامی اسناد چندین روایت وی در شیعه ناشناخته‌اند و احتمالاً از اهل سنت باشند.^۹ این اسناد به پیامبر خدا صلی الله علیه و آله، امام

۱. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

۲. الفهرست، طوسی، ص ۴۴۲.

۳. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۴۴۲.

۵. همان جا.

۶. همان جا.

۷. التوحید، ص ۳۶۹، ح ۹.

۸. الخصال، ص ۲۲۱، ح ۴۸ و ص ۱۸۰، ح ۲۴۶ و ص ۳۱۶، ح ۹۸: علل الشرائع، ج ۱، ص ۳۵، ح ۴.

۹. ر. ک: الخصال، ص ۱۸۰، ح ۲۴۶.

علی علیه السلام و امام رضا علیه السلام پایان می‌یابند. مضمون یکی از روایات امام رضا علیه السلام - که أبو الحسن بصری نقل کرده است - در باره شیعه و مسئله تقیه است.^۱ همچنین روایت مشهور: «سل تفقهاً ولا تسأل تعتاً» که امام علی علیه السلام به پرسشگری شامی بیان می‌دارد، از روایات ابو الحسن بصری است.^۲

ه. محدثان فرغانه

[۹۹.] ابو عبد الله کوفی^۳ علوی^۴

از نام و نشان ابو عبد الله کوفی، اطلاع دقیقی در دست نیست. از یک سند در کتاب *علل الشرائع* می‌توان دریافت که وی در طبقه اساتید اساتید صدوق بنوده است.^۵ بنا بر این، وی در دهه‌های پایانی سده سوم و دهه‌های نخست سده چهارم زندگی می‌کرده است.

ابو عبد الله، در فرغانه زندگی می‌کرده و به «فقیه» آن دیار شهرت داشته است.^۶ روایات وی با سند متصلش به امام صادق علیه السلام ختم می‌شود و این روایات در تفسیر آیات «فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ»^۷ و «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقُ بِالْخَيْرَاتِ إِذْنِ اللَّهِ»^۸ است.^۹ با توجه به شیوه روایت کردن وی و لقب علوی، احتمال شیعه بودن او قابل توجه است.

شیخ صدوق، روایات او را به واسطه ابو جعفر محمد بن علی بن نصر بخاری مقرئ شنیده است. در دو روایتی که از ابو عبد الله کوفی نقل شده، او تنها

۱. عیون/اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۶۱، ح ۸.

۲. النخصال، ص ۲۰۸ - ۲۰۹، ح ۳۰.

۳. علل الشرائع، ج ۱، ص ۶۶، ح ۲.

۴. معانی الأخبار، ص ۱۰۴، ح ۱.

۵. علل الشرائع، ج ۱، ص ۶۶، ح ۲.

۶. همان جا.

۷. سوره طه، آیه ۱۲. نیز ر. ک: همان جا.

۸. سوره فاطر، آیه ۳۲.

۹. ر. ک: معانی الأخبار، ص ۱۰۴، ح ۱.

احادیث تفسیری را گزارش کرده است.

احتمال دارد که وی همان حسین بن احمد الناصر بن یحیی الهادی بن حسین بن قاسم بن ابراهیم بن اسماعیل بن ابراهیم بن حسن بن حسین بن علی بن ابی طالب ابو عبد الله الکوفی العلوی الحسینی باشد که به سال ۳۳۹ ق، وفات یافته است. خطیب بغدادی به نقل از محمد بن احمد بن سفیان حافظ، در معرفی ابو عبد الله کوفی علوی می‌نویسد: «کان أحد وجوه بنی هاشم و عظمائهم و صلحائهم و کان من شهود للحاکم و کان ورعاً خيراً فاضلاً فقیهاً ثقة صدوقاً؛ او یکی از سرشناسان، بزرگان و نیکان بنی هاشم بوده است. او از گواهان برای حاکم و محاکم قضایی بود و مردی پرهیزگار، نیکو، فاضل، فقیه، مورد اعتماد و راستگو بوده است». همو می‌گوید که ابو عبد الله به بغداد آمد و از او خواستند که حدیث بگوید؛ ولی او امتناع کرد، اما به کوفه رفت و احادیث اندکی را برای آنان بازگفت.^۱

[۱۰۰]. اسماعیل بن منصور بن احمد القصار

اسماعیل بن منصور بن احمد، از اساتید شیخ صدوق در فرغانه بوده است.^۲ در روایتی که او نقل کرده، نام اساتید شیعی مانند احمد بن محمد بن خالد برقی، حسن بن علی بن فضال، ثعلبه بن میمون و عبد الرحمان ابن حجّاج دیده می‌شود.^۳ این روایت از امام صادق علیه السلام است. بنا بر این، به احتمال قوی وی از عالمان شیعی است. متن روایت وی در مباحث اخلاقی بوده و نمی‌توان از آنها مذهب وی را برداشت کرد؛ اما همین که روایت امام صادق علیه السلام را گزارش می‌کند، مؤید خوبی بر شیعه بودن وی است؛ چه این که سنیان، تنها احادیث نبوی‌ای را که امام صادق علیه السلام بیان کند، گزارش می‌کردند.

۱. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۷، ش ۴۰۴.

۲. الخصال، ص ۲۶۸.

۳. همان جا.

محمد بن علی الشجری (۳۶۷-۴۴۵ق) در کتاب *فضل زیارة الحسین*، روایات فراوانی را با دو واسطه از شخصی به نام ابراهیم بن احمد القصار نقل کرده است که به نظر می‌رسد که وی برادر یا عموی اسماعیل بن منصور بن احمد القصار باشد؛ چه این که شباهاتی در نام با یکدیگر دارند و عنوان القصار از عناوین نادر در بین شیعیان بوده است. اسناد این روایات و متون آنها همگی دلالت بر تشیع ابراهیم بن احمد می‌کنند. برای نمونه، یکی از روایات شجری از او - در باب روایات امام زین العابدین علیه السلام در فضیلت زیارت امام حسین علیه السلام - چنین است:

أخبرنا زيد بن جعفر بن حاجب، قال نا أبو الحسن محمد بن أحمد بن ولید، قال نا إبراهيم بن أحمد القصار قال نا محمد بن الحسن بن عبد الرحمن المقری، قال نا محمد بن منصور المقری، قال نا جعفر بن محمد، عن أبي حفص الأعشى، قال أخبرني أبو حمزة الثمالي قال: سألت علی بن الحسین عن زیارة الحسین علیه السلام فقال: زره كل يوم، فان لم تقدر فكل جمعة، فان لم تقدر فكل شهر، فمن لم يزره فقد استخف بحق رسول الله صلی الله علیه و آله؛ ابو حمزه ثمالی می‌گوید که از امام سجاد علیه السلام در باره زیارت امام حسین علیه السلام پرسیدم، فرمود: «در هر روز امام حسین علیه السلام را زیارت کن، و اگر نتوانستی در هر هفته و اگر برایت مقدور نبود در هر ماه او را زیارت کن. پس هر کس که او را زیارت نکند، در حق پیامبر صلی الله علیه و آله خدا کوتاهی کرده و حق ایشان را کوچک شمرده است».^۱

[۱۰۱]. تمیم بن عبد الله بن تمیم القرشی

تمیم بن عبد الله قرشی، از راویان و محدثان ساکن در فرغانه بوده است. از نام و نسب وی این گونه بر می‌آید که وی از عرب‌های مهاجر به خراسان بوده است. شیخ صدوق، او را در فرغانه ملاقات کرده و روایات متعددی را از وی در کتاب‌هایش گزارش کرده است.^۲ اگرچه صدوق، او را با عبارات «رضی الله عنه»

۱. *فضل زیارة الحسین*، ص ۴۲.

۲. *التوحید*، ص ۳۵۳، ح ۲۵.

به نوعی ستوده است، ولی ابن غضائری بدون آن که از مذهب او سخن بگوید، وی را ضعیف دانسته است.^۱ او دلیل ضعف تمیم را بیان نکرده است. ابن داوود و علامه حلی نیز به پیروی از ابن غضائری، وی را ضعیف شمرده‌اند.^۲

از تمیم روایات متعددی در کتاب توحید، خصال و عیون اخبار الرضا علیه السلام و همچنین یک روایت در کتاب الاختصاص شیخ مفید،^۳ نقل شده است. متون روایات پیش گفته، همگی از امام رضا علیه السلام هستند و در بین آنها روایتی دال بر ولایت امام علی علیه السلام،^۴ فضائل امیرمؤمنان علیه السلام،^۵ و عصمت انبیا دیده می‌شود که می‌توان نقل آن را دلیل بر شیعه بودن وی دانست. گفتنی است که معمول این روایات، مربوط به مجالس گفتگو در حضور مأمون خلیفه عباسی است.

روایت مفید در «الاختصاص» را - که بیانگر نوعی اعتقاد شیعی تمیم است -

بیان می‌کنیم:

حَدَّثَنَا تَمِيمُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ تَمِيمٍ الْقُرَشِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ حَدَّثَنِي أَبِي عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ مَيْثَمٍ عَنْ أَبِيهِ قَالَ لَمَّا اشْتَرَتْ الْحَمِيدَةُ أُمَّ مُوسَى بْنِ جَعْفَرٍ علیه السلام أُمَّ الرُّضَا علیه السلام نَجْمَةً ذَكَرْتُ حَمِيدَةَ أَنَّهَا رَأَتْ فِي الْمَنَامِ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله يَقُولُ لَهَا يَا حَمِيدَةُ هَبِي نَجْمَةً لِابْنِكَ مُوسَى فَإِنَّهُ سَيُوكَدُ لَهُ مِنْهَا خَيْرُ أَهْلِ الْأَرْضِ فَوَهَبْتُهَا لَهُ فَلَمَّا وَلَدَتْ لَهُ الرُّضَا علیه السلام سَمَّاهَا الطَّاهِرَةَ وَكَانَتْ لَهَا أَسْمَاءٌ مِنْهَا نَجْمَةٌ وَارْوَى وَسَكَنُ وَ سَمَان [سَمَانَةٌ وَ تَكْتُمُ وَ هُوَ آخِرُ أَسْمَائِهَا] قَالَ عَلِيُّ بْنُ مَيْثَمٍ سَمِعْتُ أَبِي يَقُولُ سَمِعْتُ أُمِّي تَقُولُ كَانَتْ نَجْمَةٌ بَكْرًا!^۶

علی بن میثم از پدرش روایت کرده که گفته: چون حمیده، مادر موسی بن جعفر علیه السلام، نجمه، مادر امام رضا علیه السلام را خرید، حمیده گفت: پیامبر خدا صلی الله علیه و آله را در

۱. رجال ابن غضائری، ص ۴۵.

۲. خلاصة الأقوال، ص ۳۲۹؛ رجال ابن داوود، ص ۲۳۴.

۳. الاختصاص، ص ۱۹۶.

۴. التوحید، ص ۳۵۳، ح ۲۵.

۵. الاختصاص، ص ۲۱۹۶.

۶. التوحید، ص ۷۴ و ۷۵.

۷. الاختصاص، ص ۴۱۹۶.

خواب دیدم که به من فرمود: «ای حمیده! ببخش نجمه را به فرزندت موسی علیه السلام. پس به زودی متولد شود از برای موسی علیه السلام از نجمه، بهترین اهل زمین». پس حمیده نجمه را به موسی علیه السلام بخشید. پس چون رضا علیه السلام از برای آن جناب متولد شد، اسم نجمه را تغییر داد و طاهره نامید و از برای آن مخدره، اسما بسیار بود؛ چه او را نجمه و اروی و سکن و سمانه و تکتُم می گفتند و تکتُم، آخرین نام او بود و علی بن میثم می گوید که از پدرم شنیدم که می گفت: از مادرم شنیدم که او می گفت که چون حمیده، نجمه را خرید، باکره بود.

[۱۰۲]. محمد بن ابی عبد الله شافعی فرغانی (أبو محمد)

او استاد حدیث شیخ صدوق در فرغانه بوده است.^۱ صدوق از او در کتاب هایش چندین روایت نبوی گزارش کرده است. به نظر می رسد که محمد بن ابی عبد الله، از محدثان اهل سنت است؛ چه این که اسنادی که او در روایات آورده، اسناد اهل سنت اند و شهرت او به شافعی نیز مؤید همین نکته است. متون احادیثی که او از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله گزارش کرده، مطالب اخلاقی ای نظیر وصایای نبوی به ابوذر غفاری است.^۲

[۱۰۳]. محمد بن اسماعیل بن ابراهیم فرغانی (ابو الفتح)

محمد بن اسماعیل از نویسندگان و عالمان فرغانه بوده است. او کتابی داشته با عنوان *الرعاية لأهل الدراية*. سید بن طاووس، این کتاب را در اختیار داشته و در آن، سه روایت یافته که بشارت های نبوی به ظهور امام مهدی علیه السلام است.^۳ محمد بن اسماعیل در سده چهارم زندگی می کرده است.^۴

۱. النصال، ص ۳۴۵.

۲. همان جا.

۳. الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ص ۱۸۰.

۴. کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۹۶.

[۱۰۴]. محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق علیه السلام (مکتوم)

محمد، نوه امام صادق علیه السلام در سال ۱۳۱ق، در مدینه به دنیا آمد. لقب او را هاشمی، علوی و المکتوم گفته‌اند. نام او در شمار راویان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام است.^۱ از آن جا که وی فرزند اسماعیل بود، فرقه اسماعیلیه، او را یکی از امامان خود می‌شمارند. فرقه‌های دیگری همچون: قرامطه، دروز، سبیه و مبارکیه نیز هر کدام خود را به گونه‌ای به محمد بن اسماعیل، منسوب می‌کنند. اسماعیلیه و دروزی‌ها بر این باورند که او نخستین امامی است مکتوم، مستور و غایب گردیده است.

اگرچه محمد بن اسماعیل در نزد این فرقه‌ها فردی ستوده شده است، ولی در نزد شیعه امامیه، مخالف و دشمن اهل بیت علیهم السلام شمرده می‌شود؛ چه این که او نزد هارون الرشید رفته و خبرچینی عمویش موسی بن جعفر علیه السلام را نمود و اسرار درون گروهی شیعه و دستگاه امامت را فاش ساخت. او با ارائه اخبار نادرست به دستگاه خلافت، امام کاظم علیه السلام را به عنوان توطئه‌گر و برانداز حکومت عباسی معرفی کرد. این خبرچینی وی سبب شد که امام را به زندان انداختند و سرانجام به شهادت رساندند. به هر روی، محمد بن اسماعیل، سبب قتل امام موسی بن جعفر علیه السلام گردید.

او با این خوش خدمتی، انتظار پاداش قابل توجهی را از حکومت عباسی داشت. امام کاظم علیه السلام او را نفرین کرد. نفرین امام علیه السلام سبب شد که اوضاع علیه محمد بن اسماعیل دگرگون گردد و هارون بر وی خشم گیرد و دستور بازداشت او را صادر کند.

از این رو، محمد از مدینه به سمت ایران و عراق فرار کرد و مدتی در شهر ری و دماوند مخفیانه اقامت گزید و تا آخر عمر در حالت فرار و هراس زندگی

۱. برخی از محققان، نام وی را در شمار راویان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام آورده‌اند (الفائقی فی روائع اصحاب الامام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۳۱).

کرد. گفته شده که سال‌های پایانی عمرش را در فرغانه یا نیشابور سپری کرد و در همان جا نیز وفات یافت. برخی نیز گفته‌اند که او در بغداد فوت کرده است. تاریخ وفات وی را سال ۱۹۸ ق ثبت کرده‌اند.^۱

[۱۰۵]. محمد بن جعفر بن‌دار شافعی فرغانی بأخسیکث (ابو احمد فقیه)

محمد بن جعفر بن‌دار یکی از فقها و محدثان ساکن در فرغانه بوده که شیخ صدوق از او حدیث شنیده است. صدوق از وی احادیث فقهی^۲ و اخلاقی^۳ شنیده است و در برخی از روایات، وی را با عنوان «الفقیه» یاد کرده که نشانگر درجه علمی اوست.

متون روایاتش بیانگر مذهب او نیست؛ ولی اسناد روایات محمد بن جعفر بن‌دار و شهرت وی به شافعی، او را بیشتر در شمار اهل سنت قرار می‌دهد. تنها در یک سند روایت او به امام رضا علیه السلام می‌رسد که در آن سند هم امام رضا علیه السلام راوی یک روایت نبوی از طریق اجداد طاهرینش در باره ایمان است.^۴

[۱۰۶]. محمد بن حسن فرغانی

محمد بن حسن فرغانی، یکی از راویان فرغانه است. نام وی در سند روایتی است که خزاز قمی در کفایه الأثر آورده است.^۵ هارون بن موسی تلعبری به واسطه استادش ابو حفص عمر بن فضل طبری، از او روایت کرده است.^۶ بنا بر این، وی باید متوفای دهه‌های نخست سده چهارم بوده باشد. سند روایت وی به زید بن علی بن حسین می‌رسد که زید بازگو کننده یک روایت نبوی است.

۱. همان، ص ۳۱ - ۳۲، ش ۲۷۶۷.

۲. النضال، ص ۲۸.

۳. همان، ص ۵۱.

۴. عبیر اخبار الرضا علیه السلام، ص ۲۰۴، ح ۲.

۵. کفایه الأثر، ص ۲۹۸ - ۲۹۹.

۶. همان جا.

[۱۰۷]. محمد بن عبد الحمید فرغانی

شیخ صدوق در کتاب *خصال*، با یک واسطه از وی روایت کرده است.^۱ نام وی در کتاب‌های رجال و روایی شیعه دیده نشد؛ ولی عنوان محمد بن عبد الحمید فرغانی در اسناد بسیاری از روایات اهل سنت در کتاب‌های *الکامل* ابن عدی^۲ و تاریخ دمشق^۳ آمده است. روایتی را که صدوق از او گزارش کرده، در باره مناقب امام علی علیه السلام است:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ إِسْحَاقَ الدِّبُولِيِّ الْقَاضِي قَالَ أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ الْفَرَّغَانِيُّ قَالَ حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ بُدَيْلٍ قَالَ حَدَّثَنَا مُفَضَّلُ بْنُ صَالِحٍ الْأَسَدِيُّ عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ عَنْ عِكْرِمَةَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كَانَ لِعَلِيِّ عليه السلام أَرْبَعُ مَنَاقِبَ لَمْ يَسْبِقْهُ إِلَيْهَا عَرَبِيٌّ كَانَ أَوَّلَ مَنْ صَلَّى مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم وَكَانَ صَاحِبَ رَأْيَةٍ فِي كُلِّ زَخْفٍ وَانْهَزَمَ النَّاسُ يَوْمَ الْمِهْرَاسِ وَثَبَّتْ وَغَسَّلَهُ وَأَدْخَلَهُ قَبْرَهُ؛^۴ ابن عباس می‌گوید: علی را چهار منقبت بود که پیش از او هیچ عربی را نبود: اولین فردی است که با پیامبر خدا صلى الله عليه وسلم نماز خواند و در همه جنگ‌های پیامبر خدا صلى الله عليه وسلم پرچمدار بود و در روز جنگ اُحُد که همه فرار کردند، او پایداری کرد و متصدی غسل و دفن پیامبر خدا صلى الله عليه وسلم گردید.

اگرچه این حدیث، بیانگر نوعی علاقه‌مندی به امام علی علیه السلام است، ولی دلیل بر تشیع او نیست؛ چه این که اولاً، این گونه روایات را اهل سنت نیز نقل می‌کردند و ثانیاً محمد بن عبد الحمید، روایاتی در فضایل عمر و ابوبکر هم گزارش کرده است. برای نمونه، او روایتی را بیان کرده که پیامبر خدا صلى الله عليه وسلم فرموده: «اقتدوا باللذین من بعدی ابوبکر و عمر».^۵

۱. *الخصال*، ص ۲۱۰، ح ۳۳.

۲. *الکامل فی ضعف الرجال*، ج ۱، ص ۱۴۳ و ج ۲، ص ۱۰۶ و ۲۴۹.

۳. *تاریخ دمشق*، ج ۶، ص ۶۳ و ج ۲۵، ص ۲۱۴ و ج ۳۰، ص ۶۱.

۴. *الخصال*، ص ۲۱۰، ح ۳۳.

۵. *الکامل فی ضعف الرجال*، ج ۲، ص ۲۴۹.

[۱۰۸]. محمد بن عبد الله بن محمد بن طیفور دامغانی (ابو جعفر)

شیخ صدوق در فرغانه از او حدیث شنیده و آن را گزارش کرده است. صدوق او را به واعظ دامغانی^۱ توصیف کرده است که نشانگر آن است که وی یا اجداد او سخنران و موعظه‌گر بوده‌اند.

نامی از ابن طیفور در متون رجالی و روایی دیده نشد. تنها صدوق، چند مطلب از وی نقل کرده است که آنها قابل تأمل اند. در جستجویی که انجام شد، به این نکات رسیدیم:

الف. مطالبی را که ابن طیفور گفته، بدون استناد به فرد یا افرادی از معصوم و یا غیر معصوم است.

ب. مطالب ابن طیفور، بیشتر به برداشت‌های شخصی وی از آیات قرآن شبیه است.

ج. تمام مطالب گفته شده توسط ابن فرد، به نوعی تفسیر آیات قرآن است. بنا بر این او مفسر قرآن و یا واعظ در فرغانه بوده است.

د. برخی از گفته‌های ابن عالم، قابل بررسی اند و چه بسا با مبانی شیعه و سنی مطابق نباشند.^۲

ه. تفاسیر ابن طیفور مربوط به آیات «رَبِّ أَرْنِي كَيْفَ تُخَيِّرُ الْمَوْتَى»،^۳ «رَبِّ السَّجْنُ أَحَبُّ إِلَيَّ»^۴ و جریان موسی و خضر است.^۵ به نظر می‌رسد که تفاسیر وی بیشتر نمادین و عرفانی باشند.

و. در پایان متن نقل شده از ابن طیفور در باره دلیل کارهای خضر (داستان سورة كهف) و علت نام‌گذاری او به خضر، مطلبی آمده که بیانگر آن است که

۱. علل الشرائع، ج ۱، ص ۶۳، ح ۲.

۲. الخصال، ص ۲۶۵؛ علل الشرائع، ج ۱، ص ۳۶، ح ۸.

۳. ر. ک: همان جا.

۴. علل الشرائع، ج ۱، ص ۴۹.

۵. همان، ص ۶۳، ح ۲.

وی یا شیعه بوده و یا تمایلات شیعی داشته است. البته اگر این مطلب از اضافات جناب صدوق نبوده باشد. این مطلب چنین است: «وأفعال أمير المؤمنين - صلوات الله عليه - مثلها مثل أفاعيل الخضر عليه السلام، وهي حكمة وصواب، وإن جهل الناس وجه الحكمة والصواب فيها»؛^۱ افعالی که از امیر مؤمنان - صلوات الله علیه - صادر می‌شد، همچون افعال صادر از خضر علیهِ السلام بوده که تماش مشتمل بر حکمت و صواب است، اگر چه مردم، وجه حکمت و صواب را در آنها نمی‌دانند.

[۱۰۹]. منصور بن محمد بن محمد حربی (ابو نصر)

ابو نصر منصور بن محمد حربی، محدث فاضل و قاضی و حاکم دعاوی در فرغانه بوده است. وی شاگرد ابو العباس احمد بن محمد بن سعید بن عقده (م ۳۳۳ق) است و در کوفه از او حدیث شنیده است.^۲

او روایاتی را در فضیلت امام علی علیهِ السلام گزارش کرده است. گفتنی است روایاتی که قاضی منصور بن محمد نقل کرده، دقیقاً مطابق مبانی شیعه و برخلاف باورهای اهل سنت است. بنا بر این به احتمال قوی، او عالمی شیعی بوده است.^۳ سید بن طاووس در باب‌های ۲۸ و ۲۹ کتاب الیقین باختصاص مولانا علی علیهِ السلام بایمارة المؤمنین روایاتی را از وی گزارش کرده است.

روایات منصور بن محمد حربی، بیانگر آن است که پیامبر خدا ﷺ، علی علیهِ السلام را «أمير المؤمنين، سيد العرب، خير الوصيين، أولى الناس بالناس، سيد المسلمين و قائد الغر المحجلين» معرفی کرده است.^۴

گویا او و یا دیگری در همان عصر، کتابی با عنوان کتاب التحقيق لما احتج به أمير المؤمنين علی بن أبی طالب کرم الله وجهه علی التجباء من الصحابة يوم الشورى تألیف کرده است؛ چرا که سید بن طاووس، این روایات را از چنین کتابی گزارش می‌کند. خوش بختانه از تاریخ و مکان استنساخ کتاب، اطلاعات دقیقی در

۱. همان جا.

۲. الیقین، سید بن طاووس، ص ۱۷۰ - ۱۷۲.

۳. ر.ک: همان جا.

۴. همان، ص ۹۵.

دست است. در پایان نسخه‌ای که سید بن طاووس در اختیار داشته، چنین نوشته شده است: «فرغ ابو القاسم اللیث بن محمد سنجرى الکاتب من کتابه هذا الکتاب بکورة باب احد اعمال فرغانه عشية يوم الجمعة الثانی عشر من جمادى الأولى سنة اثنین و سبعین و ثلاثمائة غفر الله له ذنوبه»^۱.

بنا بر این، استنساخ کتابی که روایات قاضی منصور بن محمد را در بر داشته، در تاریخ دوازدهم جمادى الأولى سال ۳۷۲ق، انجام گرفته و سید بن طاووس بر این باور است که استنساخ این نسخه از کتاب، در حیات خود مؤلف انجام شده است. جالب این جاست که در فرغانه آن دوران (قرن چهارم)، نه تنها کلاس حدیث برپا می‌شده، بلکه استنساخ کتاب‌های حدیث نیز صورت می‌گرفته است.

محدثان آخسیکت (آخسیکت)^۲

[۱۱۰] محمد بن جعفر بندار

او استاد شیخ صدوق است.^۳ روایات متعددی را صدوق از او گزارش کرده است. وی فقیه مردم آخسیکت بوده است^۴ و از آن جا که این شهر از توابع فرغانه بوده، محمد بن جعفر را فرغانی نیز گفته‌اند. بنا بر این، معرفی وی در شمار راویان فرغانه به تفصیل بیان شده است. گفتنی است که سماع حدیث صدوق در آخسیکت بوده است.

و. محدثان کش

[۱۱۱] ابراهیم بن علی کوفی

او راوی و مصنف بوده است.^۵ شیخ طوسی وی را با عباراتی چون «زاهد عالم قطن بسمرقند» ستوده است.^۶ نصر بن احمد - حاکم خراسان - او را احترام

۱. همان، ص ۱۷۰.

۲. از شهرهای فرغانه.

۳. الخصال، ص ۱۷۷، ح ۲۳۶.

۴. همان جا.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۲.

۶. همان جا.

می‌کرد و همچنین ابراهیم بن علی، نزد حاکمان بعدی خراسان نیز محترم شمرده می‌شد.^۱ کشتی شاگرد او بوده و روایاتی را از وی گزارش کرده است.^۲ ابراهیم، شاگرد اسحاق بن ابراهیم موصلی (از شاگردان یونس بن عبد الرحمان) بوده است.^۳

[۱۱۲] ابراهیم بن نصیر کشتی

از دانشمندان شیعی و مورد اعتماد و از محدثان پُر روایت^۴ شهر کش است. وی نویسنده یک کتاب حدیث است.^۵ ابو عمرو کشتی و قاسم بن اسماعیل،^۶ شاگردان او بوده‌اند. کشتی، پنجاه و شش روایت از وی را در کتاب رجالش نقل کرده است.^۷ او برادر حمدویه بن نصیر کشتی، از راویان بی‌نظیر و پر روایت در کش بوده است.^۸

[۱۱۳] جعفر بن معروف کشتی (ابو محمد)

از راویان اهل کش، و وکیل از جانب امامان یا نواب امام عصر علیه السلام در آن دیار بوده است. او با معصومان علیهم السلام نیز نامه‌نگاری داشته است. البته وی به صورت مستقیم از معصومان علیهم السلام روایت نکرده است.^۹ جعفر بن معروف را بسیار اهل عبادت معرفی کرده‌اند.^{۱۰}

محمد بن عمر بن عبد العزیز کشتی، شاگرد اوست و محمد بن حسین بن ابی الخطاب - که از اصحاب امام جواد علیه السلام و بزرگان شیعه بوده^{۱۱} - و محمد بن عیسی بن عبید بن یقطين^{۱۲} - دانشمند برجسته شیعه در بغداد - استاد وی بوده است.

۱. همان جا.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۱۳، ح ۴۴۸ و ص ۵۹۴، ح ۵۵۲.

۳. همان جا.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۳۳.

۵. الفهرست، طوسی، ص ۴۵، ش ۲۸.

۶. همان جا.

۷. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۷۶.

۸. تهذیب المقال، ج ۱، ص ۳۷۲.

۹. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۱۰. لسان المیزان، ج ۲، ص ۱۲۸، ش ۵۵۴.

۱۱. رجال الطوسی، ص ۳۷۹، ش ۵۶۱۵.

۱۲. اختیار معرفة الرجال، ص ۵۳۸.

در روایتی که جعفر بن مسعود از جعفر بن معروف (کشی) گزارش کرده است، جعفر با ابو بکر رازی - که احتمالاً سر وکیل وکلای سمرقند بوده - مکاتبه می‌کند که سؤالی را در باره زکات فطره از امام هادی پیرسد.^۱ بازخوانی این گزارش، بیانگر جایگاه جعفر بن معروف کشی در کش بوده است. گفتنی است که وی با جعفر بن معروف سمرقندی - که فردی غالی بوده است - متفاوت است؛ چه این که کنیه جعفر بن معروف کشی، ابو محمد است و وی ابو الفضل.^۲

[۱۱۴] حمدویة بن نصیر کشی

از دانشمندان شیعی و مورد اعتماد^۳ محدثان در کش است. وی از اساتید مشترک عیاشی و کشی است و در اسناد بسیاری از روایات کشی قرار دارد.^۴ کشی، نخستین روایت خویش را از او نقل کرده است. در این روایت، حمدویه، با سه واسطه از امام صادق علیه السلام روایت نقل می‌کند. او راوی روایت معروف «اعرفوا منازل الرجال منا علی قدر روایاتهم عنا»^۵ از امام صادق علیه السلام است. برخی معتقدند که او همان حمدویة بن نصیر بن شاهی است^۶ که شیخ طوسی، او را با عباراتی همچون «مورد اعتماد، بی نظیر در زمان خودش، پُرروایت، کثیر العلم و نیکو مذهب» ستوده است.^۷ برادر او ابراهیم بن نصیر نیز از راویان حدیث در کش بوده است.^۸

[۱۱۵] خلف بن حماد (ابو صالح کشی)

وی از اساتید مشترک عیاشی و کشی است و شیخ طوسی او را در شمار راویان

۱. تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۸۱.

۲. الخلاصة، ص ۳۱.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۴.

۴. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۷۶.

۵. اختیار معرفة الرجال، ص ۳، ح ۱.

۶. معجم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۶۸، ش ۴۰۲۶. آیت الله شبیری نیز ظاهراً بر همین نظر تکیه دارد (ر.ک: نرم افزار درایة النور).

۷. رجال الطوسی، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۴.

۸. تهذیب المقال، ج ۱، ص ۳۷۲.

با واسطه از معصومان علیهم السلام نام برده است.^۱ کشی در کتاب رجالش چهارده روایت از وی آورده است.^۲ وی با خلف بن حماد اسدی کوفی (از اصحاب امام کاظم علیه السلام) متفاوت است و از جهت زمانی، متأخر است. در کتب اربعه، عناوین خلف و خلف بن حماد برای همان راوی کوفی است.

[۱۱۶]. خلف بن محمد (منان کشی)

او نیز یکی دیگر از اساتید کشی است. در شیعه بودن وی تردید است؛ چه این که کشی در ابتدای روایتی که از او گزارش کرده، می‌گوید: «از طریق عامه خلف بن محمد ملقب به منان کشی....»^۳ و این می‌تواند دلیل بر سنی بودن وی باشد.^۴

هر چند این احتمال هم قابل توجه است که برخی گفته‌اند: اتصاف سند به عامی بودن از جهت هر یک از راویان سند، امکان‌پذیر است و به عامی بودن نفر اول سند، اختصاص ندارد. بنا بر این، استفاده عامی بودن وی از این عبارت، مشکل است.^۵ به نظر می‌رسد که سیاق بیان کشی و واژه «طریق» و نوع روایات می‌تواند گویای آن باشد که خلف بن محمد، از راویان سنی است. گفتنی است که کشی از وی روایاتی را در معرفی عمار یاسر نقل کرده است.^۶

[۱۱۷]. سعد بن جناح (صبح کشی)

استاد محمد بن عمر بن عبد العزیز (ابو عمرو کشی) است. کشی از وی سه روایت نقل کرده است.^۷

۱. رجال الطوسی، ص ۴۲۶، ش ۶۱۲۴.

۲. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۸۲.

۳. اختیار معرفة رجال، ج ۱، ص ۳۳، ش ۶۲.

۴. معجم رجال الحديث، ج ۸، ص ۷۳، ش ۴۳۳۰. آیه الله خویی، او را عامی می‌داند.

۵. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۸۲.

۶. اختیار معرفة رجال، ج ۱، ص ۳۳، ش ۶۲.

۷. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۸۲.

[۱۱۸]. طاهر بن عیسی وراق (ابو محمّد)

از عالمان شیعه و نویسندگان کتب بوده است.^۱ طاهر بن عیسی را «صاحب کتب» گویند؛ چه این که توانسته است کتب متعدّدی را بنگارد. وی در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام است.^۲

طاهر بن عیسی از شاگردان جعفر بن احمد خزاعی^۳ سمرقندی^۴ و از اساتید کشی است. کشی، ۲۲ روایت از وی نقل کرده است.^۵

[۱۱۹]. عثمان بن حامد کشی

او نیز از مشایخ ثقه و مورد اعتماد راویان شیعی است.^۶ کشی، شاگرد اوست و حدود سیزده روایت از وی در رجال خود گزارش کرده است.^۷

[۱۲۰]. محمّد بن حسن برنانی (برانی/ براثی) کشی (ابابکر)

وی استاد کشی است و در ۳۸ مورد از اسناد روایات رجالی وی قرار گرفته است. در مواردی نیز محمّد بن حسن، به صورت مطلق ذکر شده که مراد از آن، روشن نیست؛ زیرا این عنوان، بین چند نفر مشترک است.^۸ او از راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام است.^۹

[۱۲۱]. محمّد بن سعد (سعید/ مسعود) بن مزید (یزید) کشی (ابو الحسن)

شیخ طوسی، نام او را در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام آورده و پس از آن که او را از اهالی کش دانسته، می‌گوید: کنیه او ابو الحسن است و فردی

۱. رجال الطوسی، ص ۴۲۸، ش ۶۱۵۵.

۲. همان جا.

۳. همان جا.

۴. معجم رجال الحديث، ج ۱۰، ص ۱۷۲، ش ۶۰۰۳.

۵. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۸۲.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۲۹، ش ۶۰۶۳.

۷. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۷۶.

۸. همان، ص ۳۸۴.

۹. رجال الطوسی، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۶.

صالح و درستکار بوده و مذهب وی نیز نیکو و درست (شیعه) بوده است.^۱
 محمد بن سعد کشتی نیز از اساتید مشترک عیاشی و کشتی است و کشتی چند
 روایت از وی در کتاب رجال خویش آورده است.^۲

[۱۲۲] محمد بن نصیر

او را از راویان ثقه، جلیل القدر و کثیرالعلم شهر کش خوانده‌اند.^۳ محمد بن
 نصیر، از اساتید مشترک عیاشی و کشتی است. در مواردی، کشتی، بدون واسطه از
 وی روایت کرده و گاه نیز، عیاشی با واسطه از او روایت کرده است.^۴

[۱۲۳] محمد بن عمر بن عبد العزیز (ابو عمرو کشتی)

شهرت وی به خاطر نگارش کتابی بسیار مهم در علم رجال است. این کتاب، از
 اصول اربعه و کتب اصلی رجال در شیعه به شمار می‌رود، به گونه‌ای که منبعی بسیار
 مهم برای رجالیان بزرگی همچون نجاشی و شیخ طوسی بوده است. از این رو،
 همواره عنوان مطلق «کشتی» بر وی صدق می‌کند؛ چه این که نظریات وی بر تارک
 بسیاری از کتب، همواره تابناک است. در سال‌های اخیر پژوهش‌های گوناگونی در
 باره وی و کتاب او انجام شده که هر یک در جای خود ستودنی است.

اخیراً نیز کتاب ارزشمندی به نام *بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه*^۵ در جهت
 شناساندن کتب رجال شیعه، تدوین شده است. از آن جا که در این اثر، شناساندن
 کشتی و کتاب او کامل‌تر از دیگر پژوهش‌های همسو، انجام شده است، برای
 معرفی وی و اثرش به بیان خلاصه آنچه در این کتاب آمده، بسنده می‌شود.

۱. همان جا.

۲. *بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه*، ص ۳۸۰.

۳. *رجال الطوسی*، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۴.

۴. *معجم رجال الحدیث*، ج ۱۸، ص ۳۱۶، ش ۱۱۹۳.

۵. این کتاب را استاد گران قدر حجة الاسلام و المسلمین محمد کاظم رحمان‌ستایش و همکار ایشان جناب حجة
 الاسلام محمدرضا جدیدی‌نژاد تألیف کرده‌اند و توسط مؤسسه علمی - فرهنگی دار الحدیث، به چاپ رسیده
 است.

ولادت و وفات: تاریخ ولادت و وفات کشتی در هیچ یک از منابع رجال ثبت نشده است؛ ولی از آن جا که جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ق) از شاگردان وی بوده و محمد بن مسعود عیاشی نیز از مهم ترین اساتید اوست، می توان گفت که او هم طبقه با کلینی (م ۳۲۹ق) بوده است. در گزارشی دیگر، هارون بن موسی تلّکبری، شاگرد کشتی در دو تاریخ ۳۱۳ ق و ۳۷۰ ق، از وی سماع حدیث داشته و از آن جا که می دانیم جعفر بن محمد بن قولویه، پس از کشتی فوت کرده است، پس تاریخ دوم سماع تلّکبری، اشتباه درج شده و باید پیش از ۳۶۸ق، بوده باشد.

زادگاه کشتی در شهر کش، نزدیک ترین شهر به سمرقند بوده است.

مشایخ: کشتی از بیش از پنجاه نفر از راویان و محدثان، حدیث شنیده است که بیشتر آنها از ساکنان ماوراءالنهر بوده اند. بر این اساس، بخشی از ایشان برای رجالیان ناشناخته اند؛ چه این که حوزه های حدیثی ماوراءالنهر از دیگر حوزه ها فرسخ ها فاصله داشت. اما شانزده نفر از این اساتید افرادی ثقه و یا ممدوح هستند که تنی چند از ایشان عبارت اند از: (اساتید ثقه): حمدویه بن نصیر کشتی، محمد بن حسن بن بندار قمی، محمد بن قولویه قمی، محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی، (و اساتید ممدوح: جبریل بن احمد فاریابی، ابراهیم بن علی کوفی، جعفر بن محمد بن معروف، و علی بن محمد بن قتیبه نیشابوری.

شاگردان: از شاگردان وی نیز تنها از اسامی چهار نفر ایشان آگاه هستیم که عبارت اند از: جعفر بن محمد بن قولویه (م ۳۶۸ق)، هارون بن موسی تلّکبری (م ۳۸۵ق)، جعفر بن احمد بخاری (این سه نفر از کسانی هستند که کتاب رجال الکشتی را به طبقه پس از وی انتقال داده اند) و حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی.

تألیفات کشتی: جز کتاب الرجال از وی تألیف دیگری ثبت نشده است.

دیدگاه رجالیان در باره کشتی: شیخ طوسی در دو کتاب الرجال و الفهرست

خود، او را با عباراتی همچون: «ثقة، بصیر بالأخبار و بالرجال، حسن الاعتقاد، صاحب کتاب الرجال، من غلمان عیاشی، مستقیم المذهب و...» ستوده است. نجاشی نیز در کتاب خویش از کشی این گونه یاد می‌کند: «كان ثقة عيناً و روی عن الضعفاء كثيراً و صحب العیاشی و اخذ عنه و...». کشی مورد اعتماد و ممتاز بوده است. او از افراد ضعیف، بسیار نقل کرده و مصاحب عیاشی و راوی از او و پرورش‌یافته او در خانه‌اش - که محل رفت و آمد شیعیان و اهل علم بوده - شمرده می‌شده است.

در این جا بایسته است تا با اثر جاودانه او یعنی رجال الکشی بیشتر آشنا شویم. بویژه آن که این کتاب یکی از منابع اصلی این پژوهش است. معرفی اجمالی رجال الکشی: در ابتدا، یادآوری این نکته، مفید است که کتاب اصلی که توسط کشی نگاشته شده است، اکنون در دست ما نیست. اصل اثر در اختیار نجاشی و طوسی بوده است و آنچه امروزه با عنوان رجال الکشی در اختیار ما قرار دارد، تلخیصی از کتاب کشی است که توسط شیخ طوسی صورت گرفته است.

شیخ طوسی، نام تلخیص خود را /اختیار معرفة الرجال گذاشت؛ اما نام اصلی کتاب، چه بوده، چندان روشن نیست. کتاب در متون کهن، با این نام‌ها آمده است: الرجال، کتاب الرجال، معرفة الرجال، معرفة النافلين عن الائمة الصادقين عليهم السلام. امروزه این کتاب با عناوینی همچون: اختیار معرفة الرجال، اختیار الرجال و رجال الکشی به چاپ می‌رسد.

موضوع رجال الکشی، شرح حال‌نگاری اصحاب معصومان عليهم السلام و راویان شیعی و غیر شیعی‌ای است که برای شیعه روایت کرده‌اند یا تألیفی به نفع شیعه داشته‌اند. این شرح حال‌نگاری در قالب روایات انجام شده و در کتاب حاضر، ۱۱۵۱ روایت برای معرفی ۵۲۰ عنوان آمده است.^۱

۱. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۶۷ - ۴۱۴.

ز. محدثان نَسَف (نَخْشَب)

[۱۲۴]. آدم بن یونس بن ابی مهاجر نسفی

او از شاگردان مشهور شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق) است. منتجب الدین رازی، نام آدم بن یونس بن ابی مهاجر نسفی را در شمار رجال و راویان شیعه امامیه ذکر کرده و گفته است که او دانشمندی فقیه، ثقه و عادل بوده که در نزد ابی جعفر طوسی، علم آموخت و کتاب‌های طوسی را بر مؤلف قرائت کرد.^۱ ابن حجر، نظیر همین مطلب را از کتاب منتجب الدین نقل کرده و به جای واژگان ثقه و عدل، این گونه نوشته است: «کان فقیهاً مناظراً».^۲

[۱۲۵]. ابو إسحاق

ابو اسحاق، استاد ابو حمزه ثمالی (ثابت بن دینار) است. ابو حمزه، احادیثی را از وی روایت کرده است.^۳ گردآورنده کتاب تفسیر ابی حمزه ثمالی، ضمن برشمردن وی ذیل عنوان شیوخ روایت ابو حمزه می‌نویسد: ابو حمزه، از فردی با عنوان ابو اسحاق نسفی روایت کرده است؛ ولی به احتمال قوی در این جا تصحیف رخ داده و او ابو اسحاق سبیعی عمرو بن عبد الله است.^۴ احتمال این تصحیف، بعید نیست؛ چه این که ابو اسحاق سبیعی، استاد ابو حمزه بوده و ابو حمزه در کتب اربعه، پانزده روایت از وی گزارش کرده است^۵ و از جهت رسم الخطی نیز «النسفی» با «السبیعی»، بسیار نزدیک است.

اما احتمال وجود فردی با عنوان ابواسحاق نسفی نیز در این طبقه بعید نیست؛ چه این که در شمار راویان امام علی علیه السلام و شاگردان سعید بن جبیر چنین نامی وجود دارد:

۱. فهرست منتجب الدین، ص ۳۴، ش ۶.

۲. لسان المیزان، ج ۱، ص ۳۲۷، ش ۱۰۴۵.

۳. تفسیر ابی حمزه الثمالی، ص ۲۷.

۴. همان جا.

۵. رک: نرم افزار درایة النور، بخش اسناد.

- ابو اسحاق راوی امام علی (علیه السلام): ابن خلدون (م ۸۰۸ق) از ابو داوود (م ۲۷۵ق) روایتی در باره ظهور یک منجی از نسل امام حسن (علیه السلام)، از امام علی (علیه السلام) نقل می کند. راوی امام علی (علیه السلام) فردی با عنوان ابو اسحاق نسفی است. در این روایت، امام علی (علیه السلام) نظرش به فرزندش حسن می افتد و می فرماید: «إِنَّ ابْنِي هَذَا سَيِّدٌ كَمَا سَمَّاهُ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَ سَيَخْرُجُ مِنْ صُلْبِهِ رَجُلٌ بِاسْمِ نَبِيِّكُمْ يَشْبَهُهُ فِي الْخُلُقِ وَلَا يَشْبَهُهُ فِي الْخُلُقِ يَمَلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا»^۱ این پسر من سید و آقای شماست، چنان که پیامبر او را نام گذارده، به زودی از صلب او مردی بیرون آید که همنام پیامبر شماست. او از لحاظ چهره، شبیه پیامبر شما بوده؛ ولی از جهت خلق، شبیه او نیست. زمین را از عدل پُر می کند».

- ابو اسحاق شاگرد سعید بن جبیر: در گزارشی دیگر ابو اسحاق نسفی از سعید بن جبیر (از راویان امام سجاد (علیه السلام))، از ابن عباس، از ام ایمن، روایت مشهور نبوی «مَنْ كَذَبَ عَلَى مُتَعَمِّدٍ فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ»^۲ هر که دانسته به من دروغ بندد [و چیزی که من نگفته ام، به من نسبت دهد]، نشیمنگاهش پُر از آتش شود» را گزارش کرده است.

بنابر آنچه گذشت، این احتمال هم قابل توجه است که چه بسا یکی از این دو راوی اخیر، استاد ابو حمزه بوده باشند، بویژه آن که راوی دوم از جهت طبقه، درست تر است.

[۱۲۶]. جعفر بن ابی علی محمد بن ابی بکر مستغفری نسفی سمرقندی (ابو العباس) (۳۵۰ - ۴۳۲ ق)

وی مشهور به ابو العباس مستغفری است. او نویسنده ای بزرگ بوده و در قرن پنجم هجری، آثار متعددی را خلق کرده است. کتاب مشهور طب النبی (علیه السلام) یکی از آثار اوست. این کتاب او از دیرباز در میان شیعیان شهرت داشته است. عالمانی

۱. تاریخ ابن خلدون، ج ۱، ص ۳۱۳.

۲. الموضوعات، ج ۱، ص ۹۲.

همچون علامه مجلسی (در ابتدای بحار الأنوار)، کتاب وی را در شمار تألیفات شیعه آورده‌اند. در بارهٔ مذهب او سخنانی مطرح شده است. از آن جا که وی به سمرقندی بیش از نسفی شهرت دارد، معرفی وی در ذیل راویان آن دیار آمده است. گفتنی است که قبر وی در نسف است.

[۱۲۷]. محمد بن عبد الملك تَبَّان (ابو عبد الله)

شیخ ابو عبد الله محمد بن عبد الملك بن محمد تَبَّان، از عالمان شیعه ساکن در روستای تَبَّان از توابع نسف بوده است.^۱ او ابتدا اندیشهٔ معتزلی داشت؛ ولی سپس تغییر عقیده داد و شیعه شد. گویا در مذهب امامیه، ثابت قدم نبوده است؛ چه این که نجاشی می‌نویسد: «كان معتزلياً ثم اظهر الانتقال ولم يكن ساكناً».^۲ دو کتاب فی تکلیف من علم الله انه يكفر و فی المعدوم از جمله آثار اوست که نجاشی از آنها یاد کرده است.^۳

محمد بن عبد الملك، شاگرد سید مرتضی علم الهدی (م ۴۳۶ ق) بوده و با وی نامه‌نگاری علمی داشته است. در این مکاتبات، سید مرتضی به وی اجازهٔ روایت آثارش را داده است.^۴

یکی دیگر از آثار او الأسئلة التَّبَّانية است که در ده فصل تنظیم شده و در هر فصل، شبهات و ایرادتی از وی نسبت به مبنای استادش سید مرتضی در زمینهٔ عدم جواز عمل به خبر واحد، مطرح شده است. او این ایرادات را پس از آن که در سلسله کلاس‌های سید شرکت کرده، گردآوری نموده است.

آقا بزرگ تهرانی، دو نسخه از این کتاب را در میان نسخ خطی مشاهده کرده و بر این باور است که مطالب کتاب، گویای تسلط علمی نویسنده در اصول فقه

۱. الذریعة، ج ۲، ص ۷۸ - ۷۹.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۹.

۳. همان جا.

۴. همان جا.

است.^۱ سید مرتضی نیز شبهات و اشکالات شاگردش را در کتابی با عنوان *جوابات المسائل التبانیات* پاسخ می‌دهد.^۲

شیخ ابو عبد الله محمد بن عبد الملك ثبان در ۲۷ ذی‌قعدة ۴۱۹ ق، فوت کرد.^۳ وفات او برای استادش سید مرتضی سنگین جلوه می‌کند. بر این اساس، سید در رثای او قصیده‌ای ۵۳ بیتی می‌سراید که به «قصیده قافیه» مشهور است.^۴

[۱۲۸]. محمد بن محمد نسفی

او شاگرد فرزند شیخ طوسی حسن بن محمد بن حسن بن علی طوسی مشهور به ابو علی بن ابی جعفر است. ابو علی طوسی، پس از وفات پدرش به عنوان پیشوا و فقیه شیعیان، در نجف اشرف به تدریس اشتغال داشت. افرادی همانند ابو الفضل بن عطف، هبة الله سقطی و محمد بن محمد نسفی در نزد وی علم آموختند.^۵

[۱۲۹]. هناد بن ابراهیم نسفی (ابو مظفر) (م ۲۶۵ ق)

خوارزمی^۶ (م ۵۶۸ ق)، در کتاب *مناقب امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام* و سید بن طاووس در *الطرائف*،^۷ روایتی را از طریق مخالفان شیعه در فضیلت امیر مؤمنان علیه السلام گزارش کرده‌اند که نام هناد بن ابراهیم نسفی در طریق این روایت به چشم می‌خورد. او استاد استاد نویسنده کتاب است. این روایت، به روشنی بر وجود عنایت ویژه الهی بر امام علی علیه السلام دلالت دارد. روایت بیشتر به اخبار

۱. الذریعة، ج ۲، ص ۷۸ - ۷۹.

۲. همان جا.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۹.

۴. ر. ک: الناصریات، ص ۲۳ (مقدمه محقق).

۵. لسان المیزان، ج ۲، ص ۲۵۰، ش ۱۰۴۶.

۶. موفق بن أحمد المکی الخوارزمی (أبو المؤید)، مکی الأصل و در ادبیات عرب، شاگرد زمخشری است. نام کتاب وی *مناقب امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام* است. خوارزمی به سال ۵۶۸ ق وفات یافت.

۷. الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ص ۸۶ - ۸۷.

ولایت مدارانه راویان شیعی نزدیک است. با توجه به این که نام هناد بن ابراهیم نسفی در روایات موضوعه قرار دارد و حتی اهل سنت، او را کذاب و ضاع می‌دانند،^۱ احتمالاً وی شیعه و یا دارای تمایلات شیعی بوده است. دست کم روایتی که خوارزمی از او نقل کرده، گویای آن است که هناد نیز برتری امام علی علیه السلام را باور دارد.

خلاصه این روایت طولانی، این گونه است که پیامبر خدا صلی الله علیه و آله پس از نماز، امام علی علیه السلام را در صف‌های نخست نمی‌بیند و می‌فرماید: چگونه است که من پسرعمویم علی را نمی‌بینم؟ امام علی از صف آخر پاسخ می‌دهد و پیامبر صلی الله علیه و آله پس از دعوت از او برای آمدن به صف نخست، از او می‌پرسد که چرا صف اول را ترک کرده است و امام پاسخ می‌دهد: «در طهارت خود شک کردم، و به منزل برگشتم. حسن و حسین و فضه را صدا کردم. کسی مرا جواب نداد. ناگاه از پشت سرم صدای هاتقی را شنیدم که می‌گفت: ای ابو الحسن! ای پسر عموی پیامبر! چون برگشتم، ظرف طلایی پُر از آب که روی آن حوله‌ای بود دیدم. حوله را برداشتم، روی شانه خود انداختم و اشاره به آب کردم. آب بر دستم ریخته می‌شد. با آن آب، خود را کاملاً تطهیر کردم. واقعاً به نرمی کره و طعم شهد و بوی مُشک بود. بعد از آن که تطهیر کردم، دیدم از ظرف و حوله خبری نیست و نفهمیدم چه کسی آن را گذاشت و چه کسی آن را برداشت [همین باعث شد که به نماز کمی دیر رسیدم]».^۲

پیامبر خدا صلی الله علیه و آله لبخند خود را به امام علی علیه السلام ابراز داشت و ایشان را در آغوش گرفت و بین دو چشم ایشان را بوسید و فرمود: «يَا أَبَا الْحَسَنِ أَلَا أَبْشُرُكَ أَنَّ السَّطْلَ مِنَ الْجَنَّةِ وَالْمَاءَ وَالْمِنْدِيلَ مِنَ الْفِرْدَوْسِ الْأَعْلَى وَالَّذِي هَيَّاكَ لِلصَّلَاةِ جَبْرِئِيلُ وَالَّذِي مَنَّكَ مِيكَائِيلُ وَالَّذِي نَفَسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ مَا زَالَ إِسْرَافِيلُ قَابِضاً عَلَى مَنْكِبِي بِيَدِهِ حَتَّى لَحِقَتْ مَعِيَ الصَّلَاةُ وَأُذِرْتُ ثَوَابَ ذَلِكَ أَفَيْلُومَنِي النَّاسُ عَلَى حُبِّكَ وَاللَّهُ تَعَالَى وَمَلَائِكَتُهُ

۱. الرضاعون و احاديثهم، ص ۲۹۷ (به نقل از: میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۲۵۹).

۲. مدينة المعاجز، ج ۱، ص ۱۶۳ - ۱۶۵، ش ۹۶.

يَحْيُوْنَكَ مِنْ فَوْقِ السَّمَاءِ؛^۱ ای ابو الحسن! آیا تو را مژده ندهم که ظرف از بهشت و آب و حوله از فردوس اعلی بود و آن که مهیا کرد، جبرئیل بود و آن که حوله به دوش تو انداخت، میکائیل بود. قسم به آن که نفس محمد ﷺ به دست قدرت اوست، پیوسته اسرافیل در نماز، زانوی مرا گرفته بود. او نمی گذاشت از رکوع بلند شوم تا آن که تو نیز به نماز رسیدی و ثواب نماز را درک کردی. آیا مردم، مرا به خاطر محبتی که به تو دارم، ملامت می کنند، در حالی که خدا و ملائکه، در بالای آسمان ها تو را دوست می دارند؟!».

به نظر می رسد که راویانِ چنین روایاتی باید گرایش های شدید به شیعه داشته باشند.

فصل سوم: نقش ماوراء النهر در نشر حدیث شیعه تا سده پنجم^۱

درآمد

این فصل، بر آن است تا تاریخ حدیث شیعه را در محدوده زمانی پنج قرن نخست هجری در بخشی از آسیای میانه (ماوراء النهر) بررسی کند.

در فصل اول، گذشت که ماوراء النهر، در روزگار کهن، دارای هشت ولایت (استان) بوده است. این استان‌ها عبارت بوده‌اند از: ^۲اُسْرُوشَنَه، بخارا، صُغد (ولایت صغد خود دارای شهرهای: اربنجن، ^۳اشتیخن، دبوسییه^۴ و سمرقند بوده است)، کشانیه، شاش یا چاچ^۵ (که خود دارای سه شهر اسفیجاب،^۶ ایلاق و شاش بوده است)، فرغانه، کش^۷ و نسف^{۸،۹}.

---

۱. این فصل، با اندکی تغییر با عنوان مقاله «نقش آسیای میانه کهن در نشر حدیث شیعه»، در فصل‌نامه علمی - پژوهشی علوم حدیث، (ش ۵۸) به چاپ رسیده است.

۲. این ولایت، اکنون با نام «اوراتپه» در کشور ازبکستان است (فرهنگ‌نامه تطبیقی نام‌های قدیم و جدید مکان‌های جغرافیایی ایران، ص ۲۶).

۳. این شهر، اکنون با نام «ربنجن» در حوالی سمرقند از کشور ازبکستان است (همان، ص ۲۲).

۴. این شهر، اکنون با نام «ضیاء الدین» در کشور ازبکستان است (همان، ص ۷۱).

۵. این ولایت - که عرب‌ها آن را این‌گونه می‌خواندند - همان شهر «تاشکند» پایتخت کشور ازبکستان است (همان، ص ۱۰۰).

۶. این شهر، اکنون با نام «سیرام» در کشور قزاقستان است (همان، ص ۲۶).

۷. این ولایت، اکنون با نام «شهر سبز» در کشور ازبکستان است (همان، ص ۱۲۲).

۸. این ولایت، اکنون با نام «قرشی» در کشور ازبکستان است (همان، ص ۱۴۶).

۹. ر.ک: *أربع خراسان*، ص ۴۴۷ - ۵۵۶.

پس از فتح کامل خراسان در سال ۳۱ هجری،^۱ همواره اکثریت مردم ماوراءالنهر را اهل سنت تشکیل می‌دادند. در سده دوم، در میان مردم بخارا، تنی چند از راویان امام صادق علیه السلام دیده می‌شوند. غالب آنها از راویان اهل سنت‌اند که شاگرد امام ششم نیز بوده‌اند. در طول پنج قرن نخست هجری، در گزارش‌های تاریخی، از هیچ کدام از شهرهای ماوراءالنهر، به عنوان یک شهر شیعه‌نشین یاد نشده است. و از وجود شیعیان - به صورت یک جمع مستقل - در این مناطق، خبری نیست. تنها در اواخر سده سوم و ابتدای سده چهارم، مناطق سمرقند و کش، شاهد جمع قابل توجهی از شیعیان است که در مجاورت اهل سنت زندگی می‌کردند. به نظر می‌رسد که تعداد شیعیان در عصر غیبت صغرا در این محدوده، چشم‌گیر بوده است؛ چه این که از ناحیه مقدسه، وکیلانی همچون جعفر بن معروف^۲ و علی بن الحسین، مشهور به ابن ابی طاهر طبری،^۳ در کش (و احیاناً سمرقند) مأمور بوده‌اند.

تاریخ حدیث ماوراءالنهر

منطقه ماوراءالنهر، نقش به سزایی در شکلگیری و توسعه کیفی حدیث اهل سنت داشته است. در این منطقه، بسیاری از عالمان و محدثان بزرگ عامه پرورش یافته‌اند و کتاب‌های مهمی در موضوعات حدیثی، تدوین شده‌اند. تدوین پنج کتاب از شش کتاب اصلی عامه، شکلگیری حوزه‌های حدیثی متعدد ایشان در جای‌جای خراسان قدیم و رفت و آمدهای مکرر حدیث‌پژوهان عامه به این سامان، نشان از مرکزیت حدیث سنیان در سده‌های سوم و چهارم هجری در منطقه خراسان و بویژه ماوراءالنهر داشته است.

۱. احنف بن قیس در سال هجدهم هجری، بخش‌هایی از خراسان را فتح کرد؛ ولی مقاومت ساسانیان، مانع از پیشروی بیشتر شد تا سرانجام عبد الله بن عامر در سال ۲۱ ق، توانست کل خراسان را بدون خونریزی تسخیر نماید (معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۵۱ - ۳۵۲).

۲. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۱.

۳. همان، ص ۴۲۹، ش ۶۱۶۲.

شیعیان نیز در بُرهه‌هایی از پنج قرن نخست در مناطق مختلف ماوراء النهر، حضوری حاشیه‌ای داشته‌اند؛ اما این حضور اندک، مانع از آن نشد که در حفظ و نشر عقاید خویش کوتاهی کنند. آنان حتی در بخارا و سمرقند (بویژه در سده سوم و چهارم) به نسبت اندک بودنشان، حضوری پُررنگ و تقریباً پُرهیاو داشته‌اند.

این پژوهش، بر آن است که تاریخ حدیث شیعه را در محدوده پنج قرن نخست هجری در منطقه ماوراء النهر بررسی کند. برای این منظور، در مواردی، به بررسی تاریخی حدیث - که همان دستیابی به فراز و نشیب‌های حدیثی در این منطقه است - پرداخته و آنها را در شاخصه‌های اساسی تاریخ حدیث، جداگانه بیان کرده است. این شاخصه‌ها عبارت اند از: تعداد راویان، جلسات حدیثی، کتاب‌های حدیثی و موضوعات آنها، ارتباط با دیگر حوزه‌های حدیثی و شیوه تعامل حدیثی با اهل سنت منطقه.

از آن جا که منطقه خراسان در شرق بلاد اسلامی، بسیار وسیع بوده و در دوره‌های مختلف نیز حکومت‌ها و اندیشه‌های گوناگون به خود دیده است، در شیوه بررسی این شاخص‌ها عناصر زمان و محدوده جغرافیایی، مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۱. تعداد محدثان ماوراء النهر

در پنج قرن نخست هجری در ماوراء النهر، راویان متعددی برای حدیث شیعه سودمند بوده‌اند و با نشر روایات اهل بیت علیهم‌السلام در آن سامان، پاسداری از مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را رسالت اصلی خود می‌دانستند. بیشتر آنها نیز از محدثان شیعی بوده‌اند، هر چند در میان ایشان راویان سنی - که انصاف را رعایت می‌کردند و فضایل اهل بیت علیهم‌السلام را منتشر می‌ساختند - هم دیده می‌شود. دانشیان شیعی، با اعتماد به محدثان عالی‌مقام آن دیار، در دورترین بلاد اسلامی برگ‌های درخشانی را در تاریخ حدیث شیعه ورق زدند. از پژوهشی که در متون روایی و رجالی

شیعه و سنی انجام شد، اسامی و نوع تلاش‌های حدیثی ۱۲۹ راوی حدیث شیعه یا راویان مورد اعتماد محدثان شیعه، تا سده پنجم در این منطقه کشف شد.^۱ در نوشتار پیش رو، ضمن بر نمودن حضور راویان در جغرافیای زمان و مکان، خواننده در می‌یابد که شکوفایی تاریخ حدیث در این محدوده، بیشتر در قرن چهارم و در رتبه بعد، قرن سوم بوده است. همچنین بیشترین محدثان شیعه در شهرهای بخارا و سمرقند اقامت گزیده بودند. دقت در گزارش زیر می‌تواند مبنای تحلیل‌هایی درازدامن باشد.

الف. سده اول هجری

مجموع راویان سده نخست هجری در ماوراءالنهر، شش نفر هستند که به تفکیک شهرهایشان عبارت اند از:

بخارا: در سده اول چهار نفر راوی با عنوان «بخاری» در کتب رجال ثبت شده‌اند که احتمالاً تصحیف در نسبت رخ داده و آنها «النجاری» بوده باشند نه «البخاری».^۲

سمرقند: یک راوی. او قثم بن عباس بن عبدالمطلب قرشی هاشمی، صحابی پیامبر خدا ﷺ و راوی^۳ و از کارگزاران امام علی علیه السلام است. نسف (نخشب): یک راوی. وی ابو اسحاق نسفی،^۴ استاد ابو حمزه ثمالی (ثابت بن دینار) است.

۱. تفصیل اسامی این محدثان به همراه معرفی زندگی‌نامه حدیثی ایشان در بخش اول، فصل دوم در همین کتاب به صورت مستقل آمده است.

۲. چه این که بخارا در روزگار پیامبر خدا ﷺ هنوز فتح نشده بود. همچنین نجاری به افرادی می‌گفتند که یکی از این سه حالت را دارا بوده‌اند:

الف. منسوب به تیره‌ای از قبیله خزرج؛ ب. منسوب به محله‌ای در کوفه که بنو نجار در آن جا ساکن بوده‌اند؛ ج. منسوب به مذهب گروهی از معتزله که به آنها نجاریه گفته می‌شود. به نظر می‌رسد که این افراد، منسوبان به قبیله خزرج بوده باشند.

۳. رجال الطوسی، ص ۷۹.

۴. تفسیر ابی حمزة الثمالی، ص ۲۷.

ب. سده دوم هجری

مجموع راویان ماوراء النهر در سده دوم هجری، ده نفر هستند که به تفکیک شهرهایشان عبارت اند از:

بخارا: هفت نفر راوی. شش نفر از ایشان از اصحاب امام صادق علیه السلام هستند.
فرغانه: یک راوی. او محمد بن اسماعیل بن جعفر، مشهور به مکتوم، نوه امام صادق علیه السلام (۱۳۱-۱۹۸ ق) است که گفته شده سال‌های پایانی عمرش را در فرغانه یا نیشابور سپری کرده است.^۱
چاچ: در چاچ نیز دو نفر راوی در این سده بوده است.

ج. سده سوم هجری

مجموع راویان ماوراء النهر در سده سوم هجری، ۳۲ نفر هستند که به تفکیک شهرهایشان عبارت اند از:

بخارا: شش راوی.

سمرقند: دوازده راوی. مشهورترین و پُرکارترین ایشان حسین بن اشکیب (ابو عبد الله) مروزی قمی از اصحاب امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام است.^۲
شاش (چاچ): دو راوی. احمد بن یوسف شاشی^۳ (استاد کلینی) و محمد بن یوسف شاشی^۴ (که هر دو، راوی احادیث مهدویت بوده‌اند).

کُش: دوازده راوی. این راویان از اساتید عیاشی و کشی بوده‌اند و از آن جا که این دو تن، هم طبقه با کلینی (م ۳۲۹ ق) هستند، می‌توان احتمال داد که بیشتر اساتید ایشان در سال‌های پایانی سده سوم زندگی می‌کرده‌اند. تنی چند از مشاهیر

۱. الفائق فی رِوایة اصحاب الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۳۱.

۲. رجال الطوسی، ص ۳۹۸ و ۴۲۰.

۳. الغیبة، طوسی، ص ۴۱۵، ح ۳۹۲.

۴. الکافی، ج ۱، ص ۵۱۹، ح ۱۱.

راویان شیعه کش در این دوره، عبارت اند از: ابراهیم بن نصیر کشی^۱ (دانشمند ثقه و محدث پُرروایت شهر کش)؛ ابو محمد جعفر بن معروف کشی^۲ (راوی، عابد و وکیل از جانب ظاهراً ناحیه مقدسه در شهر کش)؛ حمدویه بن نصیر کشی^۳ (محدث مورد اعتماد)؛ و محمد بن نصیر^۴ (راوی ثقه، جلیل القدر و کثیر العلم شهر کش).

د. سده چهارم هجری

مجموع راویان ماوراءالنهر در سده چهارم هجری، ۶۲ نفر هستند که به تفکیک شهرهایشان عبارت اند از:

أُسْرُوسَنَه (أُسْرُوسَنَه): یک راوی. نام وی، عمار بن حسین بن اسحاق مشهور به اسروشنی (استاد شیخ صدوق) است.^۵

بخارا: ۲۱ راوی. دو تن از راویان مشهور بخارا در این دوران عبارت اند از: حسین بن علی بن محمد قمی، معروف به ابو علی بغدادی (استاد شیخ صدوق) از مرتبطین با حسین بن روح،^۶ نایب امام عصر علیه السلام و شیخ نجم الدین ابو سعید محمد بن حسن بن محمد بن احمد بن علی بن الصلت قمی،^۷ از دانشمندان معاصر شیخ صدوق در بخارا.

حضور شیعه و محدثان شیعی در بخارا سبب شد که در همین دوران، حدیثجوی پُرسفری همچون ابو مفضل شیبانی^۸ (از راویان پُر حدیث شیعه)^۹ را

۱. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۳۳.

۲. همان، ص ۴۱۸.

۳. همان، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۴.

۴. همان، ص ۴۴۰، ش ۶۲۸۴.

۵. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۷۲ - ۴۷۳.

۶. همان، ص ۵۱۸ - ۵۱۹، ح ۴۷.

۷. همان، ص ۲ - ۳.

۸. رجال النجاشی، ص ۳۵۶، ش ۱۰۵۹.

۹. الفهرست، طوسی، ص ۴۱۱، ش ۶۱۱.

به بخارا فرا خواند.^۱

صُغد (شهری بین بخارا و سمرقند): یک راوی. نام وی، احمد بن محمد بن عبد الله صغدی (استادِ مشایخ صدوق) است.^۲

سمرقند و کُش: هجده راوی. در میان این افراد، حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی^۳ (محدث پُرکار شیعی)، محمد بن مسعود عیاشی^۴ (دانشمند بزرگ شیعه)، و فرزندش جعفر بن محمد بن مسعود^۵ (ابن العیاشی)^۶ و محمد بن عمر بن عبد العزيز، نویسنده کتاب مشهور الرجال به چشم می خورد.

شاش (چاچ): دو راوی. بکر بن علی بن محمد بن فضل شاشی حاکم، یکی از ایشان است که صدوق از او در همین منطقه، روایت مشهور کمیل بن زیاد را شنیده است.

ایلاق: هفت راوی. شیخ صدوق و شش راوی دیگر در منطقه ایلاق را می توان از محدثان آن سامان دانست. گفتنی است که پنج نفر از ایشان از اساتید صدوق و یک نفر دیگر شاگرد صدوق بوده است. مهم ترین فرد در میان مشایخ صدوق، جعفر بن علی بن احمد از فقهای قمی است که در ایلاق سکونت گزیده بود.

فرغانه: ده راوی که هفت نفرشان از مشایخ حدیث شیخ صدوق بوده اند.

أخسیکت (أخسیکت)، از توابع فرغانه: یک راوی. او محمد بن جعفر بندار فقیه^۷ (استاد شیخ صدوق) است.

۱. کفایة الأثر، ص ۹۰.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۲۰.

۳. رجال النجاشی، ص ۳۵۰.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۵. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۲۹۲.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶.

۷. النخصال، ص ۲۸.

هـ. سده پنجم هجری

مجموع راویان ماوراءالنهر در سده پنجم هجری، پانزده نفر هستند که به تفکیک شهرهایشان عبارت اند از:

بخارا: هفت راوی.

سمرقند: دو راوی.

نَسَف (نخشب): پنج راوی. دو تن از ایشان عبارت اند از: آدم بن یونس نسفی^۱ (فقیه و محدث امامیه که شاگرد شیخ طوسی بوده است) و شیخ محمد بن عبد الملک ثُبَّان^۲ (از عالمان شیعه ساکن در روستای تَبان از توابع نسف و از شاگردان سید مرتضی علم الهدی).

و. راویانی که تاریخ حیاتشان کشف نشد

همچنین نام چهار راوی نیز در دست است که محدوده تاریخ حیات ایشان کشف نشد. سه تن از ایشان از اهالی سمرقند بوده‌اند و یک تن دیگر از اهالی شاش بوده است. بی‌تردید این افراد، پیش از قرن پنجم بوده‌اند؛ چه این که اسامی آنها در کتب رجال سده پنجم آمده است. برای نمونه، نجاشی، علیم بن محمد (ابو سلمه بکری شاشی) را از نویسندگان و راویانی بر می‌نمایاند که کتابی با عنوان «التوحید» در کلام نگاشته بوده است. این کتاب را دانشیان شیعی در بغداد ندیده‌اند؛ اما نام آن را نجاشی در کتاب‌های فهراس، ملاحظه کرده است.^۳

۲. جلسات حدیثی

ماوراءالنهر در سده اول هجری، مانند بسیاری دیگر از مناطق اسلامی، فاقد جلسات حدیثی و آثار روایی است. همین‌طور در این مناطق، مردم هنوز با مسائل فقهی، کلامی و تاریخی اسلام چندان آشنا نشده‌اند. طبیعی است که تقسیم‌بندی

۱. فهرست متعجب الدین، ص ۶، ش ۳۴.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۹.

۳. همان، ص ۳۰۴، ش ۸۲۹.

شیعی (علوی) و عثمانی‌ای که در آن روزگار در برخی از مناطق مرکزی بلاد اسلامی وجود داشت، هنوز به این مناطق، راه نیافته باشد.

تنها شهرهایی که در سده‌هایی حلقه‌های حدیثی شیعه در آنها وجود داشته، شهرهای: کش، سمرقند، ایلاق، فرغانه و بخارا بوده‌اند. در برخی از این شهرها (مانند سمرقند و کش) این جلسات، بسیار گسترده بوده و در برخی دیگر (مانند بخارا) جلسات، بسیار محدود و ناچیز بوده‌اند.

بخارا: گزارش‌ها حاکی از برپایی دست‌کم جلسات پنج استاد حدیث و راوی متون شیعی در قرن‌های چهارم و پنجم هجری در بخارا است. اساتید حدیث در این جلسات، عبارت‌اند از: ابراهیم بن محمد بخاری؛ حسین بن علی بن زکریا؛^۱ خلف بن محمد ابن اسماعیل خیام بخاری؛^۲ عصمة بن ابی عصمة بخاری؛^۳ و محمد بن اسماعیل برآنی^۴ (ساکن برآن، آبادی‌ای در حوالی بخارا).

ابراهیم بن محمد به سال ۳۹۷ ق^۵ و محمد بن اسماعیل در قرن پنجم،^۶ کتاب مسند الرضا علیه السلام، نوشته داوود بن سلیمان غازی را برای شاگردان خود قرائت کرده‌اند. ابو مفضل شیبانی (استاد شیخ مفید و حسین بن عبید الله غضائری) که راوی شیعی پرمسافرتی است و به حق، تمام عمرش را در طلب حدیث به شهرهای مختلف سفر کرده،^۷ نقل می‌کند: در چهارشنبه‌ای که هم‌زمان با عاشورا بوده است، از حسین بن علی بن زکریا (از محدثان شیعی بخارا) در بخارا روایت نبوی: «الائمة بعدی اثني عشر... و کلهم من قریش» را شنیده و در همان جا نگاشته است.^۸ این مطلب نیز می‌تواند بیانگر جلسات حدیث - هر چند محدود - در بخارا بوده باشد.

۱. کفایة الأثر، ص ۹۰.

۲. علل الشرائع، ج ۱، ص ۴۳، ح ۳.

۳. کتاب سلیم بن قیس، تحقیق: محمد باقر الأنصاری، ص ۸۷ - ۸۸.

۴. مسند الرضا علیه السلام، داوود بن سلیمان الغازی، ص ۴۴ - ۴۵.

۵. همان، ص ۱۹.

۶. محمد بن اسماعیل و فرزندش محمود، و نوه‌اش سهل (م ۵۲۴ق)، هر سه از راویان احادیث امام رضا علیه السلام در کتاب مسند الرضا علیه السلام هستند (مسند الرضا علیه السلام، داوود بن سلیمان الغازی، ص ۴۴ - ۴۵).

۷. رجال النجاشی، ص ۳۵۶، ش ۱۰۵۹.

۸. کفایة الأثر، ص ۹۰.

سمرقند و کش: جلسات حدیثی متعددی در سده‌های سوم و چهارم هجری در شهرهای سمرقند و کش برپا شده و خوش‌بختانه، بخش‌هایی از متون روایی این جلسات، تاکنون باقی مانده است.

الف. سده سوم هجری

در این دوران، دانشمندانی چون: حسین بن اشکیب مروزی،^۱ جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی^۲ (از محدثان و متکلمان^۳ شیعی)^۴ و جعفر بن معروف سمرقندی،^۵ در مناطق سمرقند یا کش، جلسات حدیثی دایر کرده‌اند. محمد بن مسعود عیاشی، شاگرد هر سه نفر ایشان بوده و روایات و کتب متعدّد حدیثی را از ایشان شنیده است.

حسین بن اشکیب مروزی، از شخصیت‌های بزرگ شیعه است که صحیفه سجادیه را در سمرقند روایت کرده و احادیث بسیاری را به شاگردانش آموخته است. او کثیر الروایه و صاحب تألیفات بسیاری بوده است.

از جمله شاگردهای وی، محمد بن وارث سمرقندی (از محدثان و راویان کتب حدیث) است.^۶ وی کتاب‌های حدیثی متعددی را روایت کرده است که برخی از آنها از حسین بن اشکیب است که عبارت‌اند از: صحیفه سجادیه،^۷ کتاب الرد علی من زعم أن النبی ﷺ کان علی دین قومه، کتاب الرد علی الزیدیه و کتاب النوادر.^۸

۱. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۲. معجم رجال الحديث، ج ۵، ص ۱۷ - ۱۸.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۴. رجال ابن داود، ص ۶۲.

۵. أعيان الشيعة، ج ۴، ص ۱۸۷ خلاصة الأقوال، ص ۳۳۱.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۷. الصحیفه الثالثه، ص ۱۱ (به نقل از صحیفه سجادیه به روایت حسین بن اشکیب، ص ۵۰).

۸. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

ب. سده چهارم هجری

در این قرن، بیشترین جلسات حدیثی را در سمرقند و کش شاهد هستیم. منزل عیاشی، مهم‌ترین مرکز این جلسات و سپس مساجد سمرقند که همگی، محل تدریس روایات و علوم اهل بیت علیهم‌السلام بوده است. در این جا با کلاس‌های درس هفت تن از اساتید این دیار، آشنا می‌شویم:

یک. جلسات حدیثی محمد بن مسعود عیاشی: او خانه‌اش را تبدیل به مدرسه کرد.^۱ چنانچه ابو جعفر زاهد می‌گوید: «و کانت داره کالمسجد بین ناسخ أو مقابل أو قارئ أو متعلق مملوءة من الناس».^۲ نجاشی در توصیف خانه عیاشی می‌نویسد: «کان مرتعاً للشیعة و أهل العلم».^۳ گفتنی است که عیاشی با برپایی دو کلاس عمومی و اختصاصی،^۴ سعی می‌کرد که عوام و خواص شیعه را با آموزه‌های شیعی آشنا سازد.

پس از وی گروهی از شاگردانش - که دست‌پرورده‌های ویژه او بوده و به «غلمان عیاشی»^۵ شهره شده بودند - این جلسات را همچنان برپا داشتند. ابو عمرو کشی، یکی از آنان است و رجال او بیانگر حضور ده‌ها استاد در منطقه کش و برپایی جلسات متعدّد حدیث شیعه در ماوراء النهر است. در این دوران، ده‌ها کتاب حدیث در سمرقند نگاشته شد و یا قرائت آن در این شهر به وقوع پیوست.

این جلسات سبب شد تا بسیاری از عالمان شیعی از مراکز علمی آن روز (نظیر قم) رهسپار سمرقند شوند و از سوی دیگر، در این مرکز علمی کلاس‌های متعدّدی دایر شد که طالبان علم و دانشجویان را به خود جلب می‌کرد.

۱. رجال ابن داوود، ص ۱۸۴، ش ۱۵۰۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۳۵۰ - ۳۵۳.

۳. همان، ص ۳۷۲، ش ۱۰۱۸۵.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۴۰.

۵. این تعبیری است که طوسی در رجالش برای جمعی از شاگردان عیاشی به کار برده است.

دو. جلسات حیدر^۱ بن محمد بن نعیم سمرقندی (ابو احمد): او محدث پُرکار شیعی در قرن چهارم است.^۲ حیدر بن محمد از شاگردان عیاشی است و تمام کتاب‌های او را پس از آن که بر مؤلف قرائت کرده، برای دیگران روایت کرده است.^۳

مظفر بن جعفر بن مظفر علوی^۴ (استاد شیخ صدوق و از اهالی سمرقند)، یکی از سه شاگرد مهم اوست که در نقل کتاب‌های عیاشی به نسل بعد، مؤثر بوده است.

سه. جلسات جعفر بن محمد بن مسعود عیاشی (ابن العیاشی): او فرزند دانشمند بزرگ شیعه، محمد بن مسعود عیاشی است. از آن جا که پدرش مؤلف ده‌ها کتاب روایی بود و در ماوراءالنهر بسیار شهرت داشت، عالمان شیعی برای فرا گرفتن این کتب، نزد جعفر می‌رفتند و او کتب پدرش را تدریس و روایت می‌کرد. شیخ طوسی می‌نویسد: جعفر، تمام کتاب‌های پدر را روایت کرده است و شاگردش ابو مفضل شیبانی، توانسته است تمام روایات آن کتاب‌ها را از جعفر روایت کند.^۵ جعفر بن محمد بن قولویه،^۶ مظفر بن جعفر بن مظفر علوی^۷ و جعفر بن معروف کشی،^۸ سه تن دیگر از شاگردان مهم او هستند. احتمالاً آنها نیز به صورت قرائت یا اجازه از وی، روایات پدرش را نقل کرده‌اند.

چهار. جلسه عبدوس بن علی بن عباس جرجانی (ابو محمد): استاد شیخ صدوق است. صدوق در سفرش به سمرقند، به منزل^۹ وی رفته و در جلسه یا

۱. او را «حیدر زنده» نیز گفته‌اند (ر.ک: معالم العلماء، ص ۸۱).

۲. رجال الطوسی، ص ۴۲۰. وی راوی کتاب‌های عیاشی و هزار کتاب و اصل از اصول امامیه بوده است.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۱۲۰؛ رجال النجاشی، ص ۳۵۰ - ۳۵۳، ش ۹۴۴.

۴. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۴۵، ح ۷.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۶. تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۸۰، ح ۲۳۲.

۷. علل الشرائع، ج ۱، ص ۱۳۰.

۸. تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۸۱.

۹. النضال، ص ۲۲۰، ح ۴۵.

جلساتی، از او روایاتی را شنیده است.^۱ در کتاب‌های روایی شیخ صدوق، روایات نبوی از وی گزارش شده است.

پنج. جلسه عبد الصمد بن عبد الشهید انصاری (ابو اسد): شیخ صدوق در جلسه درس او در سمرقند شرکت کرده است.^۲ صدوق، عبارت «رضی الله عنه» را برای وی به کار برده است و برخی از این تعبیر، وثاقت وی را برداشت کرده‌اند.^۳

شش. جلسات ابراهیم بن نصیر کشی: وی از دانشمندان شیعی مورد اعتماد و از محدثان پُرروایت^۴ شهر کش و نویسنده یک اثر روایی است.^۵ در جلسات درس او ابو عمرو کشی و قاسم بن اسماعیل^۶ شرکت می‌کردند. کشی، پنجاه و شش روایت از وی در کتاب رجالش نقل کرده است.^۷ ابراهیم برادر حمدویه بن نصیر کشی، از راویان کم‌نظیر و پُرروایت در کش بوده است.^۸

هفت. جلسات حمدویه بن نصیر کشی: دانشمند مورد اعتماد شیعی^۹ در کش و از اساتید مشترک عیاشی و کشی است. نامش در اسناد بسیاری از روایات رجال الکشی مشاهده می‌شود.^{۱۰}

از آن جا که حمدویه در کش می‌زیسته و کشی نیز تمام عمرش را در آن منطقه سپری کرده و از سوی دیگر، به تعبیر طوسی، حمدویه فردی «مورد

۱. ر.ک: النخصال، ص ۲۲۰، ح ۴۵، ص ۴۵، ح ۴۲ و ص ۳۱۵، ح ۹۷؛ فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۶۵، ح ۴۷ و ص ۱۳۳، ح ۱۴۲ - ۱۴۳.

۲. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ص ۱۲، ح ۲۲.

۳. طرائف المقال، ج ۱، ص ۱۷۳.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۳۳.

۵. الفهرست، طوسی، ص ۴۵، ش ۲۸.

۶. همان جا.

۷. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۷۶.

۸. تهذیب المقال، ج ۱، ص ۳۷۲.

۹. رجال الطوسی، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۴.

۱۰. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۳۷۶.

اعتماد، بی نظیر در زمان خودش، پُرروایت و کثیر العلم^۱ بوده است،^۱ بنا بر این، طبیعی است که انتقال این روایات به شاگردان یا از طریق جلسات حدیثی بوده و یا نهایتاً به صورت اجازه بوده است.

به نظر می‌رسد که در کش و سمرقند، جلسات متعدّد دیگری نیز وجود داشته که با بررسی‌های بیشتر می‌توان به آنها دست یافت. اگر تنها مشایخ کشی در رجالش را برشماریم و بر این باور باشیم که کشی در جلسات درس، آن روایات را فرا گرفته است، شمار جلسات حدیثی وی افزون بر پنجاه جلسه خواهد شد. گذشته از این، رجالیان، شماری از راویان ساکن کش را کثیر الروایة خوانده‌اند. طبیعی است که بارزترین شیوه انتقال روایت در گذشته، جلسات حدیث بوده است. برای نمونه، جبریل بن احمد فاریابی^۲ و علی بن محمد بن فیروزان^۳، از جمله کسانی هستند که افتخار کثیر الروایة بودن را دارند. در توصیف جبریل بن احمد آمده است: «كان مقيماً بكش كثير الرواية عن العلماء بالعراق و قم و خراسان». این گزاره می‌تواند بر جلسات او نیز دلالت کند.

ایلاق: در ایلاق، جلسات حدیثی متعدّدی برگزار می‌شده است. این جلسات، نوعاً در سده چهارم هجری بوده است. در این جا به برخی از مشایخ این جلسات اشاره می‌کنیم:

یک. جعفر بن علی بن احمد قمی ایلاقی (ابو محمد): وی از فقهای قمی است که در ایلاق سکونت گزیده بود. او دانشمندی ثقه^۴ و از مشایخ اجازه^۵ به شمار می‌رفت. شیخ طوسی، او را معروف به «ابن رازی» دانسته و در شمار راویان با واسطه از معصومان (ع) آورده است.^۶ جعفر بن علی قمی ایلاقی، استاد

۱. رجال الطوسی، ص ۴۲۱، ش ۶۰۷۴.

۲. همان، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

۳. همان، ص ۴۲۹، ش ۶۱۶۴.

۴. رجال ابن داوود، ص ۸۶، ش ۳۱۲.

۵. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۲، ص ۱۷۲.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶.

حدیث شیخ صدوق است و صدوق از او با عبارت «رضی الله عنه» یاد می‌کرد.^۱ در کتاب‌های صدوق، به محلّ تحمّل حدیث صدوق از وی اشاره‌ای نشده است؛ ولی از آن جا که سکونت وی ایلاق بوده و صدوق هم از او روایت کرده است و همچنین خود جعفر نیز صاحب کتاب و در شمار مشایخ اجازه بوده است، احتمال دارد که صدوق به صورت دریافت اجازه، از وی نقل کرده است و در جلسه حدیثی وی حضور نداشته است.

دو. جلسات حدیثی مشایخ صدوق: صدوق در مدت اقامتش در جلسات حدیثی گروهی از اساتید ایلاق شرکت کرده و حدیث شنیده است. مذهب این مشایخ، چندان روشن نیست. هر چند می‌توان گمانه‌هایی را در باره ایشان بررسی کرد. اساتید جلسات حدیث صدوق در ایلاق عبارت اند از: شیخ ابو الحسن محمد بن عمرو بن علی بن عبد الله البصری؛^۲ شیخ ابو نصر محمد بن حسن بن ابراهیم کرخی کاتب؛^۳ شیخ ابو محمد بکر بن علی بن محمد بن فضل حنفی شاشی حاکم؛^۴ و شیخ ابو الحسن علی بن عبد الله بن احمد اسواری.^۵

سه. جلسات حدیثی شیخ صدوق: ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق، حداقل چهار سال متوالی (۳۶۸-۳۷۲ ق) در منطقه ایلاق، ماندگار بوده است. در این مدت، گذشته از تألیف اثر مهم کتاب من لا یحضره الفقیه، جلسات متعددی را نیز برپا کرده است و در جلسات حدیثی برخی از اساتید حدیث آن سامان، شرکت کرده است.

عالم برجسته ایلاق و بزرگ سادات علوی، ابو عبد الله محمد بن حسن موسوی معروف به «نعمت» برای بهره‌گیری از شیخ صدوق نزد ایشان آمده است.^۶ ابو عبد الله نعمت، دانشمند شیعی مقیم ایلاق، طراح و درخواست‌کننده

۱. التوحید، صدوق، ص ۴۱۷-۴۱۸.

۲. الخصال، ص ۲۰۸-۲۰۹.

۳. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۵۵-۱۵۶.

۴. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۲۹۲.

۵. همان، ص ۲۹۲-۲۹۳.

۶. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۲-۳.

کتاب من لا یحضره الفقیه به شیخ صدوق است. او همچنین توانسته بیشتر کتاب‌های صدوق را - که تا آن زمان، حدود ۲۴۵ اثر بوده - نسخه‌برداری کند و از خود مؤلف به طریق سماع، به مطالب کتاب‌ها واقف گردد. در پایان یکی از نسخ خطی کتاب من لا یحضره الفقیه چنین آمده است: «یقول محمد بن علی بن [الحسین بن] موسی بن بابویه القمی مصنف هذا الكتاب: قد سمع السيد الفاضل ابو عبد الله محمد بن الحسن العلوی الموسوی المدینی المعروف بنعمة أدام الله تأييده و توفيقه و تسديده هذا الكتاب من أوله إلى آخره بقراءتي عليه، ورؤيته عن مشايخي المذكورين و ذلك بأرض بلخ من ناحية إيلاق، و كتبت بخطي حامداً لله و شاكراً وعلى محمد و آله مصلياً و مسلماً، آمين يا رب العالمين».^۱ اتمام این قرائت، در تاریخ ذی‌قعدة سال ۳۷۲ ق، در ایلاق بوده است.^۲

فرغانه: در این شهر نیز جلسات متعدّد حدیثی برپا بوده است. شیخ صدوق در پنج جلسه از این جلسات شرکت کرده است:

یک. جلسات مشایخ صدوق: شیخ صدوق در این شهر در جلسات حدیثی این راویان، شرکت کرده است: تمیم بن عبد الله بن تمیم قرشی؛^۳ شیخ ابو احمد محمد بن جعفر بن‌دار شافعی فرغانی؛^۴ شیخ اسماعیل بن منصور بن احمد قصار؛^۵ شیخ ابو محمد محمد بن ابی عبد الله شافعی؛^۶ و محمد بن عبد الله بن محمد بن طیفور دامغانی (ابو جعفر).^۷

برخی از این جلسات، در حومه و یا شهرهای توابع فرغانه برپا می‌شده است. برای نمونه، محمد بن جعفر بن‌دار، فقیه و ساکن آخسیکت بوده^۸ و سماع حدیث صدوق نیز در این شهر بوده است.

۱. همان، ج ۴، ص ۵۳۸ - ۵۳۹.

۲. همان جا.

۳. التوحید، صدوق، ص ۳۵۳، ح ۲۵.

۴. النخصال، ص ۲۸، ۵۱ و ۳۴۵.

۵. همان، ص ۲۶۸، ح ۳.

۶. همان، ص ۱۷۴، ح ۲۳۱.

۷. علل الشرائع، ج ۱، ص ۶۳، ح ۲.

۸. النخصال، ص ۱۷۷، ح ۲۳۶.

دو. ابو نصر منصور بن محمد حربی، محدث، فاضل، قاضی و حاکم دعاوی در فرغانه بوده است. وی شاگرد ابن عقده (م ۳۳۳ق) است و در کوفه از او حدیث شنیده است.^۱ از آن جا که وی کتابی روایی در فضایل امام علی علیه السلام نگاشته و در همان دوران (دوازدهم جمادی الأولى سال ۳۷۲ ق)^۲ در فرغانه^۳ استنساخ شده؛ احتمال برپایی جلسات تدریس کتاب توسط وی بسیار زیاد است؛ چه این که شیوه قدما بیشتر چنین بوده است.

در پژوهش انجام شده، روشن شد که بیشترین جلسات حدیثی در سده چهارم و در منطقه سمرقند و کش بوده است. هر چند در سده سوم نیز در گوشه و کنار ماوراء النهر، جلسات برپا بوده است. آنچه روشن است این که در سده پنجم هجری، خبری از جلسات حدیثی نیست. تنها در بخارا، آن هم بسیار محدود، جلساتی برپا بوده که در شیعی بودن اساتید آن نیز تردید وجود دارد.

۳. کتاب‌های حدیثی ماوراء النهر

محدثان و راویان شیعی در محدوده ماوراء النهر، کتاب‌های متعددی نگاشته‌اند. البته شمار آثاری که در این منطقه، نگاشته شده، نسبت به مراکز حدیثی قم، بغداد و کوفه بسیار کمتر است. تعداد کم این نگارش‌ها به دلایلی چون: اندک بودن شیعیان و عالمان آنها در این منطقه و همچنین دوری از مراکز علم بوده است. مجاورت با مراکز حدیث عامه (بخارا و نیشابور) و چه بسا مسئله تقیه نیز در کاستی نویسندگان، بی‌اثر نبوده است.

در گزارشی گذرا می‌توان گفت که در سده دوم هجری در این منطقه، هیچ اثر روایی‌ای از عالمان شیعی، تدوین نشده است. تنها دو تن از شاگردان امام

---

۱. الیقین، ص ۱۷۰ - ۱۷۲.

۲. همان، ص ۱۷۰.

۳. همان جا.

صادق علیه السلام - که در بخارا و یا اصالتاً بخارایی بوده‌اند - کتاب‌هایی را نگاشته‌اند. این دو نیز اگرچه افرادی ثقه و مورد توجه شیعه بوده‌اند، اما از جهت مذهب، سنی بوده‌اند. آثار یکی از این افراد (اسحاق بن بشر ابو حذیفه کاهلی خراسانی)،^۱ کتاب‌هایی در موضوع تاریخ و اخبار است که عبارت‌اند از: *المرتد*، *الردة*، *صفین*، *الفتوح*، *الجمل* و *الألویت*^۲ و از نام کتاب‌های راوی دیگر (یزید بن هارون بن زاذان بن ثابت)^۳ نیز آگاهی نداریم.

در سده سوم هجری، تنها در محدوده سمرقند، پنج مؤلف شیعی حضور داشته‌اند و در دیگر شهرها خبری از نویسندگان شیعی نیست. دو تن از این نویسندگان، به کثرت نگارش مشهور هستند؛ اما حافظه تاریخ، حتی اسامی آثار آنها را نیز از خاطر برده است. این دو تن عبارت‌اند از: فتح بن قره سمرقندی،^۴ و جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی (ابو سعید).^۵

تنها نام شش اثر از آثار این پنج نویسنده سمرقندی، باقی مانده‌اند. نکته جالبی که در اسامی آثار باقی مانده مشاهده می‌شود، آن است که دو تن از ایشان کتابی با عنوان *کتاب الرد علی من زعم أن النبی ﷺ کان علی دین قومه قبل النبوة*^۶ نگاشته‌اند که بیانگر نیاز جامعه و احتمالاً دفع شبهه‌ای عمومی بوده است. سرآمد نویسندگان این دوران، متکلم و محدث مشهور آن سامان، حسین بن اشکیب مروزی^۷ است. اسامی آثار دیگر این دوره، عبارت‌اند از: *کتاب الرد علی الزیدیه*، *کتاب النوادر*^۸ و *مداواة الجسد لحياة الأبد*.^۹ همچنین روایت *صحیفه سجادیه* نیز

۱. رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۷۱؛ رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۸۳۳.

۲. الفائق فی روائه وأصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴، ش ۱۳۵.

۳. همان، ج ۳، ص ۴۵۳، ش ۳۶۸۸.

۴. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۳۸۴، ش ۶۸۴۴.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸؛ رجال ابن داود، ص ۶۲.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۴ و ۴۵ و ۱۲۱.

۷. همان، ص ۴۴ - ۴۵.

۸. همان، ص ۴۴ - ۴۵.

۹. الفهرست، طوسی، ص ۲۷۰.

در همین دوران توسط حسین بن اشکیب انجام شده است.^۱
در سده چهارم هجری خیزش عمومی‌ای در تمام بلاد اسلامی در زمینه تدوین حدیث به چشم می‌خورد. ماوراء النهر نیز از این خیزش، بی‌بهره نیست. نزدیک به ده نفر از محدثان در این دوره، در محدوده ماوراء النهر، قلم به دست گرفته و آثاری را تدوین کرده‌اند.

در این سده در بخارا یک نفر،^۲ در ایلاق و فرغانه هر کدام دو نفر، و در سمرقند و کش چهار نفر، نویسنده شیعی حضور دارند.

نشاط علمی بسیار دوچندانی در سمرقند و کش وجود داشته است. اگرچه نویسندگان زیادی ندارند، اما بزرگ‌ترین نویسنده در این دوران - که اصالتاً اهل این حوزه بود - جناب عیاشی است. او با نگارش دویست کتاب^۳ و تربیت شاگردان متعدد در این منطقه، انقلابی علمی در جهت نشر علوم اهل بیت علیهم‌السلام ایجاد کرد. این فضاهای مثبت سبب شد که صدوق نیز بخشی از عمرش را در این دوران، در محدوده ایلاق بگذراند و کتاب *من لا یحضره الفقیه* را در طول چهار سال در ماوراء النهر تدوین کند.^۴ دو تن دیگر از مؤلفان پُرکار ماوراء النهر در این دوره، جعفر بن علی بن احمد قمی ایلاقی^۵ - که به نقل سید بن طاووس از فهرست کراچکی، او از نویسندگان بزرگ ری و قم بوده و دویست و بیست کتاب روایی نگاشته بوده است -^۶ و حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی هستند که

۱. افندی می‌نویسد: از نسخه عتیقه‌ای از صحیفه به روایت محمد بن واثق از حسین بن اشکیب و به خط ابن مقله (خطاط نامدار عصر عباسی) آگاه شدم... (الصحیفه الثالثة، ص ۱۱، به نقل از: صحیفه سجادیه، به روایت حسین بن اشکیب، ص ۵۰).

۲. رجال النجاشی، ص ۹، ش ۶.

۳. ابن ندیم، ۱۷۵ کتاب او را نام می‌برد و در پایان می‌نویسد: کتاب‌های او دویست و هشت کتاب است و جمع کننده آنها بیست و هفت کتاب را پیدا نکرده است (الفهرست، ص ۲۷۵ - ۲۷۷). نجاشی هم ۱۵۷ کتاب را به او منسوب دانسته (رجال النجاشی، ص ۳۵۱ - ۳۵۳) و شیخ طوسی نوشته است: «له کتب کثیره تزیید علی ماتنی مصنف» و از ۱۸۲ کتاب وی اسم برده است (الفهرست، ص ۱۳۷ - ۱۳۹). محققان این کتاب، ۱۹۵ عنوان کتاب را که فهرس‌نگاران به عیاشی نسبت داده‌اند، در مقدمه یاد کرده‌اند (تفسیر العیاشی، ص ۴۰ - ۴۵).

۴. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۴ (مقدمه).

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶؛ أعيان الشیعه، ج ۴، ص ۸۲ - ۸۳.

۶. أعيان الشیعه، ج ۴، ص ۸۲ - ۸۳.

آثار بسیاری را خلق کرده‌اند. حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی، مؤلف کتاب فهرست آثار عیاشی،^۱ و راوی بالغ بر هزار کتاب و اصل بوده است.^۲ نویسندگان دیگری نیز در این دوران در منطقه ماوراءالنهر حضور داشته‌اند که چون آثار آنها اندک است، بدان‌ها اشاره نشد.^۳

گذشته از روایات بر جا مانده از نویسندگان ماوراءالنهر در جوامع حدیثی، چند اثر روایی نیز خوش‌بختانه به دست ما رسیده که عبارت‌اند از: تفسیر العیاشی (۲ جلد)، رجال الکشی، کتاب من لا یحضره الفقیه و مجموعه‌ای از آثار جعفر بن علی بن احمد قمی مانند: جامع الأحادیث، المسلسلات الأعمال، العروس فی خصائص و آداب الجمعة، کتاب فضل الجمعة، کتاب الغایات، کتاب دفن المیت، المنبئ عن زهد النبی ﷺ، کتاب أدب الإمام و المأموم.

به طور کلی در این دوره، محدثان این سامان، ده‌ها اثر روایی را تدوین کردند که در هیچ دوره‌ای - نه قبل و نه بعد - چنین شکوفایی‌ای در تاریخ حدیث این منطقه دیده نمی‌شود. موضوعات این کتاب‌ها اگر چه بسیار گوناگون‌اند، اما بیشترین موضوعات در فقه و کلام بوده است.

در سده پنجم هجری، نگارش‌های حدیثی مجدداً رو به افول می‌گذارد و آثار کمی توسط محدثان شیعی خراسان نگاشته می‌شود. شمار نویسندگان این دوره، بالغ بر پنج نفر است. این محدثان، برخاسته از سه شهر بخارا،^۴ سمرقند^۵ و نسف^۶ بوده‌اند. یکی از نویسندگان سمرقند در این دوره، حسین بن حسن (حسین)^۷ بن

۱. الفهرست، ابن ندیم، ص ۲۷۵ - ۲۷۷

۲. الفهرست، طوسی، ص ۱۲۰.

۳. برای نمونه، نصر بن صباح بلخی (استاد کشی) خود نویسنده چند اثر است که کتاب‌های معرفة الناقلین و فرق الشیعه، از جمله آثار او است (رجال النجاشی، ص ۴۲۸، ش ۱۱۴۹).

۴. مسند الرضا علیه السلام، داوود بن سلیمان الغازی، ص ۱۵۹ (به نقل از: التدوین، ج ۲، ص ۱۲۵)؛ الفهرست، طوسی، ص ۲۶۸، ش ۸۲۵.

۵. الذریعة، ج ۱۵، ص ۱۴۴، ش ۹۵۹؛ أعیان الشیعة، ج ۵، ص ۴۷۸.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۹.

۷. المجتبی من دعاء المجتبی، ص ۸۸.

خلف کاشغری^۱ (ابو عبد الله) (م ۴۸۴)، نویسنده بیش از یکصد و بیست اثر بوده است.^۲ کتاب *زین العابدین* او بعدها منبع سید ابن طاووس در تألیف *رساله الموسعة و المضائق فی قضاء فوائت الصلاة* شد.^۳ اسامی چند اثرش چنین است: کتاب *الصلاة*، کتاب *المناجاة و کتاب الفکر و الصبر*.^۴

۴. نویسندگان ماوراء النهر

اکنون به اجمال، با اسامی نویسندگان شهرهای مختلف ماوراء النهر آشنا می‌شویم:

الف. بخارا

سده دوم هجری: اسحاق بن بشر ابو حذیفه کاهلی خراسانی^۵ و یزید بن هارون بن زاذان بن ثابت واسطی (هر دو راوی و شاگرد امام صادق علیه السلام).^۶
سده چهارم هجری: اسماعیل بن جعفر بن ابی خصفه بخاری.^۷
سده پنجم هجری: ابو بکر محمد بن حسین بن محمد بخاری^۸ و ابو منصور زنادی.^۹

ب. سمرقند و کش

سده سوم هجری: جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی (ابو سعید)،^{۱۰} حسین بن اشکیب مروزی،^{۱۱} علی بن حسین بن علی طبری (ابو الحسین بن ابی

۱. کاشغر در خراسان و نزدیک مرز چین بوده است.

۲. الاعلام، زرکلی، ج ۲، ص ۲۴۶.

۳. أعيان الشيعة، ج ۵، ص ۴۷۸.

۴. لسان المیزان، ج ۲، ص ۶۵.

۵. رجال الطوسي، ص ۱۶۲، ش ۱۷۱؛ رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۸۳۳.

۶. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۴۵۳، ش ۳۶۸۸.

۷. رجال النجاشی، ص ۹، ش ۶.

۸. مسند الرضا علیه السلام - داوود بن سلیمان الغازی، ص ۱۵۹ (به نقل از: التدوین، ج ۲، ص ۱۲۵).

۹. الفهرست، طوسی، ص ۲۶۸ ش ۸۲۵.

۱۰. رجال الطوسي، ص ۴۱۸؛ رجال النجاشی، ص ۱۲۱.

۱۱. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

طاهر)،^۱ فتح بن قره سمرقندی^۲ و محمد بن عمر سمرقندی.^۳
 سده چهارم هجری: حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی (ابو احمد)،^۴ محمد بن مسعود (ابو نصر عیاشی)،^۵ طاهر بن عیسی وراق کشی،^۶ محمد بن عمر بن عبد العزیز (ابو عمرو کشی).
 سده پنجم هجری: حسین بن حسن (حسین)^۷ بن خلف کاشغری،^۸ جعفر بن محمد بن ابی بکر نسفی سمرقندی، (ابو العباس مستغفری) (م ۴۳۲ ق).^۹
 همچنین تاریخ حیات عبد الرحمان بن احمد بن نهیک سمرقندی،^{۱۰} از نویسندگان این دیار نیز روشن نشد.

ج. ایلاق

سده چهارم هجری: جعفر بن علی بن احمد قمی ایلاقی^{۱۱} و ابو جعفر محمد بن علی بن بابویه معروف به شیخ صدوق.^{۱۲}

د. فرغانه

سده چهارم هجری: محمد بن اسماعیل بن ابراهیم فرغانی^{۱۳} و ابو نصر منصور بن محمد حربی.^{۱۴}

۱. الفهرست، طوسی، ص ۲۷۰.
۲. تاریخ بغداد، ج ۱۲، ص ۳۸۴، ش ۶۸۴۴.
۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۰ - ۳۳۱، ش ۱۸۱.
۴. الفهرست، طوسی، ص ۱۲۰؛ معالم العلماء، ص ۸۱.
۵. الفهرست، طوسی، ص ۳۹۶، ش ۶۰۵.
۶. رجال الطوسی، ص ۴۲۸، ش ۱۵۵۶.
۷. المجتبی من دعاء المجتبی، ص ۸۸.
۸. لسان المیزان، ج ۲، ص ۶۵.
۹. الذریعة، ج ۱۵، ص ۱۴۴، ش ۹۵۹.
۱۰. رجال النجاشی، ص ۲۳۶.
۱۱. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶.
۱۲. رجال النجاشی، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.
۱۳. الطوائف فی معرفة مذاهب الطوائف، ص ۱۸۰.
۱۴. البیضی، سید ابن طاووس، ص ۱۷۰ - ۱۷۲.

ه. نسف

سده پنجم هجری: ابو عبد الله محمد بن عبد الملك بن محمد ثبان (م ۴۱۹ ق).^۱ گفتنی است علیم بن محمد بکری شاشی، نویسنده‌ای از اهالی چاچ بوده که تاریخ حیات وی نیز مشخص نیست.^۲

۵. تعامل با اهل سنت

حضور پُررنگ اهل سنت در منطقه ماوراء النهر، تأثیرات فراوانی بر محدثان شیعه داشته است. این تأثیرات، در عرصه‌های مختلفی رخ نموده است: از شیوه‌های نگارش گرفته تا سماع حدیث. گاهی نیز دانشیان شیعی، چنان به مبانی علمی اهل سنت مسلط می‌شدند که مانند فقیهان عامه برای اهل سنت، فتوا صادر می‌کردند. ابونصر (احمد)^۳ بن یحیی، فقیه و محدث شیعی سمرقند، از جمله کسانی است که مرجع فقهی عامه و خاصه بوده است.^۴ اکنون برخی از تأثیرات حدیثی عامه بر محدثان شیعی را بر می‌شماریم.

الف. شیوه تألیف

یک. سبک‌شناسی

محدثان شیعه در این مناطق، نگارش‌هایی شبیه به اهل سنت آفریده‌اند. کتاب رجال الکشی، یکی از این نمونه‌هاست. در این کتاب برای معرفی هر راوی، روایات متعددی در مدح، ذم و گاه هم مدح و هم ذم آورده شده است. منش نویسندگان در تمام کتاب، پرهیز از اظهار نظر صریح در باره راویان است. چنین کتاب نیز به صورت طبقات است.

۱. رجال النجاشی، ص ۴۰۳، ش ۱۰۶۹.

۲. همان، ص ۳۰۴، ش ۸۲۹.

۳. شیخ طوسی می‌نویسد: ابونصر بن یحیی الفقیه من اهل سمرقند، ثقة خیر فاضل کان یفتی العامة بفتیاهم و الحشویه بفتیاهم و الشیعة بفتیاهم (رجال الطوسی، ص ۴۵۱، ش ۶۴۰۲).

۴. معجم رجال الحديث، ج ۳، ص ۱۵۹.

به نظر می‌رسد محمد بن عمرو کشی، نویسنده شیعی این اثر، در تألیف کتاب به شیوه طبقات اهل سنت عمل کرده باشد؛ چه این که شیوه کشی با سبک طبقات شیعه - که پیش از او برقی (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ق)، ابن عقده (م ۳۳۲ق) و شیخ طوسی (م ۴۶۰ق) و اکثر رجالیان کهن شیعی نگاشته‌اند - کاملاً متفاوت است. آنان تنها به تعیین مقطع زمانی راوی اکتفا کرده‌اند؛ ولی کشی، مجموعه‌ای از روایات در باره یک فرد رجالی را آورده است.

اگر کتاب رجال الکشی و الطبقات الکبری اثر محمد بن سعد (م ۲۳۰ق) را با یکدیگر مقایسه کنیم، شباهت‌های بسیاری را در می‌یابیم. نقل روایات، ترتیب زمانی، پرهیز از اظهارنظرها و... از این گونه شباهت‌ها هستند.

مطلب پایانی این که مشابه سبک رجال الکشی در هیچ یک از کتاب‌های رجالی شیعه مشاهده نمی‌شود؛ چه این که سبک‌هایی همچون فهرست‌نگاری (مانند الفهرست طوسی و رجال النجاشی)، طبقات، جرح و تعدیل و... همانند این کتاب نیست. اگرچه این کتاب، منبعی برای کتاب‌های رجال بعدی بوده است، اما پیرو هیچ یک از سبک‌های پیشین رجالی نیست.

دو. جهتگیری‌های معتدلانه

برداشت‌های غالبانه در این مناطق، تقریباً وجود ندارد؛ چه این که اکثریت مردم مناطق ماوراءالنهر، اهل سنت بودند و شیعه، همواره در اقلیت بوده است. گروه‌هایی که در مناطقی در اقلیت و مخالف اندیشه و نگاه اکثریت هستند، دارای ویژگی‌های متعددی هستند، از آن جمله: تحفظ شدید بر گروه خود و مشابه‌سازی اندیشه‌های درونی با جهتگیری‌های درون‌گروهی که عالمان شیعی در این مناطق، همواره به دنبال نمایان ساختن اندیشه صحیح شیعه بدون زواید و مواردی هستند که سبب خرده‌گیری‌های مخالفان گردد. ارائه تفکر شیعی در این مناطق، خود دشوار است و یقیناً ارائه اندیشه‌ای تندرو و غالی‌گرانه، محکوم به شکست است.

راویان باید مطلب متقن و مستدل شیعی را بیشتر منتشر سازند تا بتوانند علاقه‌مندان را به راحتی مجاب کنند. اسامی افراد غالی نیز در میان راویان این خطه چندان نمود ندارد.

روایات موجود در کتاب *التفسیر عیاشی*، گویای توجه عالمان آن دیار در جهتگیری‌های معتدلانه است. به نظر می‌رسد که مبنای عیاشی این بوده که از بیان روایات تند علیه عامه و یا بعضی از صحابه خودداری کند. شیعه‌ای را که او در سمرقند ترویج کرده، اندیشه‌ای کامل همراه با اعتدال و مدارا با دیگر مذاهب اسلامی داشته است. او در عین حال، از مسکلمات شیعی، یک قدم عقب ننشسته و فقه و اندیشه کلامی شیعه در حقانیت امامت ائمه را به نیکی تبیین کرده است.^۱

سه. گردآوری روایات عامه

گزارشی در دست است که بیانگر تدوین متونی با استفاده از مجموعه روایات عامه در ماوراء النهر است. در این گزارش، عیاشی تنها با روایات عامه، متونی را در تاریخ و سیره خلفا (ابوبکر، عمر و عثمان) نگاشته است. درست معلوم نیست که این گونه آثار، در جهت وحدت و برای ابراز نوعی هم‌زیستی مسالمت‌آمیز نگاشته شده‌اند و یا این که با استفاده از آثار روایی عامه، با رویکردی متفاوت به نقد روایات عامه پرداخته‌اند؟!

احتمال دیگر - که البته ضعیف است^۲ - آن است که عیاشی، این کتاب‌ها را در روزگار سنی بودنش نگاشته است. شیخ طوسی در باره این گونه تألیفات او می‌گوید: «و مما صنفه من رواية العامة: کتاب سيرة ابي بكر، کتاب سيرة عمر، کتاب سيرة عثمان، کتاب سيرة معاوية، کتاب معيار الأخبار، کتاب الموضح».^۳

۱. این نکته، پس از بررسی تطبیقی بین کتاب *تفسیر العیاشی* و *تفسیر فترات* در نمونه‌های متعدد حاصل شده است.

۲. چرا که او در همان سنین نوجوانی، شیعه شده است.

۳. *الفهرست*، ص ۳۹۹.

ب. نظریه پردازی‌ها

در بین شیعه، نظریاتی مطرح شده که ریشه در روایات ماوراءالنهر دارد. از آن جمله، نظریهٔ اصحاب اجماع است. این نظریه را کشتی در کتاب رجالش مطرح کرده است. این اندیشه - که بیانگر ممتاز بودن تنی چند (هجده تن) از راویان شیعه است - همواره در سده‌های اخیر، مطمح نظر اندیشمندان رجالی و فقها بوده است. صرف نظر از برداشت‌های گوناگون از بیان مرحوم کشتی، به نظر می‌رسد که این اندیشه شبیه به برخی از نظریات اهل سنت بوده باشد. برخی از اساتید بر این باورند که وی اصطلاح «تصحیح ما یصح عنهم» در عبارت «اجمعت العصابة علی تصحیح ما یصح عنهم...» را که در طلیعه سه گروه موسوم به اصحاب اجماع آورده است، به گونه‌ای از اصطلاحات عامه تبعیت کرده است.^۱ مؤید این کلام، آن است که مشابه این نظریه در هیچ یک از مباحث فقهی و رجالی پیش و پس از وی نبوده و از سوی دیگر، در متون فقهی و حدیثی اهل سنت (همانند کتاب الموطأ مالک بن انس) نظیر عبارت کشتی دیده می‌شود.

ج. شرکت در جلسات حدیث

بسیاری از راویان شیعه در جلسات حدیثی اهل سنت در ماوراءالنهر شرکت می‌جستند. ماوراءالنهر به خاطر حضور پُررنگ دانشمندان بزرگ سنتی، به منطقه‌ای علمی و معتبر مشهور شده بود، به گونه‌ای که سماع حدیث در این منطقه، نشانگر ارزش علمی راوی بوده است. از این رو، عبارت «سمعت بماوراءالنهر» از عبارات ویژهٔ «تدلیس» در احادیث اهل سنت بوده است. شاید به همین جهت، گاهی شیعیان برای آگاهی از اندیشه‌های عالمان آن دیار، به این شهرها مهاجرت می‌کردند؛ اما هیچ‌گاه برای شیعه این منطقه دارای اهمیت علمی نبوده است. تنها در قرن چهارم، سمرقند و کش، پذیرای خیل عظیم شیعیان علاقه‌مند به حدیث شیعه بوده است.

۱. آیه الله سید احمد مددی، در مباحثات علمی درس خارج.

آنچه برای شیعیان به صورت یک قانون نانوشته وجود داشته، این بوده که شرکت ایشان در جلسات حدیث سَنَیّان، دارای قواعدی بوده است: نخست این که معمولاً در جلسات حدیثی عالمان متعصب، تندرو و بزرگ عامه شرکت نمی‌کردند.

دوم این که کلاس‌های حدیثی عالمانی را بر می‌گزیدند که یا تمایلاتی به شیعه داشتند و یا این که راوی احادیث ولایت و یا فضایل اهل بیت علیهم‌السلام بوده‌اند. سومین مطلبی را که شیعه رعایت می‌کرد، این بود که معمولاً روایات فقهی و کلامی را از راویان سَنَیّی، روایت نمی‌کردند؛ بلکه بیشتر تمایل داشتند روایات اخلاقی و یا فضایل اهل بیت علیهم‌السلام را از اهل سنت نقل کنند.

نمونه: شیخ صدوق که سال‌ها در ماوراء النهر و منطقه خراسان حضور داشته است و معمولاً در نقل روایات، اندکی متسامح است، هیچ‌گاه از عالمان مشهور و بزرگ سَنَیّی معاصرش، روایت نکرده است. او اگر چه از راویان عامه آن دیار بسیار نقل کرده، ولی در بین اساتیدش کمتر راوی مشهور سَنَیّی دیده می‌شود و یا شاید بتوان گفت که تقریباً هیچ راوی مشهور سَنَیّی دیده نمی‌شود. به طور طبیعی، او می‌توانسته از راویان بزرگ سَنَیّی عصرش همچون: ابن حبان (م ۳۵۴ق)، طبرانی (م ۳۶۰ق)، عبد الله بن عدی (م ۳۶۵ق) و دار قطنی (م ۳۸۵ق) روایت کند؛ ولی نام هیچ یک از ایشان در متون روایی او دیده نمی‌شود. این حساسیت شیعه، شاید به خاطر پاسداری از کیان و هویت شیعی بوده باشد.

همچنین موضوع بیشتر روایاتی که صدوق از سَنَیّان گزارش کرده، مسائل اخلاقی و یا فضایل است. البته گاهی روایات تاریخی را نیز نقل کرده است. برخی از عالمان سَنَیّی ماوراء النهر که شیعه از روایات ایشان بهره برده است، عبارت اند از: ابو علی صالح بن محمد بغدادی (محدث اهل سنت در نیمه دوم

سده سوم هجری)^۱ و مقیم بخارا؛^۲ احمد بن سهل (ابونصر) فقیه بخارا و راوی روایت ثقلین؛^۳ عبد الله بن صالح بخاری (م ۳۰۵ ق).^۴

د. حفظ آثار روایی امام رضا علیه السلام

توجه ویژه راویان سنی به روایات امام رضا علیه السلام، از مهم ترین نکات عالمیان سنی این منطقه است. شاید همین توجه بوده که امروزه روایات امام رضا علیه السلام در بین متون عامه، بیش از روایات دیگر امامان - بجز روایات امام علی علیه السلام - است. این توجه اهل سنت خراسان، سبب شد که پاره‌ای از متون مربوط به روایات این امام بزرگوار توسط ایشان حفظ گردد.

یکی از متون مهم حفظ شده تا به امروز، کتاب مسند الرضا علیه السلام است. بسیاری از راویان این کتاب، سنیان منطقه خراسان بوده‌اند و ظاهراً مدت‌ها این کتاب در بخارا تدریس می‌شده است.

برای نمونه، نور الدین حمزه خدایادی از راویان و دانشمندان سده پنجم و ششم هجری در بخارا،^۵ یکی از راویان کتاب مسند الرضا علیه السلام است.

جالب این جاست که یکی از سه نسخه این کتاب نیز مشهور به نسخه بخاری است که در بخارا بوده است. این نسخه در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم در بخارا شناخته شده بوده است؛ چه این که حافظ عبد الغافر فارسی (م ۵۲۹ هجری) در منتخب السیاق، خبر از نسخه‌ای از کتاب صحیفه الرضا در قرن سوم می‌دهد که افرادی به نام‌های ابراهیم بخاری و ابن مهرویه، راوی آن هستند. علامه محمدباقر مجلسی (م ۱۱۱۱ ق)، این نسخه را در اختیار داشته است.^۶ همچنین

۱. تاریخ بغداد، ج ۹، ص ۳۲۲ - ۳۲۳، ش ۴۸۶۲.

۲. شیخ صدوق در الخصال روایات متعددی را به واسطه محمد بن جعفر بندار از وی گزارش کرده است.

۳. المناقب، خوارزمی، ص ۱۵۴ - ۱۵۵، ح ۱۸۲.

۴. رک: الخصال، ص ۲۱۰، ح ۳۴.

۵. الأنساب، ج ۲، ص ۳۲۹، معجم البلدان، ج ۲، ص ۳۲۹.

۶. مسند الرضا علیه السلام، ص ۳۹ - ۴۰.

راویان بخارایی، همچون محمد بن اسماعیل برانی^۱ و فرزندش محمود، و نوه‌اش سهل، هر سه از راویان احادیث امام رضا علیه السلام در کتاب *مسند الرضا علیه السلام* هستند.^۲

ه. عدم غلو در راویان

در میان راویان شیعی *ماوراء النهر*، خطّ غلو، کمتر دیده می‌شود. عالمان این دیار، نوعاً به دنبال معرفی صحیح و بی‌پیرایه شیعه به شیعیان و سنّیان متمایل به شیعه بوده‌اند. تنها در معرفی سه تن از راویان این دیار، عباراتی آمده که بیانگر اندیشه غلو است که آنها عبارت اند از:

یک. ابوالفضل جعفر بن معروف سمرقندی (استاد عیاشی). گفته شده که جعفر بن معروف^۳ در اعتقاداتش از راه اعتدال خارج و راه غلو را برگزیده بود. بر این اساس، در روایات وی هم احادیث صحیح و هم احادیث ناسالم دیده می‌شود.^۴ لذا گروهی در نقل روایت از وی توقف کرده‌اند.^۵

دو. عبد الرحمان بن احمد بن نهیک سمرقندی، ملقب به «دحمان» یا «بدحان».^۶ اصالتاً از خاندان آل نهیک کوفه است. وی راوی‌ای شیعی است^۷ که احادیثش مشکل داشته^۸ و رجالیان در نقل احادیث وی احتیاط می‌کنند.^۹ به نظر می‌رسد که وی غالی بوده است.^{۱۰} او کتابی با عنوان *نوادر نگاشته* که در اختیار

۱. بَرّان، آبادی‌ای در حوالی بخارا است.

۲. *مسند الرضا علیه السلام*، ص ۴۴ - ۴۵.

۳. گفتنی است که وی با جعفر بن معروف، ساکن در کش متفاوت است؛ چه این که کنیه جعفر بن معروف کشی، ابومحمد است و وی ابو الفضل.

۴. *رجال ابن غضائری*، ج ۲، ص ۴۵؛ *رجال ابن داوود*، ص ۲۳۵ - ۲۳۶.

۵. *أعیان الشیعة*، ج ۴، ص ۱۸۷؛ *خلاصة الأقوال*، ص ۳۳۱.

۶. *رجال ابن داوود*، ص ۲۵۶؛ *إيضاح الاشتباه*، ص ۲۰.

۷. *رجال النجاشی*، ص ۲۳۶.

۸. *رجال ابن داوود*، ص ۲۵۶.

۹. *رجال النجاشی*، ص ۲۳۶.

۱۰. *رجال ابن غضائری*، ج ۴، ص ۷۴.

حسین بن عبید الله غضائری بوده است.^۱ باید توجه داشت که این راوی نیز حتی اگر در سمرقند زندگی می کرده، ولی اصالتاً کوفی بوده است و در کوفه نیز وجود عقاید غالبانه، اعجاب انگیز نیست.

سه. نصر بن صباح. وی مشهور به ابو القاسم بلخی - استاد کشی - است. نجاشی او را «غال المذهب» خوانده است.^۲

گذشته از این سه نفر، روایات عباس بن عبد الله بخاری - که شیخ صدوق با سه واسطه از وی روایت کرده است -^۳ نیز تا حدودی رنگ و بوی غلو دارد.

۶. ارتباط حوزه حدیثی ماوراءالنهر با دیگر حوزه های حدیثی

محدثان ماوراءالنهر در دورترین نقاط شرق بلاد اسلامی زندگی می کردند. طبیعی است که ارتباط آنان با دیگر مراکز حدیثی شیعه، به کندی و به ندرت انجام می گرفت؛ چه این که فاصله مکانی سمرقند (مرکز حدیث ماوراءالنهر) تا قم بیش از هزار کیلومتر و تا بغداد، حدوداً بیش از دو هزار کیلومتر بوده است. طی کردن این مسافت ها با وسایل نقلیه آن روزگار، بسیار دشوار می نمایاند.

محدثان ماوراءالنهر، برای سفر به قم و بغداد، انگیزه تحصیلی داشته اند؛ ولی بعید به نظر می رسد که عالمان بغداد و قم چندان علاقه ای برای سفر علمی به ماوراءالنهر داشته باشند؛ چه این که آنان در مرکز علوم بوده و بی تردید، دسترسی محدثان قم، کوفه و بغداد به محدثان برجسته و راویان پیشین و کتاب های اولیه، به مراتب بیش از ماوراءالنهر بوده است؛ چرا که بیشتر راویان شیعه در کوفه، قم و بغداد می زیستند و این مراکز، دارای کتابخانه های مجهزی بوده اند.

از سوی دیگر، در سده های سوم تا چهارم در ماوراءالنهر، محدثان بسیاری حضور داشته اند. از آن جا که به طور طبیعی، مراکز حدیثی با یکدیگر ارتباطاتی

۱. رجال النجاشی، ص ۲۳۶.

۲. همان، ص ۴۲۸.

۳. علی الشرائع، ج ۱، ص ۵، ح ۱؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۳۶ - ۲۳۹.

داشته‌اند، ماوراء النهر چگونه ارتباط خود را با مدارس حدیثی دیگر حفظ کرده است؟

فرض نخست، آن است که برخی از محدثان این سامان، به قم یا بغداد رفته و ادامه تحصیل داده باشند. فرض دیگر، مهاجرت برخی از عالمان سایر مراکز و سکونت ایشان در ماوراء النهر است و فرض آخر این که گروهی از عالمان شیعی کوفه، قم و بغداد برای استفاده از عالمان این سامان، رنج سفر کشیده و به این خطه سفر کرده باشند. اکنون این فرض‌ها را در صفحات تاریخ حدیث بررسی می‌کنیم.

الف. سفر تحصیلی حدیث‌پژوهان ماوراء النهر به مراکز حدیثی

یک. سفر به مدینه

در سده دوم هجری، حدیث‌پژوهان ماوراء النهر، بیشتر سنی بوده‌اند. گفتنی است که در این دوران، تنها مراکز حدیثی شیعه، در مدینه و کوفه دایر بوده است. از میان روایان این خطه، سه نفر شاگرد امام صادق علیه السلام بوده‌اند که برای کسب علم، راهی مدینه شده بودند.

این افراد عبارت‌اند از: ابو حذیفه اسحاق بن بشر کاهلی خراسانی (م ۲۰۶ ق)؛^۱ ابو عبد الله محمد بن فضل بن عطیه بن عمر بن خالد خراسانی (م ۱۸۰ ق)، مروزی الأصل، بخاری؛^۲ ابو خالد یزید بن هارون بن زاذان بن ثابت واسطی (م ۲۰۶ یا ۲۰۸).^۳ هر سه، راوی و شاگرد امام صادق علیه السلام در مدینه بوده‌اند و دو نفر اول، به خراسان بازگشته و تا پایان عمر در ماوراء النهر ماندگار شده‌اند.

دو. سفر به کوفه

یک راوی سخت‌کوش در قرن چهارم از این خطه برای سفر به کوفه تلاش کرده است و او محدث پُرآوازه شیعه، محمد بن مسعود عیاشی سمرقندی است.

۱. رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۷۱؛ رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۸۳۳.

۲. رجال الطوسی، ص ۲۹۷.

۳. الفائق فی روائه و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۴۵۳، ش ۳۶۸۸.

نجاشی در باره او می‌نویسد: «و کان حدیث السن سمع أصحاب علی بن الحسن بن فضال و عبد الله بن محمد بن خالد الطیالسی و جماعة بن شیوخ الکوفیین و البغدادیین و القمیین».^۱ این گزارش، گویای سفر وی به قم، کوفه و بغداد است. ظاهراً بخش مهمی از تحصیلاتش را در کوفه گذرانده است؛ چه این که او را از اصحاب ابن فضال کوفی و محمد بن خالد الطیالسی کوفی برشمرده است.

سه. سفر به قم

در قرن سوم و چهارم، قم به عنوان یکی از مراکز حدیثی شیعه، شاهد رفت و آمدهای محدثان بوده است. اگرچه تاریخ، تمام این سفرها را ثبت نکرده است، اما از چگونگی تحمّل حدیث و نقل‌های شاگردان از اساتید قمی می‌توان تا حدودی به سفرهای آنان پی برد. دانشیانی که به قم سفر کرده‌اند، عبارت‌اند از: ابراهیم وراق سمرقندی (استاد کشی و شاگرد علی بن محمد قمی)؛^۲ حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی (شاگرد دانشمندان بزرگ قم: محمد بن حسن بن احمد بن ولید قمی، و حسین بن احمد بن ادريس قمی، و جعفر بن محمد بن قولویه قمی)؛^۳ محمد بن مسعود عیاشی (بنا به گزارش پیشین نجاشی)؛^۴ و محمد بن وارث سمرقندی (شاگرد حسن / حسین بن علی قمی).^۵

چهار. سفر به بغداد

گذشته از محمد بن مسعود عیاشی - که بیانش گذشت - در زندگی‌نامه علمی دو تن از راویان ماوراءالنهر، سفر به بغداد دیده می‌شود که عبارت‌اند از: جعفر بن

۱. رجال النجاشی، ص ۳۵۰، ش ۹۴۴.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۴۳، ش ۴۸۱.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۲۰.

۴. رجال النجاشی، ص ۳۵۰، ش ۹۴۴.

۵. همان، ص ۴۴، ش ۸۷.

معروف کشی (راوی، وکیل،^۱ عابد^۲ و شاگرد محمد بن حسین بن ابی الخطاب - از اصحاب امامان متأخر و بزرگان شیعه^۳ - و محمد بن عیسی بن عبید بن یقظین^۴ در بغداد) و ابو بکر محمد بن خالد بن حسن بخاری.^۵

ب. سفر حدیث پژوهان مراکز حدیثی به ماوراء النهر

یک. مهاجرت و سکونت

- ابو عبد الله حسین بن اشکیب، اصالتاً قمی و از اصحاب امام هادی علیه السلام و امام عسکری علیه السلام است.^۶ دانشمندی بلندآوازه و مؤلفی سترگ بوده^۷ و از قم مهاجرت کرده و در محدوده کش و سمرقند ساکن شده است. از این رو، وی را از اساتید و راویان بزرگ حدیث در خراسان شمرده‌اند. محمد بن مسعود عیاشی^۸ و محمد بن وارث، افتخار شاگردی او را دارند و از وی بسیار حدیث نقل کرده‌اند.^۹

- شیخ نجم الدین ابو سعید محمد بن حسن بن محمد بن احمد بن علی بن الصلت قمی، از دانشمندان معاصر شیخ صدوق در بخارا بوده است. او اصالتاً قمی بوده؛ ولی به بخارا مهاجرت می‌کند و در آن دیار، ساکن می‌شود. صدوق، او را این گونه توصیف می‌کند: «... استادی قمی است از اهل فضل و علم و خرد. من مدت‌ها بود که آرزو مند ملاقات او و مشتاق زیارتش بودم؛ چه این که او فردی متدین و استواراندیشه و درست‌منش بود...». پدرم شاگرد جد او محمد بن

۱. رجال الطوسی، ص ۴۱۸.

۲. لسان المیزان، ج ۲، ص ۱۲۸، ش ۵۵۴ (به نقل از: رجال علی بن حکم، از عالمان شیعی).

۳. رجال الطوسی، ص ۳۷۹ و ۳۹۱ و ۴۰۲.

۴. اختیار معرفة الرجال، ص ۵۳۸.

۵. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۰۴، ح ۱.

۶. رجال الطوسی، ص ۳۹۸ و ۴۲۰.

۷. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

۸. ر. ک: اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۷۵ - ۹۸ و ۲۰۲ - ۲۰۳ و ۳۳۶ و ۴۰۰ و ج ۲، ص ۴۳۰ - ۴۳۴.

۹. رجال النجاشی، ص ۴۴ - ۴۵.

احمد بن علی بن الصلت - قدس الله روحه - بود و علم و عمل و زهد و فضل و عبادت او را می‌ستود. احمد بن محمد بن عیسی - با آن فضل و جلالتش - از ابو طالب عبد الله بن صلت قمی - رضی الله عنه - روایت می‌کرد... و آن‌گاه که خداوند، توفیق ملاقات این شیخ [نجم الدین ابو سعید محمد بن حسن] - که از این خاندان جلیل است - را به من عنایت کرد، خدا را به خاطر این نعمت شکر گزاردم.^۱ صدوق پس از زیارت امام رضا علیه السلام در نیشابور اقامت می‌گزیند و شیخ نجم الدین برای ملاقات او به آن جا می‌آید.^۲

- ابو محمد جعفر بن علی بن احمد قمی ایلاقی، از فقهای قمی ساکن ایلاق است. او دانشمندی ثقه^۳ و از مشایخ اجازه^۴ به شمار می‌رفت. شیخ طوسی، او را معروف به «ابن رازی» دانسته و در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام آورده است.^۵ جعفر بن علی قمی ایلاقی، استاد حدیث شیخ صدوق^۶ و از نویسندگان بزرگ ری و قم بوده است.^۷

- محمد بن حسن (حسین)^۸ بن اسحاق علوی، معروف به شریف الدین ابو عبد الله نعمت، از عالمان جلیل القدر و پرهیزکار^۹ شیعه در منطقه ایلاق و پیشنهاددهنده کتاب من لا یحضره الفقیه است. او اصالتاً عرب و اهل مدینه^{۱۰} است که منطقه ایلاق را برای سکونت بر می‌گزیند.

۱. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۲ - ۳.

۲. همان جا.

۳. رجال ابن داوود، ص ۸۶ ش ۳۱۲.

۴. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۲، ص ۱۷۲.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۳۶.

۶. التوحید، ص ۴۱۷ - ۴۱۸.

۷. عیان الشیعه، ج ۴، ص ۸۲ - ۸۳.

۸. همان، ص ۳۸۰، ش ۲۴۲۰.

۹. کتاب من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۴.

۱۰. همان، ج ۴، ص ۵۳۸ - ۵۳۹.

- ابو عبد الله کوفی^۱ علوی^۲ (م ۳۳۹ق)، در طبقه اساتید اساتید صدوق بوده است.^۳ او در فرغانه زندگی می کرده و به فقیه آن دیار، شهرت داشته است.^۴ وی نیز اصالتاً عرب بوده و از حجاز به آن سامان آمده بود. خطیب بغدادی در توصیف او می نویسد: «کان أحد وجوه بنی هاشم و عظمائهم و صلحائهم و کان من شهود للحاکم و کان ورعاً خیراً فاضلاً فقیهاً ثقة صدوقاً».^۵

- علی بن محمد بن فیروزان قمی، راوی ای شیعی و کثیر الروایه است. اگرچه اصالتاً قمی است، ولی در کش مقیم بوده است.^۶

دو. سفر حدیثی و بازگشت به موطن

- حسین بن علی بن محمد قمی، معروف به ابو علی بغدادی، استاد شیخ صدوق است و از کسانی است که خدمت حسین بن روح، نایب امام عصر علیه السلام رسیده است.^۷ او ساکن بغداد بود و برای مدتی - احتمالاً برای اخذ حدیث - به بخارا سفر کرد و سپس به بغداد بازگشت.^۸ شیعیان بخارا وی را در رساندن وجوهات به نایب امام عصر علیه السلام وکیل خود کردند.^۹

- علی بن محمد بن عبد الله قزوینی، مشهور به قاضی ابوالحسن قزوینی است. وی نخستین فردی است که میراث حدیثی بزرگترین راوی و محدث خراسان یعنی محمد بن مسعود عیاشی را به بغداد منتقل می کند. این انتقال به سال ۳۵۶ ق، رخ داده است.^{۱۰}

۱. علل الشرائع، ج ۱، ص ۶۶، ح ۲.

۲. معانی الأخبار، ص ۱۰۴، ح ۱.

۳. علل الشرائع، ج ۱، ص ۶۶، ح ۲.

۴. همان جا.

۵. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۷، ش ۴۰۴۰.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۲۹، ش ۱۶۴.

۷. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۵۱۸ - ۵۱۹، ح ۴۷.

۸. همان جا.

۹. همان جا.

۱۰. رجال النجاشی، ص ۲۶۷، ش ۶۹۳.

- ابو جعفر محمد بن علی قمی، معروف به شیخ صدوق، مدتی از عمر خود را در ماوراءالنهر و خراسان گذرانده است. حضور پُربرت صدوق در این منطقه و سکونت موقتی وی (حدود چهار سال) منجر به تألیف کتاب *من لا یحضره الفقیه* گردید. شاید سفرهای متعدد وی به خراسان و سکونت‌های کوتاه و بلند او سبب شده که رجالیان، او را سرشناس طائفه امامیه در خراسان بدانند.^۱

شیخ صدوق در سفر سوم خود به خراسان، پس از زیارت امام رضا علیه السلام در روز سه‌شنبه هفدهم شعبان سال ۳۶۸ ق، پس از املای احادیث جلسه نمود و چهارم کتاب *مالی*، شهر مشهد را به قصد سفر به دیار ماوراءالنهر ترک کرد. صدوق به بلخ و سه شهر اصلی ماوراءالنهر (ایلاق، سمرقند و فرغانه) رفت. احتمالاً شیخ پس از طی مسافت طولانی و گذر از شهرهای مرورود و فاریاب، به بلخ رفته و پس از حضور در این شهر و دست کم استفاده از هفت استاد حدیث، از رود پُرتلاطم و بزرگ جیحون (آمویه) گذشته و به سرزمین سرسبز ماوراءالنهر وارد شده است. سمرقند، نزدیک‌ترین شهر بزرگ در این مناطق به بلخ است و شیخ باید نخست به سمرقند رفته باشد و پس از آن به ایلاق و آن گاه به فرغانه (دورترین منطقه در ماوراءالنهر).

- ابو مفضل محمد بن علی شیبانی، یکی از افراد مهم در انتقال میراث مکتوب و غیر مکتوب حدیث امامیه از ماوراءالنهر به بغداد بوده است. شیبانی با نقل روایات راویان بخارا^۲ و همچنین کسب اجازه روایت کتاب‌های محمد بن مسعود عیاشی از فرزندش جعفر،^۳ توانست ثراث حدیث شیعه را از خاور به بغداد به ارمغان آورد.

- جعفر بن محمد بن قولویه قمی نیز با سفر به خراسان و ماوراءالنهر توانست به عنوان حلقه ارتباطی حوزه حدیث ماوراءالنهر و مدرسه بغداد، نقش

۱. همان، ص ۳۸۹، ش ۱۰۴۹.

۲. *کفایة الأثر*، ص ۹۰.

۳. *رجال الطوسی*، ص ۴۱۸.

ایفا کند. از مهم‌ترین اساتید وی در این سفر، عمر بن عبد‌العزیز کَشّی بوده است. با توجه به عدم خروج کَشّی از خراسان، به نظر می‌رسد که ابن قولویه به خراسان رفته باشد. نقل کتب روایی کَشّی (رجال الکَشّی)،^۱ حسین بن اشکیب مروزی،^۲ جعفر بن احمد بن ایوب سمرقندی^۳ و نصر بن صباح بلخی،^۴ دستاورد این سفر است. همچنین وی شاگرد جعفر، فرزند عیّاشی^۵ نیز بوده است.

از آنچه گذشت، به خوبی می‌توان دریافت که روزگاری نه چندان دور، آفتاب حدیث شیعه در بسیاری از مناطق ماوراء النهر درخشان می‌تایید و شهرهای گوناگون آن دیار، از این درخشش بر خود می‌بالیدند. هر چند این تالّوها چندان پایدار نبودند، اما فروغ آن همواره و تا به امروز، پایدار ماند؛ چه این که این خطّه ارزشمند، نزدیک به چند قرن، محدثان و راویانی را در خود جای داد و راه احادیث بسیاری را به آن گشود و کتاب‌هایی را مدوّن ساخت که تا امروز نیز برکاتِ تلاش محدثان ماوراء النهری همچنان زینده حدیث شیعه است. بی‌تردید اگر اصرار محدثان شیعی آن دیار نبود، بخشی از آثار فخری چون کتاب من لا یحضره الفقیه، خلق نمی‌شدند و روایات عیّاشی‌ها و کَشّی‌ها و ابن اشکیب‌ها ماندگار نمی‌گشتند.

آنچه در این نوشتار ارائه شد، دورنمایی از سرنوشت حدیث شیعه در ماوراء النهر تا پایان سده پنجم هجری بود. به خوبی نمایان شد که ماوراء النهر در سده سوم و چهارم، تمام شاخصه‌های یک حوزه حدیثی را داشته است. حضور حداقل نود و هفت راوی در این دو قرن در شهرهای مختلف این دیار از سویی و تألیفاتی افزون بر چهارصد اثر در سده چهارم، برپایی ده‌ها جلسه سماع و

۱. رجال النجاشی، ص ۳۷۲، ش ۱۰۱۸.

۲. همان، ص ۴۴، ش ۸۸.

۳. همان، ص ۱۲۱، ش ۳۱۰.

۴. همان، ص ۴۲۸، ش ۱۱۴۹.

۵. همان، ص ۲۱۹، ش ۵۷۲؛ تهذیب الأحکام، ج ۴، ص ۸۰ ح ۲۳۲.

قرائت حدیث و ارتباط فعال و دوسویه با مراکز حدیثی آن روزگار - بویژه قم -، همگی نشانگر آن است که ماوراءالنهر، در تاریخ حدیث شیعه، حوزه حدیثی فعالی بوده و چه بسا به عنوان یک مدرسه و مکتب حدیثی نیز شناخته می شده است. متأسفانه آثار بسیار کمی از محدثان آن دیار باقی مانده است و اگر این آثار، قابل توجه بودند، می توانستیم با بررسی آنها به اندیشه های حدیثی و چه بسا مکتب گونه و اختصاصی آن خطه نیز پی ببریم. شاید همین رونق زاید الوصف این منطقه در سده چهارم بود که سبب حضور چهار ساله شیخ صدوق در ایلاق و بستری مناسب برای تدوین کتاب من لا یحضره الفقیه شد.

به هر تقدیر، دو شهر سمرقند و کش در دو سده یاد شده، منشأ دگرگونی های عظیمی در شرق بلاد اسلامی شدند و بزرگ دانشمندی چون عیاشی با جهاد علمی خود، خدمت پُربرکتی را به جامعه حدیثی شیعه روا داشت.

نگارنده این سطور، بر این باور است که بازخوانی تلاش های حدیثی شیعه در خراسان، نیازمند بررسی ها و مطالعات گسترده ای است که این نوشتار، تنها به سان درآمدی بر شروع پژوهشی بنیادی در بازشناسی حدیث شیعه در خراسان قدیم است؛ چه این که بایسته است پژوهشگران برای ده ها سؤال در باره خراسان، پاسخی در خور بیابند. چرایی باقی نماندن صدها کتاب حدیث شیعی در ماوراءالنهر و چرایی رو به افول نهادن یک باره حوزه حدیث سمرقند در قرن پنجم، از این گونه پرسش هاست که می توانند هر کدام، موضوعی برای پژوهش های مستقل باشند.

بازخوانی تاریخ سیاسی ماوراءالنهر، بی تردید می تواند پاسخ بخشی از این سؤالات را بر نماید. شیعیان در دوره حکومت های سامانیان (۲۶۰ - ۳۸۹ ق)، و پس از آنان قراخانیان (۳۸۹ - ۶۰۹ ق)، در بخش هایی از این مناطق به آسودگی و امنیت می زیستند؛ اما با ظهور حکومت های متعصب غزنویان (۳۹۰ - ۵۴۵ ق) و ترکان سلجوقی (۴۵۵ - ۵۳۳ ق) بسیاری از شیعیان، هجرت از این منطقه را بر

حضور ترجیح دادند. در دوره سامانیان، شیعیان از احترام ویژه‌ای برخوردار بودند. برای نمونه، امیر اسماعیل، املاکی را برای آنان وقف کرد که از پرداخت مخارج معاف بودند. حتی نصر بن احمد و گروهی از درباریان و دیوانیان او به دعوت شیعه اسماعیلی پیوسته بودند.^۱

در زمان قراخانیان نیز اوضاع شیعه، مساعد بود. برخی از مستشرقان (پرستاک و مادلونگ) بر این باورند که نفوذ تشیع در این مناطق، فراتر از ماوراء النهر بوده است و حداقل در میان یکی از شاخه‌های قراخانیان، امام علی علیه السلام و علویان، مورد احترام بودند. آنان تکرار نام‌های علی، حسن و حسین در میان قراخانیان را نشانه علی‌دوستی آنان شمرده‌اند.^۲

از سوی دیگر، درگیری‌های نظامی گسترده از میانه سده چهارم به بعد - که سبب افول حکومت سامانی شد - و همچنین تلاش‌های نظامی قراخانیان و تحرکات سبکتگین، و جنگ‌های داخلی این سه حکومت،^۳ همگی در مهاجرت دانشیان شیعه از این مناطق به مغرب‌زمین و دیگر بلاد اسلامی، مؤثر بوده است.

۱. فرهنگ و تمدن اسلامی در ماوراء النهر، ص ۳۹۵.

۲. مکتب‌ها و فرقه‌ها، ص ۴۱.

۳. ر.ک: فرهنگ و تمدن اسلامی در ماوراء النهر، ص ۱۱۵ - ۱۷۰.

جدول آماری محدثان و مؤلفان شیعی در ماوراءالنهر

سده‌های هجری	تعداد محدثان	تعداد نویسندگان	تعداد کتاب‌ها و آثار	توضیح
سده اول هجری	۶ نفر: بخارا ۴ نفر؛ سمرقند ۱ نفر، نسف ۱ نفر	-	-	-
سده دوم هجری	۱۰ نفر: بخارا ۷ نفر؛ فرغانه ۱ نفر؛ چاچ ۲ نفر	۲ مؤلف	۷ اثر	-
سده سوم هجری	۳۲ نفر: سمرقند و کش ۲۴ نفر؛ دیگر شهرها ۸ نفر	۵ مؤلف	۶ اثر	دو نفر از مؤلفان، کثیر التألیف هستند؛ ولی از اسامی و تعداد ایشان اطلاعی در دست نیست.
سده چهارم هجری	۶۲ نفر: سمرقند و کش ۱۹ نفر؛ بخارا ۲۱ نفر؛ فرغانه ۱۰ نفر؛ بقیه شهرها ۱۲ نفر	۹ مؤلف	بیش از ۴۳۰ اثر	در این سده، ده‌ها جلسات حدیث برپا شد و یکی از محدثان این دوره (حیدر بن محمد سمرقندی)، راوی هزار اصل و کتاب شیعی در سمرقند بوده است. شیخ صدوق نیز در همین دوره در ایلاق، کتاب من لا یحضره الفقیه را نگاشت و ۲۵۰ کتاب خود را در این منطقه، اجازه روایت داد.
سده پنجم هجری	۱۵ نفر: بخارا ۷ نفر؛ سمرقند ۲ نفر؛ نسف ۵ نفر؛	۵ مؤلف	بیش از ۱۳۰ اثر	-
تاریخ نامعلوم	۴ نفر: سمرقند ۳ نفر، چاچ ۱ نفر			
جمع	۱۲۹ نفر	۲۱ مؤلف	۵۷۳ اثر	

جدول پراکندگی جغرافیایی محدثان شیعی ماوراء النهر

در ۵ قرن نخست هجری

منطقه جغرافیایی	سده اول	سده دوم	سده سوم	سده چهارم	سده پنجم	تاریخ نامعلوم	جمع
اسروشنه				۱ نفر			۱ نفر
بخارا	۴ نفر	۷ نفر	۶ نفر	۲۱ نفر	۷ نفر		۴۵ نفر
صفد				۱ نفر			۱ نفر
سمرقند	۱ نفر		۱۲ نفر	۱۸ نفر	۲ نفر	۳ نفر	۳۶ نفر
چاچ		۲ نفر	۲ نفر	۲ نفر	۱ نفر	۱ نفر	۸ نفر
ایلاق				۷ نفر			۷ نفر
فرغانه		۱ نفر		۱۰ نفر			۱۱ نفر
اخیسیکت				۱ نفر			۱ نفر
کش			۱۲ نفر	۱ نفر			۱۳ نفر
نسف	۱ نفر				۵ نفر		۶ نفر
جمع	۶ نفر	۱۰ نفر	۳۲ نفر	۶۲ نفر	۱۵ نفر	۴ نفر	۱۲۹ نفر

بخش دوم: حدیث شیعه در بلخ

فصل اول: جغرافیای بلخ

فصل دوم: محدثان بلخ

فصل سوم: نقش بلخ در نشر حدیث شیعه

فصل اول: جغرافیای بلخ

درآمد

بلخ، باختر یا باختریش، نام پایتخت مملکتی بوده است که بدین نام نامیده می‌شده و در دامنه کوه پاراپامیز واقع است. رود بلخاب (باخترس یا باکتروس) از این شهر می‌گذرد و نام ایالت و شهر، از اسم این رود گرفته شده است.^۱ در روزگاران قدیم، بلخ، یکی از چهار بخش خراسان بزرگ بوده که به «ربع بلخ» شناسانده می‌شده و اکنون در تقسیمات کشوری، نام شهر نسبتاً کوچکی در شمال کشور افغانستان است.

این شهر، پیش از اسلام، از مراکز مهم دین بودایی بوده و معبد معروف نوبهار در آن قرار داشته است. بلخ بر سر راه خراسان به ماوراء النهر، واقع شده بود و در سال‌های ۳۲ و ۴۳ هجری و سرانجام به طور قطع در ۹۶ هجری، مسلمانان توانستند آن را فتح کنند. در سال ۱۱۸ هجری، اسد بن عبد الله قسری، مرکز خراسان را از مرو بدان جا منتقل ساخت و بدین سان، بلخ رونق گرفت. در سده‌های بعد، غزان و مغولان آن را ویران ساختند؛ ولی در دوره تیموریان، بار دیگر رونقی یافت و سرانجام، این شهر کهن، پس از بنای مزار شریف در

---

۱. لغت‌نامه دهخدا.

بیست هزار گزی شرق آن، رو به انحطاط نهاد. از سال ۹۱۲ ق به بعد، ازبکان بر آن شهر تسلط یافتند و پس از آن بین ازبکان و افغان‌ها بر سر حکومت آن، همواره تاخت و تاز بود و سرانجام، افغانان آن را حدود یک و نیم قرن قبل تصرف کردند و اکنون نیز جزء کشور افغانستان است.

در روزگاران کهن (پیش از سده پنجم هجری)، محدوده ولایت بلخ، شامل دو بخش بزرگ بوده است: بخش غربی (جوزجان) و بخش شرقی (طخارستان). بیشتر مناطق این ولایت، کوهستانی بوده و امیران محلی بسیاری در سده نخست هجری بر شهرهای بلخ حکم می‌راندند. از این رو، فتح آن توسط سپاه اسلام به درازا کشید و در اواخر سده اول هجری گشوده شد. یعقوبی (م ۲۹۲ ق)، بلخ را دارای ۴۷ منبر (کنایه از مسجد جامع و شهرستان) دانسته است که این رقم، قابل توجه است. البته یعقوبی در تقسیم‌بندی ربیع بلخ، با دیگر جغرافی‌دانان هم‌داستان نیست؛ زیرا وی شهرهایی چون گش، نخشب، ترمذ و صغد را - که از ولایات ربیع سوم (ماوراءالنهر) اند - در شمار شهرهای بلخ پنداشته است.^۱

پژوهشی که در دهه‌های اخیر بر چگونگی تقسیم‌بندی خراسان قدیم، انجام و دیدگاه‌های گوناگون جغرافی‌دانان کهن در آن بررسی شده، بر این استوار است که ربیع بلخ، دارای شش شهر بزرگ بوده است که عبارت اند از: بلخ، ترمذ، جوزجان، صغانیان، فاریاب و قواذیان.

بزرگ‌ترین شهر این ولایت، همان شهر بلخ است که خود، شهرستان‌هایی چون: بامیان، بدخشان، پنجهر، جارابایه، ختل، طخارستان، غزنه و کابل را در بر داشته است.^۲

بی‌تردید، بلخ در شمار کهن‌ترین شهرهای مشرق‌زمین و دارای پیشینه‌ای درخشان در تمدن بشری بوده که پس از اسلام نیز درخشندگی تمدن اسلامی را به خود دیده و در آن بالیده است.

۱. البلدان، ص ۱۱۶.

۲. ر.ک: ارباع خراسان، ص ۳۸۵ - ۴۴۴.

اسامی بلخ

جغرافی دانان و مورخان، اسامی بسیاری را برای «بلخ» ثبت کرده‌اند که بررسی دقیق زمان نام‌گذاری هر یک از آنها، نیازمند پژوهشی مستقل است.^۱ «باختر» یا «باختریش»، مشهورترین نام کهن این سرزمین بوده است، چنان که این اسامی نیز برای آن گفته شده است: اسکندریه، باکترس، باکتر، بختری، بَهل، پاخِل، تاهیا، زارمی آسیا، کوش، مرجیاباد و...^۲ همچنین القابی نیز به آن داده شده که بیشتر آنها از سوی عرب‌ها بوده است. این القاب عبارت اند از: الحسنة، أم البلاد، بامی، دارُ الإمارة، دارُ الفقه، قُبَّةُ الإسلام،^۳ جَنَّتُ الأرض، خَيْرُ الثَّرَابِ و آبَرشهر خراسان.^۴

جغرافیای بلخ

بلخ در جنوب رود آمویه و در مغرب و جنوب غربی کوه‌هایی قرار داشته که از شمال، هندوستان را در بر می‌گرفته است و به سان پل ارتباطی مهمی در ایران باستان بوده است؛ چرا که یگانه‌راه خشکی در میان آسیای غربی و هندوستان از یک سو، و تاتارستان و چین از سوی دیگر بوده است. بدین سان، موقعیت استراتژیکی و جغرافیایی بلخ، در شکوفایی تمدنش در ایران باستان بسیار مؤثر بوده است.

وسعت

گذشت که یعقوبی، «بلخ» را بسیار بزرگ معرفی کرده و گفته شد که دیگر جغرافی دانان با وی موافق نیستند؛ زیرا وی بخش‌هایی از ماوراء النهر را نیز در

۱. دکتر محمدامین زواری در کتابی با عنوان *جغرافیای تاریخی بلخ*، تقریباً این تصور اسامی را بازگو کرده است. بخش‌هایی از این کتاب در صفحات آینده خواهد آمد.

۲. *فرهنگ‌نامه تطبیقی مکان‌های جغرافیایی*، ص ۱۷۶ - ۱۷۷.

۳. همان جا.

۴. *البلدان*، ص ۱۱۶.

شمار شهرهای بلخ دانسته و بدین جهت، بلخ را «ابر شهر خراسان» و مرکز تمدن و قلب خراسان معرفی کرده است.

همچنین یعقوبی (م ۲۹۲ق) حتی برای شهر بلخ، سیزده دروازه نقل کرده است،^۱ در حالی که اصطخری (م ۳۴۰ق) چند دهه پس از وی بر این باور است که بلخ، تنها هفت دروازه داشته و آنها را چنین نام می‌برد: دروازه نوبهار، دروازه میدان، دروازه آهن، دروازه هندوان، دروازه یهود، دروازه شت‌بند و دروازه یحیی.^۲

آبادانی

تمام نویسندگان کهن، از این شهر، به نیکی یاد کرده‌اند، گویا این شهر، بسیار خرم و دارای رونق اقتصادی بوده است. کتاب *آثار البلاد*، اثر یک مؤلف ناشناخته در سده چهارم، بلخ را این چنین توصیف می‌کند: «شهری خرم و بزرگ در خراسان است و مقرر حکومتی خسروان و دارای قصرهای زیبا با نقش‌ها و کارکردهای عجیب بوده که ویران شده است. بلخ را آتشکده نوبهار خوانند. در بلخ بازرگانان گرد هم می‌آیند و دارای فزونی نعمت‌های گوناگون است. تجار هند نیز بدان جا راه دارند. بلخ، دارای رودخانه‌ای بزرگ است که از حدود بامیان سرازیر می‌گردد و در نزدیکی بلخ، دوازده شعبه شده و به داخل شهر وارد می‌شود و این رودها سبب آبیاری باغ‌ها و مزارع بلخ می‌گردند. ترنج، نارنج، نیشکر و نیلوفر، از آن جا خیزد. بلخ، دارای بازارهای بسیاری است».^۳

معبد نوبهار

وجود آتشکده نوبهار در بلخ سبب شده که نویسندگان و مسافران بسیاری، جذب این منطقه شوند. این آتشکده، در توصیفات که برخی از آنها به افسانه یا نوعی

۱. همان جا.

۲. *المسالك و الممالك*، ص ۲۳ - ۲۸.

۳. *آثار البلاد و اخبار العباد*، ص ۳۸۹، ش ۶۷ *حدود العالم من المشرق إلى المغرب*، ص ۱۲۱، ش ۶۷.

بزرگ‌نمایی نزدیک اند، بسیار زیبا، بزرگ و جذاب معرفی شده است. آثار البلاد در باره این آتشکده می‌نویسد: «اهل فرس را در آن جا، زیارتگاهی بوده به سان خانه کعبه و نامش «نوبهار»، به کمال زینت آراسته شده. اهل ترک (و چین) و فارس، حرمت آن خانه را نگاه داشتندی. و خدمت آن خانه با آل برمک بود تا زمانی که عثمان، خراسان را مفتوح ساخت. در آن وقت، برمک ابی خالد، خدمت خانه را داشت. او نزد عثمان آمده، اظهار اسلام نمود و مال بسیار قبول کرد. و چون عبد الله عامر، فتح تمام خراسان را نمود، احنف بن قیس بن هیشم را به بلخ فرستاده، نوبهار را خراب ساخت»^۱.

برخی بر این باور بوده‌اند که این عبادتگاه، برای رقابت با کعبه بنا نهاده شده است. سخن‌ها در این زمینه بسیار است و تنها به نقل یاقوت حموی بسنده می‌کنیم و سخن گفتن از نوبهار را رها می‌کنیم. یاقوت در توصیف این آتشکده می‌نویسد: «و نوبهار در بلخ از ساختمان‌های برمکیان است. عمر بن ارقم کرمانی می‌گوید: برمکیان در بلخ، پیش از ملوک طوایف، خود از بزرگان روزگار بودند و آیین بت‌پرستی داشتند. مردم، مکه و چگونگی کعبه و اعتقاد قریش و عرب به کعبه را برای ایشان وصف کردند که عرب‌ها به گرد کعبه می‌روند و چگونه آن را احترام می‌کنند. بدین گونه برمکیان در بلخ برای رقابت با بیت الله الحرام، خانه‌ای ساختند و اطراف آن، بت‌ها را قرار دادند. خانه را با دیبا و حریر زیبایش ساختند و بر آن جواهراتی نفیس آویزان کردند، و به آن نوبهار گفتند، که معنای آن نوین و جدید است.... اهل فارس آن را بزرگ داشته و به سویس حج می‌گزاردند و برایش هدایا و پیشکش می‌بردند و غلّم‌ها بر گنبد آن - که «أُسْتُن» نام داشت - بیفراشتند. آن گنبد، صد زراع در صد زراع بود و بلندی‌اش افزون بر صد زراع بود با رواق‌هایی گرد که در پیرامون آن جای داشت. در گرداگرد خانه، سیصد و شصت مقصوره بود که خادمان و نگهبانان نوبهار در آنها ساکن بودند. هر خادم،

خدمت یک روزه داشت تا سال آینده و دیگر، بر سر خدمت نمی‌شد. و گفته می‌شد که وقتی به وسیله باد، پرچم‌های بسیار بزرگ آن افراشته می‌شد و به اهتزاز در می‌آمد، از ترمذ - که در دوازده فرسخی آن بود - مشاهده می‌شد(!) پرده‌دار بزرگ نوبهار را برمک گفتند؛ یعنی که او در مکه و والی مکه (برمکه) است. بدین گونه هر کس از آنان را که بر نوبهار گمارده می‌شد، برمک می‌نامیدند.

پادشاهان چین و کابل شاهان به همان عقیده گروه داشتند و هر گاه به نوبهار می‌آمدند، بت بزرگ را سجده می‌کردند. بدین سان زمین‌های گرداگرد نوبهار و هفتصد جوی آب و روستایی در طخارستان به نام زوان را - که هشت فرسنگ در چهار فرسنگ بود - از آن برمک کردند. مردمان این روستا همه بردگان بودند و پیوسته برمکی پس از برمکی، سرپرست آن روستا می‌شد، تا به روزگار عثمان بن عفان که خراسان گشوده گشت. در آن هنگام، پرده‌داری نوبهار از آن برمک پدر برمک خالد بود. او را با گروگان‌ها نزدیک عثمان فرستادند. برمک وارد مدینه شد و خواهان اسلام گشت و مسلمان شد و عبد الله نامیده شد.^۱

ابو منصور محمد دقیقی بلخی، شاعر سده چهارم، در شاه‌نامه خود جایگاه نوبهار را در داستان کناره‌گیری لهراسپ از تاج و تخت ایران و واگذاری آن به پسرش گشتاسپ، چنین به نظم کشیده است:

چو گشتاسپ را داد لهراسپ تخت	فرود آمد از تخت و بر بست رخت
به بلخ گزین شد بر آن نوبهار	که یزدان پرستان بدان روزگار
مر آن جای را داشتندی چنان	که مر مکه را تازیان این زمان.

نیم‌نگاهی به جغرافیای تاریخی بلخ^۱

منطقه بلخ، یکی از درخشان‌ترین کانون‌های تمدن بشری بوده است و به گواهی بررسی‌های باستان‌شناسی، حد اقل از ۲۵۰ هزار سال پیش، انسان‌ها در این منطقه زندگی می‌کرده‌اند. اما تاریخ بنای شهر بلخ به حدود هزار سال قبل از میلاد بر می‌گردد. این سرزمین، از اولین مناطقی است که آریاییان مهاجر، هنگام ورود به آسیای جنوبی و غربی در آن پای نهادند و در اواسط هزاره اول قبل از میلاد، موفق به ایجاد تشکیلات دولتی شدند.

۱. با توجه به تخصصی بودن این موضوع، مطالب ذیل این عنوان، برگرفته از تلاش ارزشمند دکتر محمدامین زواری در کتاب *جغرافیای تاریخی بلخ* (چاپ بنیاد موقوفات افشار، تهران، ۱۳۸۸) است. گفتنی است جغرافیای تاریخی، یکی از عرصه‌های پژوهشی بین رشته‌ای است که دانش‌آموختگان تاریخ و ادبیات فارسی بیشتر بدان راغب‌اند. این نوع تحقیقات، به معرفی مکان‌ها و حوزه‌های جغرافیایی در عمق تاریخ می‌پردازد و تحولاتی را که در یک منطقه از گذشته‌های دور تا کنون رخ داده و تمدن‌هایی را که در آن پدید آمده و زوال پذیرفته است، بررسی می‌کند. این نوع پژوهش، تنها جنبه تاریخی و جغرافیایی ندارد و ابعاد زبانی، ادبی، فرهنگی و مردم‌شناختی نیز در آن مشهود است. در این میان، مناطقی که سابقه تمدنی بیشتری دارند، مورد کاوش و بررسی زیاده‌تر قرار می‌گیرند و سرزمین بلخ به عنوان یکی از چهار ربع خراسان قدیم، چنین سابقه‌ای دارد.

در زبان فارسی، بخش زیادی از این نوع تحقیقات در مورد خراسان قدیم، مرسوم تلاش‌های واسیلی ولادیمیروویچ بارتولد (م ۱۹۳۰م) و گای لسترنج (م ۱۹۳۳م) است. در افغانستان نیز بعد از ایجاد مؤسسات آموزشی جدید و آشنایی اهل ادب و فرهنگ افغانستان با منابع و روش تحقیقات غربی، با استفاده از روش کار دو دانشمند یاد شده و توجه به آثار دانشمندان ایرانی، برخی محققان همچون حبیبی (م ۱۳۶۳ش)، غبار (م ۱۳۵۶ش)، میاحسین، نعیمی، کهزاد (م ۱۳۶۲ش)، میرحسین شاه، خیری میمنگی، ابراهیم خلیل و بسا کسان دیگر، مقالات تحقیقی خود را در مجله *آریانا* (آغاز انتشار: ۱۳۲۲ش)، *دایرة المعارف آریانا* (آغاز انتشار: ۱۳۲۸ش) و *قاموس جغرافیایی افغانستان* (آغاز انتشار: ۱۳۳۵ش) به نشر سپردند و گوشه‌هایی از جغرافیای تاریخی حوزه‌های تاریخ‌ساز و تمدن‌آفرین واقع در افغانستان را از تاریکی و فراموشی بیرون آوردند. در دهه پنجاه شمسی، چند کتاب کوچک نیز در زمینه جغرافیای تاریخی چاپ شد، میرغلام محمدغبار، کتاب *جغرافیای تاریخی افغانستان* را نوشت و اندکی قبل یا بعد از او، عبدالحی حبیبی، کتابی به همین نام منتشر کرد که البته کتاب حبیبی را *پنجاه مقاله* نیز می‌خوانند. محمدعثمان صدقی نیز در کتاب *شهرهای آریانا* (کابل، ۱۳۵۴ش) کاری شبیه حبیبی و غبار انجام داده است. نویسندگان این کتاب‌ها گویا قصد داشته‌اند بحر را در کوزه کنند و در چند صفحه معدود، پرونده تحقیقات جغرافیای تاریخی افغانستان را ببندند؛ کاری که فقط در یک دانش‌نامه بزرگ و با کمک متخصصان بسیار، انجام شدنی است. کتاب *افغانستان تاریخی* نوشته حسین یعین (چاپ در ۱۳۸۰ش) نیز کاری در زمینه جغرافیای تاریخی است که در آن «وجه تسمیه شهرها و ولایات کشور، بررسی شده است.

بنا بر متون دینی زرتشتی و کتب تاریخی - اسطوره‌ای قدیم، زرتشت در بلخ ظهور کرد و توانست گشتاسب، پادشاه اسطوره‌ای کیانی را به آیین خود علاقه‌مند سازد و بدین ترتیب، بلخ، مرکز آیین زرتشتی شد و بنای آتشکده‌های مهمی همچون آتشکده نوش‌آذر، بر ارج و اهمیت دینی آن افزود. سرزمین بلخ در سنگ‌نبشته‌های دوران هخامنشی، «باختری» نامیده شده و در متون اوستایی، «باخدی/بخدی» خوانده شده است. طی دوران هخامنشیان، باختر، مهم‌ترین ساتراپی شرق امپراتوری هخامنشی بود. بعد از سقوط این امپراتوری به دست اسکندر مقدونی در ۳۳۱ پیش از میلاد، باختر - که اکنون در زبان یونانی‌ها باکتریا نامیده می‌شود -، مرکز یک دولت بزرگ یونانی - باختری به نام باکتریا شد که تقریباً دو قرن به حیات خود ادامه داد.

با گسترش دین بودایی به نواحی بلخ در دوران امپراتوری کوشانی و بنای معبد مهم «نوبهار» در این شهر، بلخ به مرکز تبلیغ و ترویج این آیین تبدیل شد. مبلغان بودایی بلخ، تحت حمایت کنشکا، امپراتور بزرگ کوشانی، آیین بودا را در ماوراءالنهر، ترکستان و حتی چین رواج دادند و به همین دلیل، شهر بلخ، سالانه پذیرای زائران بودایی هندی، چینی و ترک و محل تلاقی تمدن‌های بزرگ جهان قدیم گردید. به همین دلیل، وقتی هیوان تسانگ، زائر بودایی چینی، در قرن هفتم میلادی به افغانستان آمد، بلخ را به خوبی می‌شناخت. تحول تدریجی نام این سرزمین از «بخدی» اوستایی یا «بهل/بهلیکه» سنسکریت به «بلخ» در متون دوران اسلامی، نیز احتمالاً طی همین دوران اختلاط و ارتباط اقوام مختلف در سرزمین بلخ در قرن‌های دوم تا هفتم میلادی روی داده است.

بعد از ورود اسلام به خراسان، نه تنها از اهمیت بلخ کاسته نشد، بلکه این شهر به مرکز پرورش فقها، عارفان، دانشمندان و شاعران بزرگ مسلمان تبدیل گردید. در فرهنگ و تمدن اسلامی، منطقه بلخ، جایگاه ویژه‌ای دارد و اُمّ البلاد، قبة الاسلام، دار الفقاهه و دار الاجتهاد خوانده شده است. طی قرن‌های سوم،

چهارم و پنجم هجری، این شهر، مرکز علمی بزرگی در شرق دنیای اسلام بود و عالمان بزرگی در رشته‌های مختلف علوم تجربی و انسانی و علوم اسلامی در این شهر ظهور کردند که از میان آنان، ابو زید بلخی، مؤسس مکتب بلخ در جغرافیای اسلامی و ابو معشر بلخی، ریاضیدان مشهور مسلمان را می‌توان نام برد.

در عرصه ادبیات فارسی دری نیز بلخ مقام بلندی دارد و یکی از خاستگاه‌های اصلی زبان فارسی دری به شمار می‌رود. دری یا فارسی، زبانی که ناصر خسرو آن را «دُرّ دری» خوانده است و در دنیای اسلام، زبان دوم به شمار می‌آمد، در همین شهر و شهرهایی مانند بخارا و مرو تکوین یافته و سپس در بقیه نقاط خراسان و ایران قدیم، منتشر شده است و اکنون حدّ اقل در سه کشور ایران، افغانستان و تاجیکستان، زبان رسمی است. کسانی چون شهید بلخی، ابو شکور بلخی، عنصری، دقیقی، رابعه بلخی، ناصر خسرو قبادیانی بلخی، رشید و طواط، ابو المؤید بلخی، مولانا جلال الدین بلخی و صدها شاعر دیگر از این شهر برخاسته‌اند. به این فهرست مختصر، نام عرفای بزرگی چون: ابراهیم ادهم، شقیق بلخی، حاتم اصم بلخی، احمد خسرویه بلخی، بهاء الدین ولد (پدر مولانا جلال الدین بلخی) را هم باید افزود. راز علاقه‌مندی مردمان ایران، افغانستان، تاجیکستان و اهل فضل و تحقیق کشورهای دیگر به منطقه بلخ را باید در عشق آنان به بزرگانی جستجو کرد که از این سرزمین برخاسته‌اند.

اما چنین سرزمینی با این پیشینه و این عمق تاریخی، اکنون شهرکی خرد و فراموش شده در شمال افغانستان است و اگر استانی به نام بلخ در افغانستان نبود، شاید اکنون دیگر نامی از این تمدن کهن بر جای نمی‌ماند و عموم مردم نمی‌دانستند که بلخ یاد شده در اشعار کلاسیک و تواریخ قدیم، در کجای دنیا قرار دارد. البته وظیفه بررسی تغییر نام‌ها، تحولات، جابه‌جایی‌ها، خرابی‌ها و تدوین تاریخ گذشته چنین تمدن‌ها و سرزمین‌هایی به عهده محققان جغرافیای تاریخی است.

شهرها و ولایات بلخ

گذشت که ربع بلخ، دارای شش اقلیم یا استان بزرگ بوده که عبارت اند از: بلخ، ترمذ، جوزجان، صغانیان (چغانیان)، فاریاب و قوادیان (قبادیان).^۱ اکنون با جغرافیای این اقالیم و شهرها بیشتر آشنا می‌شویم.

۱. بلخ

در گذشته، جاده تجاری بزرگی به سوی مرو می‌رفته و در آن جا به دو جاده دیگر تقسیم می‌شده است. یکی از آنها به شمال شرقی (سرزمین‌های ترکستان و شهرهای چاچ) می‌رفته و دیگری به سوی جنوب غربی (بلخ و طخارستان) منتهی می‌شده است. فاصله بلخ را تا مرو شاهجان، ۱۲۶ فرسخ و تا طخارستان علیا، ۲۸ فرسخ و تا نهر جیحون، ۱۲ فرسخ نگاشته‌اند.

یعقوبی، شهر بلخ را وسط خراسان دانسته است. بنای این شهر را به افراد مختلفی چون: ذوالقرنین، شاه لهراسب، منوچهر فرزند ایرج و دیگران نسبت داده‌اند. بلاذری فتح این شهر را توسط احنف بن قیس، کارگزار عبد الله بن عامر بن کریز، در دوران خلافت عثمان دانسته است. برخی دیگر، فتح آن را توسط عبد الرحمان بن سمره در دوران حکومت معاویه بن ابی سفیان نگاشته‌اند.

مقدسی و اصطخری در وصف این شهر می‌گویند: راه‌های وسیع و خیابان‌های نورانی و کاخ‌های منور و روشنی دارد و مسجد جامع در وسط شهر است و آنچه این مسجد را از دیگر مساجد ممتاز می‌نماید، صنعت استواری و جلالت و زیبایی و مکان آن است، به گونه‌ای که بازارها در گرداگرد مسجد قرار گرفته‌اند.^۲

ابن بطوطه (ق ۸ق)، تاریخچه مسجد بلخ را به تفصیل نگاشته است و بنا به نقل وی - که آمیخته با حکایات است -، این مسجد با پول همسر داوود بن علی، امیر بلخ در زمان بنی عباس، ساخته شده است.

۱. ر.ک: ارباع خراسان، ص ۳۸۵ - ۴۴۴.

۲. مسالك و الممالك، ص ۲۷۸؛ احسن التقاسیم، ص ۳۰۲؛ ارباع خراسان، ص ۳۹۰.

همسر داوود بن علی، مسجد را با زاویه و رباطی روبه روی آن بنا کرد و در ساخت آن، از سنگ‌های کذان (نوعی سنگ نرم) استفاده کرد. رباط یاد شده، تا زمان ابن بطوطه هم سالم بوده است. پس از ساخت مسجد، یک سوم جواهراتی که وی برای مسجد پرداخته بود، باقی ماند و می‌گویند که آن را زیر یکی از ستون‌های مسجد دفن کردند تا اگر مسجد بعدها نیاز به مرمت داشت، از آن استفاده کنند. همین موضوع، چنگیز را وا داشت تا قریب یک سوم مسجد را ویران کند؛ ولی چون چیزی به دستش نرسید، از تخریب بقیه آن خودداری نمود.^۱

مزارات بلخ

ابن بطوطه - که خود در قرن هشتم، بلخ را مشاهده کرده است - در باره مزارات بلخ، گزارش مفصلی داده است. این گزارش از آن جهت خواندنی است که برخی، قبور هابیل و بسیاری از انبیای بنی اسرائیل همچون داوود، صالح و ایوب را در بلخ دانسته‌اند؛ ولی در سده هشتم، قبور این افراد در آن جا وجود نداشته است.

ابن بطوطه می‌نویسد: «در بیرون بلخ، قبری هست که می‌گویند از آن عکاشه بن محسن الأسدی است. وی از صحابه حضرت رسول بود و روایت شده است که او را بدون حساب به بهشت خواهند برد. این مقبره، زاویه بزرگی هم دارد که ما در آن، منزل کردیم. بیرون زاویه، برکه آبی عجیب قرار دارد که درخت گردوی بزرگی بر کنار آن هست و مسافران در موسم تابستان، زیر سایه آن منزل می‌کنند. شیخ این زاویه موسوم به «حاجی خرد» مردی نیک بود و ما را به تماشای مزارات شهر برد. از جمله این مزارات، قبر حزقیال نبی بود که قبه خوبی داشت. قبور بسیاری منسوب به صحابه را نیز زیارت کردیم که اکنون درست به یاد

۱. رحلة ابن بطوطه (ترجمه)، ج ۱، ص ۴۶۲.

ندارم. در این شهر، خانهٔ ابراهیم ادهم را دیدیم که خانهٔ بزرگی بود و با سنگ سفید شبیه به سنگ‌های کذان ساخته شده و مزرعهٔ زاویه در کنار آن خانه بود که اگر می‌خواستیم درون آن برویم، می‌بایستی از وسط مزرعه عبور کنیم و ما نخواستیم وارد کشتزار بشویم. این خانه، نزدیک مسجد جامع واقع شده است. پس از آن که بلخ را ترک گفتیم، هفت روز در جبال قهستان راه پیمودیم تا به شهر هرات رسیدیم.^۱

شهرها و روستاهای بلخ

دکتر قحطان عبد الستار الحدیثی، در کتاب *أرباع خراسان*، ۴۹ روستای شهر بلخ را نام برده و ویژگی‌های هر یک را برشمرده است. آن گاه شش شهر از شهرهای خود بلخ را نام می‌برد که حدّ اقل در نزد ایرانیان، هیچ کدام شناخته شده نیستند. این شهرها عبارت‌اند از: اندخوذ، بروقان، خاربان، شارک، شعب خره، میاذیان و کالف.

الحدیثی، سپس برخی از نواحی و توابع بلخ را نام می‌برد که می‌توان آنها را شهرستان‌های بلخ دانست. این شهرستان‌ها عبارت‌اند از: بامیان،^۲ بدخشان،^۳ پنج‌هیر،^۴ جارا بایه، ختل،^۵ طخارستان،^۶ غزنه^۷ و کابل.^۸ هر کدام از این شهرستان‌ها نیز شهرها و روستاهایی را در بر دارند.^۹ گفتنی است که این شهرها در حال حاضر در دو کشور افغانستان و تاجیکستان واقع شده‌اند.

۱. همان، ص ۴۶۲ - ۴۶۳.

۲. اکنون نام مکانی با همین عنوان در افغانستان است.

۳. رود بدخشان اکنون با عنوان «رودکجه» یا «کورکجه» در افغانستان شناخته می‌شود.

۴. نام کنونی آن «پنج‌شیر» در افغانستان است.

۵. نام کنونی این مکان، «کولاب» در کشور تاجیکستان است.

۶. نام کنونی آن، ولایت «تخار» در افغانستان است.

۷. همان «غزنی» در افغانستان کنونی است.

۸. پایتخت کنونی افغانستان است.

۹. *أرباع خراسان*، ص ۳۸۵ - ۴۴۴.

۲. ترمذ

در چگونگی تلفظ نام این شهر، بین نویسندگان کهن، اختلاف است. آنها حرف «ت» را با سه حرکت فتحه، کسره و ضمه تلفظ کرده‌اند. البته سمعانی ضمن بیان این مطلب می‌افزاید که مردم خود این شهر با فتح تاء و کسر میم (ترمذ) نام شهرشان را تلفظ می‌کنند.^۱

برخی چون اصطخری بر این باورند که این شهر در شمار شهرهای ماوراء النهر است؛^۲ اما به نظر می‌رسد که در شمار ربع بلخ بودن آن، با متون جغرافیای کهن ما سازگارتر باشد. ترمذ نیز نظیر بسیاری از مناطق خراسان توسط سعید بن عثمان فتح شد و پس از مدتی با نافرمان‌برداری مردمش رو به رو شد و بعدها توسط قتیبة بن مسلم باهلی، مجدداً فتح گردید.^۳

ولایت ترمذ، یکی از مهم‌ترین شهرهای منطقه و ربع بلخ بوده و در قسمت جنوبی ماوراء النهر و در ساحل جیحون قرار داشته است. یکی از نویسندگان معاصر در توصیف این شهر می‌نویسد: «ترمذ در شمال خمیدگی جیحون که از سمت بلخ می‌آمد و در نزدیکی محل برخورد رود زامل با جیحون قرار داشت. این منطقه از قرن چهارم هجری به بعد، قلعه‌ای داشت که حاکم شهر در آن مستقر بود. دور شهر، دیواری کشیده شده بود و اطراف ربض نیز دیواری جداگانه داشت. مسجد جامع شهر - که از خشت خام ساخته شده بود -، در بازار جای داشت.

بازارهای شهر از آجر و کوچه‌های آن نیز آجر فرش بود. ترمذ، دروازه ماوراء النهر به خراسان و نزدیک‌ترین شهر به بلخ در آن سوی جیحون بود. در نتیجه، مرکز کالاهایی بود که از بلاد شمالی به خراسان آورده می‌شدند.^۴ این شهر، سه

۱. الأنساب، ج ۳، ص ۴۱.

۲. مسالك و ممالك، ص ۲۳۲ - ۲۳۴.

۳. فتوح البلدان، ص ۵۰۸.

۴. مسالك و ممالك، ص ۲۳۲ - ۲۳۴.

دروازه داشت و به قول مقدسی، شهری بسیار مستحکم بود^۱».۲

گفتنی است دانشمند مشهور عامه و نویسنده یکی از کتب سنن، ابو اسماعیل محمد بن اسماعیل ترمذی (م ۲۸۰ق)، برخاسته از همین ناحیه است.

بخش ترمذ، خود دارای شهرها و روستاهای متعددی بوده که اصطخری، نام دو شهر آن را چنین شماره می‌کند: صَرْمِنْجَن (/ صرمنجان، جرمنکان، سرمنکان) و هاشم‌جرد.^۳ همچنین بوشنج (بوشنگ)، بوغ، رخسبود، شیشق نیز از روستاهای ترمذ بوده‌اند.^۴

۳. جوزجان

ولایت جوزجان، در غرب بلخ واقع بوده و با نام‌هایی چون جوزجانان و جزجانات شناخته می‌شده است.^۵ این منطقه نیز از مناطق وسیع خراسان قدیم و دارای شهرهای متعدّد بوده و توسط احنف بن قیس به سال ۳۳ هجری فتح شده است.^۶ بنا به گزارش یعقوبی، در گذشته - ظاهراً پیش از اسلام - دارای مملکتی مستقل و پادشاهی ویژه چونان هندوستان بوده است.^۷ محققان، نام سیزده شهر از ولایت جوزجان را بر شمرده‌اند.^۸ گفتنی است که منطقه جوزجان، محلّ شهادت یحیی بن زید بوده است.^۹ جوزجان هم‌اکنون نام شهری به همین نام در کشور افغانستان است.^{۱۰}

۱. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۴۲۱.

۲. فرهنگ و تمدن اسلامی در ماوراءالنهر، ص ۶۴ - ۶۵.

۳. مسالك و ممالك، ص ۲۳۲ - ۲۳۴.

۴. أریاع خراسان، ص ۴۳۱ - ۴۳۲.

۵. أحسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۲۹۸؛ سفرنامه ناصر خسرو، ص ۱۳۵.

۶. فتوح البلدان، بلاذری، ص ۵۰۳.

۷. البلدان، ص ۲۸۷.

۸. أریاع خراسان، ص ۴۳۴ - ۴۳۷.

۹. معجم البلدان، ج ۱، ص ۲۵۹.

۱۰. فرهنگ‌نامه تطبیقی مکان‌های جغرافیایی، ص ۵۷.

۴. صَغَانِيَان (چَغَانِيَان)

این ولایت در ساحل غربی رود جیحون قرار داشته و دارای جمعیت بسیار همراه با بناهای محکم و استوار بوده است. شهر مرکزی چغانیان، بسیار بزرگ بوده و درختان بی‌شمار، رودهای پُر آب، بازار بزرگ و مسجد نیکو و مشهوری آن را در برگرفته بوده است. گفته‌اند در این شهر، بازارهایی سرپوشیده بوده و قیمت نان نیز در آن، بسیار مناسب و ارزان بوده است.^۱ گفتنی است که چغانیان در سده چهارم هجری، از ترمذ نیز بزرگ‌تر بوده است. این منطقه توسط حکم بن عمرو غفاری و یا عبید الله بن زیاد، فتح شده است.

این منطقه دارای شهرهای بسیاری بوده که دکتر الحدیثی، نام شانزده شهر آن را در پژوهش خویش بر شمرده است.^۲ گفتنی است سخنان مبالغه‌آمیزی در تعدد روستاهای این منطقه گفته شده که تنها می‌توان از آنها برداشت کرد که چغانیان، بسیار وسیع بوده است. در حال حاضر، این منطقه در کشور ازبکستان واقع شده و به نام‌هایی چون دهنو و سرآسیا شهرت دارد.^۳

۵. فاریاب

فاریاب، با اسامی گوناگونی در متون کهن ثبت شده است. از این ولایت با عناوینی چون: فاراب، باراب، فریاب و فیراب، یاد شده است. فاریاب، در سمت چپ رود جیحون و غرب بلخ واقع شده بوده و تا شهر بلخ، فاصله بسیار کمی داشته است. برخی، آن را در شمار ماوراء النهر، و برخی، از نواحی بلخ و برخی نیز در شمار شهرهای جوزجان بر شمرده‌اند.^۴

بلاذری، فتح این منطقه را توسط احنف بن قیس دانسته و البته می‌نویسد: نظر

۱. احسن التقاسیم فی معرفة الأقالیم، ص ۲۸۳؛ البلدان، ص ۲۹۲؛ الأنساب، ج ۳، ص ۳۵۳.

۲. اریاع خراسان، ص ۴۳۷ - ۴۴۱.

۳. فرهنگ‌نامه تطبیقی مکان‌های جغرافیایی، ص ۵۹.

۴. اریاع خراسان، ص ۴۴۲.

دیگری نیز وجود دارد که امیر بن احمر، آن را گشوده است.^۱ گویا شهر فاریاب، از شهرهای دیگر نظیر طالقان کوچکتر بوده؛ ولی آبادی‌ها و روستاهای بسیاری را در نواحی خود جا داده بوده است.^۲ یکی از نویسندگان معاصر، در توصیف این منطقه می‌نویسد: «این شهر در ساحل شرقی سیحون و بلافاصله در زیر ملتقای رودخانه چمکنت به رود سیحون بود. این شهر، در کنار معبر این رود، واقع بود و بعدها به «آترار» موسوم شد. نام فاراب، بر کرسی و شهر مرکزی و نیز بر تمام آن ولایت اطلاق می‌شد و گاهی کرسی ولایت اسپبجانب نیز محسوب می‌گردید. در قرن چهارم، حومه آن، «کدر» نام داشت. در همین قرن، مقدسی، آن را شهری بزرگ با حدود هفتاد هزار مرد ذکر می‌کند. این شهر را بارویی احاطه می‌کرد و مسجد جامع، کهن‌دژ و بازارهایی بزرگ داشت و کالاهای فراوان در انبارهای آن انباشته بود. کدر نیز مسجد جامعی داشت و شهری نوین بود».^۳

ابو نصر اسماعیل بن حماد جوهری، صاحب کتاب *الصحاح فی اللغة*، برخاسته از این دیار است.^۴ اکنون در افغانستان، مکانی با همین نام و یا با عنوان «دولت‌آباد» وجود دارد که در همان مکان قدیم این منطقه واقع شده است.^۵

۶. قوادیان (قبادیان)

برای ولایت قوادیان نیز چندین نام یاد کرده‌اند که بیشتر، از تفاوت‌ها در شیوه تلفظ سرچشمه می‌گیرد و بخشی از آن نیز مربوط به اختلاف قرائت عرب و عجم است. بر این اساس، به این منطقه قبادیان، قواذیان و قوادیان^۶ گفته‌اند. منطقه قوادیان در شرق منطقه چغانیان واقع شده و در کنار رودی به همین نام،

۱. فتوح البلدان، ص ۵۰۴.

۲. اربع خراسان، ص ۴۴۲.

۳. فرهنگ و تمدن اسلامی در ماوراءالنهر، ص ۱۱۱.

۴. معجم البلدان، ج ۱، ص ۳۱۸.

۵. فرهنگ‌نامه تطبیقی مکان‌های جغرافیایی، ص ۱۱۰.

۶. البلدان، ص ۲۸۹.

قرار داشته است. این منطقه بسیار کوچک بوده و از توابع ربع بلخ به شمار می‌آمده است.^۱

قوادیان، نظیر بسیاری از شهرهای این منطقه به جهت موقعیت جغرافیایی، بسیار سرسبز و خرم بوده و چهار شهر نیز داشته است.^۲ این منطقه در حال حاضر با نام «قبادیان»، در کشور افغانستان شناخته می‌شود.^۳

---

۱. آریاع خراسان، ص ۴۴۴.

۲. همان جا.

۳. فرمگ‌نامه تطبیقی مکان‌های جغرافیایی، ص ۱۱۴.

فصل دوم: محدثان بلخ

الف. بخش مرکزی بلخ

بخش مرکزی بلخ، خود شامل ده شهر بوده است. این تعدّد شهرها، تنها مربوط به بخش مرکزی بلخ بوده و دیگر ولایات آن، تنها روستاهایی را در توابع خود داشته‌اند و فاقد شهر بوده‌اند. ده شهر بخش مرکزی، عبارت‌اند از: بلخ، بامیان، بدخشان (/ بدخشان)، پنجهیر (/ بنجهیر / پنج‌شیر)، جاربایه، خُتَل، طخارستان، غَرَج‌شَار، غزنه و کابل.

در این شهرها، کمابیش، راویانی شیعی حضور داشته‌اند؛ اما در برخی از آنها هیچ راوی‌ای کشف نشد. شهرهایی که احتمالاً فاقد شیعه و یا راوی بوده‌اند، عبارت‌اند از: بدخشان، بنجهیر، جاربایه، طخارستان و غَرَج‌شَار.

یک. بلخ

سدهٔ دوم هجری

[۱]. ابراهیم بن ادهم

ابو اسحاق ابراهیم بن ادهم بن منصور بن یزید عجلای تمیمی بلخی، یکی از ائمهٔ تصوّف و از محدثان شهیر عصر خویش بوده است. وی را در شمار اصحاب امام

صادق علیه السلام ذکر کرده‌اند^۱ و به عبادت و زهد شناخته شده بود. بعضی از عامه، او را توثیق کرده‌اند. ابراهیم بن ادهم، از شاهزادگان بلخ بود و در همان دیار متولد گردید؛ اما آسایش قصر را رها کرد و زهد را پیشه خود ساخت و به شهرهای مختلف سفر کرد. شقیق بلخی، سفیان ثوری و اوزاعی، تنی چند از شاگردان اویند. ابراهیم در جزیره و یا شام وفات کرد. سال وفات او را گوناگون گفته‌اند: ۱۶۲، ۱۶۱ و ۱۴۰ ق.^۲ اگرچه ابراهیم شیعه نیست، ولی نام وی در اسناد برخی روایات کتاب‌های حدیث شیعه آمده است.^۳

[۲.] ابراهیم بن عبد الله بلخی

ابراهیم بن عبد الله بلخی، با یک واسطه از امام صادق علیه السلام روایت می‌کند. نام وی در طریق شیخ طوسی به امام صادق علیه السلام در سند یک روایت در باره ولایت امام علی علیه السلام آمده است.^۴ این روایت، بیانگر عدم قبول شهادتین است مگر آن که همراه با ولایت امام علی علیه السلام باشد. گفتنی است که ابراهیم، شاگرد ابو عاصم ضحاک بن مخلد،^۵ از اصحاب امام صادق علیه السلام است.^۶

[۳.] ابن علی بلخی

نام ابن علی بلخی در سند روایت حسین بن حمدان خصبی (م ۳۳۴ ق) در الهدایة الکبری آمده است.^۷ در این روایت، ابن علی بلخی، شاگرد جابر بن یزید جعفی است.

۱. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۳۲.

۲. همان جا.

۳. ر.ک: المناقب، ابن شهر آشوب، ج ۳، ص ۳۶۶؛ منیة المرید، ص ۲۲۸.

۴. الأمالی، طوسی، ص ۲۸۲، ح ۵۴۷؛ بشارة المصطفی، ص ۲۱۲.

۵. رجال الطوسی، ص ۲۲۷، ش ۳۰۷۳.

۶. الأمالی، طوسی، ص ۲۸۲، ح ۵۴۷؛ بشارة المصطفی، ص ۲۱۲.

۷. الهدایة الکبری، ص ۴۱ - ۴۲، ح ۱.

[۴]. ابو عبد الله بلخی

وی از اصحاب امام صادق علیه السلام است.^۱ او کلامی در مذمت برخی از صحابه از امام صادق علیه السلام می شنود و از آن تعجب می کند. امام علیه السلام با بیان اخباری غیبی از خطاهای وی و ابراز کرامتی، به او هشدار می دهد که اسرار را نباید فاش کند: «لَا تُذِيعُوا سِرَّنَا وَلَا تُحَدِّثُوا بِهِ عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهِ»^۲ سر ما را فاش نکنید و آن را پیش نااهلان نقل نکنید».

همچنین او در جلسه‌ای به همراه داوود بن کثیر رقی، ابو الخطاب و مفضل در حضور امام صادق علیه السلام بودند که ابو النوا می آید و گزارش می کند که ابو الخطاب، به ابو بکر و عمر دشنام داده است. امام صادق علیه السلام با ابو الخطاب، برخورد می کند و ابو الخطاب سوگند یاد می کند که چنین کاری نکرده است.^۳

[۵]. احمد بن یعقوب بلخی

نام ابو الحسن احمد بن یعقوب بلخی در سند یک روایت نبوی صلی الله علیه و آله آمده است.^۴ در این روایت، وی با پنج واسطه از انس بن مالک، فضایی از امام علی علیه السلام را بیان داشته است. نام «ابوالحسن احمد بن یعقوب» در رجال و اسناد روایات شناخته شده، نیست.^۵ متن روایت نیز چنانچه ناقلش انس بن مالک باشد، باورش دشوار است.

گفتنی است در نسخه‌ای که علامه مجلسی از بشاره المصطفی در اختیار داشته، نام وی، «احمد بن یحیی بلخی» آمده است.^۶

۱. الخرائج و الجرائع، ج ۱، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۲. همان، ۲۹۹، ح ۵.

۳. همان، ۲۹۷ - ۲۹۸.

۴. بشاره المصطفی، ص ۱۳۸؛ الجواهر السنیه، ص ۲۷۴.

۵. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۱، ص ۵۱۳، ش ۱۸۶۵.

۶. بحار الأنوار، ج ۳۹، ص ۱۲۸ - ۱۲۹، ح ۱۶.

[۶] خضر بن ابی فاطمه بلخی

خضر بن ابی فاطمه با دو واسطه از امام صادق علیه السلام روایت کرده است. او در تفسیر «سلام علی آل یاسین»، روایتی را گزارش کرده که امام صادق علیه السلام فرموده است: «یاسین، پیامبر خدا و آل یاسین، ما اهل بیت هستیم».^۱

[۷] زیاد بن سلیمان بلخی

شیخ طوسی، نام زیاد بن سلیمان بلخی را در شمار راویان امام کاظم علیه السلام آورده است.^۲

[۸] سعد بن ابی سعید بلخی

سعد بن ابی سعید بلخی^۳ یا سعید بن ابی سعید بلخی،^۴ از راویان امام کاظم علیه السلام است و روایات متعددی را از آن امام گزارش کرده است.^۵ شیخ طوسی در کتاب رجال خود، نام «سعد بن سعید بلخی» را در شمار راویان امام کاظم علیه السلام آورده است.^۶ به نظر می‌رسد که وی همان سعد بن ابی سعید بلخی است که در روایات آمده است. فضل بن کثیر مدائنی^۷ و سلام بن ابی عمیره خراسانی،^۸ دو تن از شاگردان او هستند. متون روایی وی، نشانگر اعتقادات شیعی اوست.^۹

[۹] سعد بن سعید بلخی

شیخ طوسی، سعد بن سعید بلخی را در شمار راویان امام کاظم علیه السلام آورده است.^{۱۰}

۱. معانی الأخبار، ص ۱۲۲، ح ۱۱/الأمالی، صدوق، ص ۵۵۸، ح ۷۴۳.

۲. رجال الطوسی، ص ۳۳۷، ش ۵۰۱۵.

۳. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.

۴. علل الشرائع، ج ۲، ص ۶۰۲، ح ۶۲.

۵. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.

۶. رجال الطوسی، ص ۳۳۸.

۷. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.

۸. بشارة المصطفی، ص ۸۱ و ۱۳۳.

۹. ر.ک: ثواب الأعمال، ص ۲۰۸؛ علل الشرائع، ج ۲، ص ۶۰۲، ح ۶۲.

۱۰. رجال الطوسی، ص ۳۳۸.

به نظر می‌رسد که وی همان سعد بن ابی سعید بلخی است که در روایات آمده است و کلمه «ابی» از قلم شیخ طوسی افتاده است؛^۱ چه این که او نیز راوی امام هفتم است^۲ و در متون روایی، نام «سعد بن سعید» نیامده است.

[۱۰]. سلم بن سالم بلخی

ابو محمد (ابو عبد الرحمان) سلم یا سالم بن سالم بلخی، از راویان امام صادق علیه السلام است. شیخ طوسی، نام او را با عنوان «سلم بن سالم بلخی» در شمار راویان امام ششم آورده است.^۳

در باره وی در متون شیعی مطلبی یافت نشد؛ اما در متون اهل سنت در باره او مطالب بسیاری آمده است. ابو محمد بلخی، محدثی زاهد در بلخ بوده که به کثرت عبادت و صیام در عصر خویش شهره بوده است. برخی او را از مرجئه دانسته‌اند.^۴ مهم آن است که روایات وی، در نزد عامه، ضعیف ارزیابی شده و آنان احادیث او را ترک کرده‌اند. در تاریخ زندگی وی آمده است که وقتی به بغداد آمد، علیه هارون الرشید سخن گفت و خلیفه، وی را به زندان افکند. او تا زمان مرگ هارون، در زندان به سر برد و پس از آزادی، راهی مکه شد و تا پایان عمر در آن جا بود. وفات وی را ذی حجه سال ۱۹۶ ثبت کرده‌اند.^۵

[۱۱]. شقیق بن ابراهیم بلخی

ابو علی شقیق بن ابراهیم بن علی ازدی بلخی،^۶ از محدثان و زاهدان پرآوازه بلخ است. وی در قرن دوم می‌زیسته و توفیق زیارت امام کاظم علیه السلام را داشته است.^۷

۱. معجم رجال الحديث، ج ۹، ص ۶۹، ش ۵۰۴۵.

۲. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.

۳. رجال الطوسی، ص ۲۱۹، ش ۲۹۰۱.

۴. لسان المیزان، ج ۳، ص ۶۳؛ میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۱۸۵.

۵. لسان المیزان، ج ۴، ص ۶۳.

۶. الأعلام، ج ۳، ص ۱۷۱.

۷. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷ - ۳۱۸.

شقیق بن ابراهیم، مردی ثروتمند بوده و برای تجارت، به شهرهای مختلف سفر می‌کرده است. گفته‌اند که زمین‌های بیش از سیصد قریه، از آن او بوده است. او در سفر به یکی از شهرهای ترکستان که بت‌پرست بودند، آنها را به خدا دعوت می‌کند؛ ولی سخن یکی از بت‌پرستان، آن چنان در وی اثر می‌گذارد که زهد را سرلوحه خود می‌کند و تمام اموالش را انفاق می‌نماید.

شقیق بن ابراهیم بلخی، به زهد و صوفیگری رو می‌آورد، به گونه‌ای که وی را از «کبار الزهاد (زاهدان بزرگ)» خوانده‌اند. او مشهورترین استاد صوفی در خراسان بوده و گویا نخستین کسی است که در خراسان، علوم صوفیه را ترویج کرده است.^۱ وی شاگرد و مصاحب ابراهیم بن ادهم نیز بوده است.^۲

شقیق بن ابراهیم، خود می‌گوید که در سال ۱۴۹ق عازم حج بوده که جوانی خوش‌سیما را دیده و او را این گونه توصیف می‌کند: «إِذْ نَظَرْتُ إِلَى فَتَى حَدَثِ السِّنِّ، حَسَنِ الْوَجْهِ، شَدِيدِ السَّمَرَةِ، عَلَيْهِ سِيَمَاءُ الْعِبَادَةِ وَ شَوَاهِدُهَا، وَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ سَجَادَةُ كَأَنَّهُمَا كَوْكَبُ دَرِّي، وَ عَلَيْهِ مِنْ فَوْقِ ثَوْبِهِ شِمْلَةٌ مِنْ صُوفٍ، وَ فِي رِجْلِهِ نَعْلٌ عَرَبِيٌّ، وَ هُوَ مُتَفَرِّدٌ فِي غَزَلَةٍ مِنَ النَّاسِ».

گوشه‌نشینی این جوان عابد، سبب می‌گردد که شقیق به او سوء ظن پیدا کند و او را از صوفیانی پندارد که بر گرده مردم سوار می‌گردند و به دین‌فروشی مشغول‌اند. ناگاه، آن جوان وی را با نام صدا می‌کند و می‌فرماید: «يَا شَقِيقُ! اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا». شقیق که این کرامت را از وی می‌بیند، بسیار شرم‌منده می‌گردد و حلالیت می‌طلبد. سپس جویای نام جوان می‌گردد و در می‌یابد که او امام موسی بن جعفر علیه السلام است.^۳

روایات شقیق بیشتر در باره مسائل اخلاقی است. مثلاً روایات گوناگونی دارد که در آنها از امام علی علیه السلام، امام سجاد علیه السلام، حضرت عیسی علیه السلام^۴ و... پرسیده شده

۱. الأعلام، ج ۳، ص ۱۷۱.

۲. وفيات الأعيان، ج ۲، ص ۴۷۵.

۳. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷ - ۳۱۸.

۴. بحار الأنوار، ج ۱۴، ص ۳۲۲.

که: کیف أَصْبَحْتَ؟ و هر کدام پاسخی عارفانه داده‌اند.^۱ البته در روایتی که خرزاز قمی با واسطه از او نقل کرده، فضیلت اهل بیت (علیهم‌السلام)، بیان و به دوازده امام، تصریح شده است.^۲

شاید همین گونه روایات او بوده که سبب شده ذهنی، وی را «منکر الحدیث» بدانند.^۳ ظاهراً او آثاری نیز داشته است. شیخ سلیمان ماحوزی (م ۱۱۲۱ق)، از استادش علامه مجلسی شنیده که شقیق بلخی، مؤلف کتاب مصباح الشریعة^۴ است.^۵ برخی نیز بر این باورند که مؤلف مصباح الشریعة، سلیمان صهرشتی (شاگرد سید مرتضی علم الهدی) است و او کتاب شقیق بلخی را خلاصه کرده است.^۶

شقیق بلخی در سپاه اسلام نیز به عنوان یک رزمنده می‌جنگید و برخی وی را از «کبار مجاهدان» خوانده‌اند. سرانجام، او در جنگ کولان - که در بلاد ترک^۷ انجام می‌شد - به سال ۱۹۴ق به شهادت رسید^۸ و تقریباً تمام متون، در تاریخ شهادت وی هم‌داستان هستند و تنها یک متن، وفات او را ۱۵۳ق ثبت کرده است^۹ که درست به نظر نمی‌آید.

۱. ر.ک: بحار الأنوار، ج ۴۶، ص ۶۹ ح ۴۲.

۲. عن أبي سعيد قال: سمعت رسول الله ﷺ يقول: أهل بيتي أمان لأهل الأرض كما أن النجوم أمان لأهل السماء. قيل: يا رسول الله! فالأئمة بعدك من أهل بيتك؟ قال: نعم الأئمة بعدى اثنا عشر تسعة من صلب الحسين، أمناء معصومون، و منّا مهدي هذه الأمة، ألا إنهم أهل بيتي و عترتي من لحمي و دمي، ما بال أقوام يؤذونني فيهم؟ لا أنا لهم الله شفاعة (کتابایة الأئمة، ص ۲۹).

۳. میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۲۸۰، ش ۳۷۴۱.

۴. کتاب مصباح الشریعة، از کتاب‌هایی است که از دیرباز از زمان سید ابن طاووس به امام صادق (علیه‌السلام) منسوب بوده و این انتساب همواره مخالفت‌های جدی‌ای را نیز به خود دیده است. این کتاب در یکصد فصل و یکصد موضوع اخلاقی - عرفانی شکل گرفته و به متون صوفیه نزدیک است.

۵. الذریعة، ج ۲۱، ص ۱۱۱، ش ۴۱۶۷.

۶. ر.ک: تکملة أمل الأمل، ص ۳۶.

۷. الکامل فی التاریخ، ج ۵، ص ۲۳۷.

۸. الکامل فی التاریخ، ج ۵، ص ۲۳۷؛ میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۲۸۰، ش ۳۷۴۱؛ الأعلام، ج ۳، ص ۱۷۱.

۹. وفيات الأعيان، ج ۲، ص ۴۷۵.

[۱۲] عمر بن صبیح بلخی (ابو نعیم)

شیخ صدوق از ابو نعیم عمر بن صبیح بلخی،^۱ روایتی را با پنج واسطه گزارش می‌کند.^۲ این روایت به ابو ذر، صحابی پیامبر خدا، پایان می‌یابد و ابو ذر، جریانی را در باره کسوف خورشید در عصر پیامبر ﷺ و فرمایش ایشان بیان می‌دارد. طبری نیز این روایت را از ابو نعیم بلخی گزارش کرده است.^۳ ابو نعیم بلخی، استاد اسماعیل بن مسلم و شاگرد مقاتل بن حیان بوده است.^۴

[۱۳] عمر بن هارون بلخ

شیخ طوسی، نام «ابو حفص عمر بن هارون بلخی» را در زمرة راویان امام صادق علیه السلام آورده است و اضافه کرده که وی به کوفه آمده بود.^۵ در منابع اهل سنت، نام کامل وی، چنین است: ابو حفص، عمر بن هارون بن یزید بن جابر بن سلمة بلخی. اهل سنت، او را استاد ابن حنبل می‌دانند و در نقل حدیث، وی را دروغگو و متروک الحدیث می‌شمارند. ولادت او در سال ۱۲۸ ق و وفاتش به سال ۱۹۴ ق، در بلخ بوده است.^۶

[۱۴] عمیر بن متوکل بن هارون بجلی ثقفی بلخی

عمیر بن متوکل، از راویان صحیفه سجادیه است. او از پدرش متوکل بن عمیر بن متوکل (/ متوکل بن هارون) و پدرش از یحیی بن زید، و یحیی از پدرش زید بن علی بن الحسین^۷ و در سندی دیگر، یحیی از امام صادق علیه السلام،^۸ صحیفه را نقل

۱. تاریخ الطبری، ج ۱، ص ۴۳.

۲. الأمالی، صدوق، ص ۵۴۹، ح ۱.

۳. تاریخ الطبری، ج ۱، ص ۴۳.

۴. التوحید، ص ۲۸۰.

۵. رجال الطوسی، ص ۲۵۴، ش ۳۵۷۶.

۶. تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۱۸۷ - ۱۹۰، ش ۵۸۹۹.

۷. رجال النجاشی، ص ۴۲۶، ش ۱۱۴۴؛ الفهرست، طوسی، ص ۲۵۳، ش ۷۶۹.

۸. جمال الأسیر، ص ۲۴۲؛ فتح الأبواب، ص ۷۷، بحار الأنوار، ج ۵۶، ص ۲۱۶ - ۲۱۷.

کرده است. در برخی از اسناد، نام وی به اشتباه، «عمر بن متوکل» آمده است.^۱

[۱۵]. متوکل بن هارون ثقفی بلخی

نام کامل وی، باید «متوکل بن عمیر بن متوکل^۲ بن هارون» باشد که گاه از او با عنوان متوکل بن هارون یاد شده است.^۳ او از راویان صحیفه سجّادیه است. وی از یحیی بن زید شهید، ادعیه جدّش امام سجّاد علیه السلام را شنیده است.^۴ متوکل بن هارون نیز این ادعیه را به فرزندش عمیر آموخت تا او کتاب صحیفه را برای دیگران نقل کند.

[۱۶]. مقاتل بن حیّان

ابو بسطام مقاتل بن حیّان بکری نبطی بلخی خراسانی، از اصحاب امام صادق علیه السلام است.^۵ او را خرّاز و یا خرّاز نیز گفته‌اند که بیانگر شغل اوست. وی از محدثان اهل سنت در قرن دوم هجری است. آنان او را از محدثان بزرگ و حفاظ حدیث و مفسران خود دانسته‌اند.

مقاتل بن حیّان در سال‌های نخست دولت عبّاسیان و دوران ابو مسلم خراسانی (حدوداً سال ۱۳۲ق) به کابل گریخت و پس از مدتی از آن جا به بلخ منتقل و در آن دیار ساکن گردید. وی به سال ۱۵۰ق وفات یافت. در باره مکان وفات او اختلاف است. برخی، هند را گفته‌اند و برخی دیگر، کابل را محلّ وفات او دانسته‌اند.^۶

۱. بحار الأنوار، ج ۱۰۶، ص ۱۰۵.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۲۶، ش ۱۱۴۴؛ الفهرست، طوسی، ص ۲۵۲، ش ۷۶۹.

۳. روضة المتّقین، ج ۱۴، ص ۴۱۸.

۴. رجال النجاشی، ص ۴۲۶، ش ۱۱۴۴؛ الفهرست، طوسی، ص ۲۵۲، ش ۷۶۹.

۵. رجال الطوسی، ص ۳۱۰، ش ۴۶۰۱.

۶. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۶.

[۱۷]. مقاتل بن سلیمان

مقاتل بن سلیمان بن دوال دوز (/ جوال دوز)^۱ خراسانی (بجلی^۲) بلخی،^۳ از راویان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بوده و حسن بن محبوب از او روایت کرده است.^۴ او اصالتاً بلخی است، ولی مدّت‌ها در بصره و مرو ساکن بوده و در بغداد نیز به تدریس حدیث، اشتغال داشته است.^۵ بعید نیست که او برادر زیاد بن سلیمان بلخی، راوی امام هفتم، بوده باشد.^۶

مقاتل بن سلیمان به علمی چون: لغت، قرائات و تفسیر، کاملاً اشراف داشته است و او را از اعلام مفسّران خوانده‌اند. آثار متعدّدی^۷ را خلق کرده است.^۸ عبد الله بن مبارک می‌گوید: اگر او ثقه بود، کتاب تفسیرش، بهترین کتاب تفسیری بود.^۹

کشتی و طوسی، مقاتل بن سلیمان را بتری گفته^{۱۰} و برخی همچون برقی، او را سنی می‌دانند؛ زیرا وی از محدثان و مفسّران مشهور عامّه است.^{۱۱} علمای عامّه، هر چند او را در تفسیر ستوده و کتاب تفسیر وی را از نیکوترین کتاب‌های تفسیر خوانده‌اند و شافعی گفته: «الناس عیال فی التفسیر علی مقاتل؛ مردم در تفسیر قرآن چونان فرزندانی برای مقاتل هستند»،^{۱۲} اما مقاتل بن سلیمان را در حدیث، ضعیف دانسته، روایات او را مناکیر و خودش را نیز غیر ثقه و ضعیف الحدیث

۱. همان، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸.

۳. همان جا؛ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۴. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۵. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۶. رجال الطوسی، ص ۳۳۷، ش ۵۰۱۵.

۷. رک: بخش دوم، فصل دوم.

۸. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۹. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۱۰. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸؛ رجال الطوسی، ص ۱۴۶، ش ۱۶۱۸.

۱۱. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۱۲. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۳.

می‌دانند. گروهی از رجالیان عامه، مقاتل بن سلیمان را تکذیب و احادیثش را ترک کرده‌اند و گفته‌اند که او قائل به تجسیم بوده است.^۱

سندی بر تشیع وی در دست نیست؛ ولی روایاتی در فضیلت امام علی علیه السلام و امامت ایشان از وی گزارش شده است. شاید نقل همین روایات است که سبب شده عامه، او را تکذیب کنند. برای نمونه، این روایت را می‌آوریم: «مَقَاتِلُ بْنُ سُلَيْمَانَ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وآله لِعَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام يَا عَلِيُّ أَنْتَ مِنْنِي بِمَنْزِلَةِ هَيْبَةِ اللَّهِ مِنْ آدَمَ وَبِمَنْزِلَةِ سَامٍ مِنْ نُوحٍ وَبِمَنْزِلَةِ إِسْحَاقَ مِنْ إِبْرَاهِيمَ وَبِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى وَبِمَنْزِلَةِ شَمْعُونَ مِنْ عِيسَى إِلَّا أَنَّهُ لَأَنْبِيَا بَغْدِي يَا عَلِيُّ أَنْتَ وَصِيٌّ وَخَلِيفَتِي فَمَنْ جَحَدَ وَصَيْتَكَ وَخِلَافَتَكَ فَلَيْسَ مِنِّي وَلَسْتُ مِنْهُ وَأَنَا خَصْمُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَا عَلِيُّ أَنْتَ أَفْضَلُ أُمَّتِي فَضْلًا وَأَقْدَمُهُمْ سِلْمًا وَأَكْثَرُهُمْ عِلْمًا وَأَوْفَرُهُمْ حِلْمًا وَأَشْجَعُهُمْ قَلْبًا وَأَسْخَاهُمْ كَفًّا يَا عَلِيُّ أَنْتَ الْإِمَامُ بَغْدِي وَالْأَمِيرُ وَأَنْتَ الصَّاحِبُ بَغْدِي وَالْوَزِيرُ وَمَا لَكَ فِي أُمَّتِي مِنْ تَطْيِيرٍ يَا عَلِيُّ أَنْتَ قَسِيمُ الْجَنَّةِ وَالنَّارِ بِمَحَبَّتِكَ يَغْرِفُ الْأَبْرَارُ مِنَ الْفَجَّارِ وَيَمِيزُ بَيْنَ الْأَشْرَارِ وَالْأَخْيَارِ وَبَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْكَافِرِينَ؛ پیامبر خدا صلى الله عليه وآله به علی بن ابی طالب فرمود: ای علی! تو نسبت به من به منزله هبه الله هستی نسبت به آدم و به منزله سام نسبت به نوح و به منزله اسحق نسبت به ابراهیم و به منزله هارون نسبت به موسی و به منزله شمعون نسبت به عیسی، جز آن که پیغمبری پس از من نیست. ای علی! تو وصی و خلیفه منی. هر که وصایت و خلافت تو را منکر شود، از من نیست و من از او نیستم و من روز قیامت، خصم اویم. ای علی! تو افضل امتی در فضل و پیش‌تر همه، در اسلام و بیشتر همه، در علم و حلیم‌تر و دلدارتر و سخاوتمندتر از همه‌ای. ای علی! پس از من، تو امام و امیری و تو سروری و وزیری و در امت من، مانند نداری. ای علی! تو قسمت‌کننده بهشت و دوزخی. به دوستی تو، ابرار از فاجران شناخته می‌شوند و بدان از نیکان تمیز می‌یابند و مؤمنان از کافران جدا می‌گردند».^۲

۱. همان، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۲. الأمالی، صدوق، ص ۲۹.

البته با توجه به این که گفته‌اند وی بتری است، بعید نیست که او این روایات را نقل کند و شیعه هم نباشد؛ زیرا بتری‌ها قائل به امامت و خلافت امام علی علیه السلام بوده‌اند؛ ولی بر این باورند که ایشان خود، طوعاً (به خواست خویش) از حق خویش چشم پوشید و آن را به خلفا واگذار کرد. بنا بر این او می‌تواند چنین روایاتی را گزارش کند.

به هر تقدیر، روایات مقاتل، در متون روایی ما بسیار آمده‌اند. مقاتل بن سلیمان، در سال ۱۵۰ ق در بصره وفات یافت.^۱

[۱۸]. نصر بن اسماعیل بلخی

نام وی در کتاب‌های شیعی، تنها در سند یک روایت و در کتاب شریف الکافی آمده است^۲ و شیخ کلینی با پنج واسطه از او روایت کرده است. نصر بن اسماعیل بلخی، شاگرد ابو حمزه ثمالی است^۳ و به طور کلی، فردی شناخته شده نیست. اما در متون اهل سنت، فردی در همین طبقه وجود دارد که نامش «نصر بن اسماعیل بن حازم بجلي (ابو المغیره)» و از اهالی کوفه است.^۴ احتمال تصحیف بجلي و بلخی، بسیار زیاد است. بنا بر این بعید نیست که این دو عنوان برای یک فرد بوده باشد.

رجالیان عامه، نصر بن اسماعیل بن حازم بجلي را فردی ثقه و صدوق می‌دانند؛ ولی در پذیرش روایات او با یکدیگر اختلاف دارند و برخی وی را منکر الحدیث گفته‌اند^۵ و وفات وی را سال ۱۸۲ ق ثبت کرده‌اند.^۶

۱. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۲. الکافی، ج ۵، ص ۴۵، ح ۳.

۳. همان جا.

۴. تهذیب التهذیب، ج ۱۰، ص ۳۸۸، ش ۷۹۳.

۵. همان جا.

۶. همان جا.

سده سوم هجری

[۱۹]. آدم بن محمد قلانسی بلخی

آدم بن محمد قلانسی بلخی، استاد محمد بن مسعود عیاشی^۱ و محمد بن عمر کشی^۲ است. شیخ طوسی، نام وی را در شمار راویان با واسطه از معصومان علیهم السلام آورده است^۳ و شیخ صدوق نیز با سند خویش، چندین روایت را در کمال الدین از او نقل کرده است.^۴

عیاشی، او را ستوده است^۵ و روایات، گویای تفکر شیعی اویند. البته شیخ طوسی در باره او نوشته: گفته می‌شود که وی قائل به تفویض بوده است.^۶

[۲۰]. ابو عبد الله بلخی

ابو عبد الله بلخی، از راویان شیعه در دوره غیبت صغراست. او با حسین بن روح (نایب سوم امام عصر علیه السلام) و احمد بن اسحاق، مرتبط بوده است.^۷ استاد وی، عبد الله سوری، در باغ بنی عامر خدمت امام عصر علیه السلام رسیده و جریان ملاقاتش را برای ابو عبد الله بلخی گزارش کرده است.^۸

[۲۱]. ابو سهل بلخی

اربلی در کشف الغمّة کرامتی از امام عسکری علیه السلام را به واسطه وی گزارش می‌کند. سیاق مطلب، این گونه است که ابو سهل بلخی در عصر امام عسکری علیه السلام می‌زیسته است.^۹

۱. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۷.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۷۱ - ۷۲.

۳. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۴.

۴. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۰۷، ج ۲ و ص ۴۳۶ - ۴۳۷، ح ۵ و ص ۴۱.

۵. لسان المیزان، ج ۱، ص ۳۳۷، ش ۱۰۴۲.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۴.

۷. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۳۱، ح ۲.

۸. کمال الدین و تمام النعمه، ص ۴۴۱، ح ۳.

۹. کشف الغمّة، ج ۳، ص ۳۲۱؛ بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۲۹۴، ح ۶۹.

[۲۲] ابو القاسم ابن صائغ بلخی

وی استاد حسین بن حمدان خصیبی (م ۳۳۴ق) است و حسین از وی در کتابش روایت کرده است.^۱

[۲۳] احمد بن ابی الفضل بلخی

او از راویان احادیث امام رضا علیه السلام است. احمد بن ابی الفضل بلخی از دایی اش یحیی بن سعید بلخی^۲ - که از اصحاب امام رضا علیه السلام بوده است - روایتی را از آن امام نقل می‌کند.^۳

این روایت در فضیلت امام علی علیه السلام است و بیانگر عرض ادب جناب خضر به امام علی علیه السلام در زمان پیامبر خداست.^۴

[۲۴] اسحاق بن بشر خراسانی

ابو حذیفه اسحاق بن بشر (/ بشیر) بن محمد بن عبد الله بن سالم هاشمی کاهلی خراسانی بخاری، بلخی الأصل و از راویان احادیث امام صادق است.^۵ او در زمره محدثان ثقه و مورد اعتماد عامه و خاصه^۶ است، هر چند گروهی از ایشان وی را تضعیف کرده و گفته‌اند: او حدیث می‌ساخته و به ثقات نسبت می‌داده است.^۷

۱. الهدایة الکبری، ص ۳۸۷.

۲. در متن روایت آمده است: «...حدثنا أحمد بن أبي الفضل البلخي قال حدثني خال يحيى بن سعيد البلخي عن علي بن موسى الرضا عليه السلام...» چنان که ملاحظه می‌شود، به طور مطلق گفته شده: دایی یحیی بن سعید! ولی در برخی نسخه‌ها عبارت «حدثني خالي» آمده و برخی نیز این تعبیر را کنایه از همان دایی خود احمد دانسته‌اند (مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۸، ص ۲۰۸، ش ۱۶۱۴۶).

۳. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۲ - ۱۳، ح ۲۳.

۴. همان جا.

۵. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱؛ رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۸۳۳.

۶. همان جا.

۷. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴.

اسحاق بن بشر خراسانی در تاریخ و سیر و اخبار بسیار توانمند بوده و آثار گسترده‌ای را در این دانش نگاشته است.^۱
او در بلخ به دنیا آمد و در بخارا نشو و نما کرد و سپس به بغداد رفت و برای مدتی در آن جا سکونت گزید. در پایان عمر نیز به بخارا آمد و در همان دیار در دوازدهم رجب سال ۲۰۶ ق، وفات یافت.^۲

[۲۵]. جعفر بن حسین بلخی

جعفر بن حسین بلخی مشهور به قاضی ابو اسماعیل بلخی، از راویان روایات کتب حدیث شیعه است.^۳ خزاز قمی (م ۴۰۰ ق) با دو واسطه از وی روایت کرده است.^۴ بنا بر این، حیات او در قرن چهارم بوده است. روایتی را که جعفر بن حسین بلخی با سند خود از پیامبر خدا ﷺ نقل کرده، چنین است: «أهل بیتی أمان لأهل الأرض كما أن النجوم أمان لأهل السماء. قيل: يا رسول الله! فالأئمة بعدك من أهل بيتك؟ قال: نعم. الأئمة بعدی اثنا عشر تسعة من صلب الحسين، أمناء معصومون، و منّا مهدی هذه الأمة. ألا إنهم أهل بیتی و عترتی من لحمی و دمی، ما بال أقوام يؤذوننی فیهم؟ لا أنالهم الله شفاعتی؛^۵ اهل بیت من برای اهل زمین، امان اند، چنان که ستارگان برای اهل آسمان، امان اند. به ایشان گفته شد: ای پیامبر خدا! امامان بعد از تو از اهل بیت تو اند؟ فرمود: بلی، امامان بعد از من، دوازده نفرند که نه نفر از صلب حسین اند و امین و معصوم اند، و مهدی این امت، از ماست. هر آینه، آنان اهل بیت و عترت من، و از گوشت و خون من اند. چیست که مردمانی مرا در باره آنها اذیت می‌کنند؛ خداوند شفاعت مرا به آنها نرساند!». گفتنی است که در سند این روایت، شقیق بلخی، استاد جعفر بن حسین است.

۱. همان جا.

۲. همان جا.

۳. کفایة الأثر، ص ۲۹.

۴. همان جا.

۵. همان جا.

[۲۶]. جعفر بن محمد بلخی

شیخ صدوق با چهار واسطه از جعفر بن محمد بلخی روایت کرده است.^۱ نام وی در کتب رجال شیعه نیامده^۲ و شخصیت او چندان برای ما روشن نیست. در این روایت، علی بن عباس، شاگرد او و حسن بن راشد، استاد اوست. امکان دارد که وی همان جعفر بن محمد بن عمر بلخی معروف به ابو معشر منجم (م ۲۷۲ق) باشد.

[۲۷]. جعفر بن محمد بن عمر بلخی

جعفر بن محمد بن عمر بلخی معروف به ابو معشر منجم، صاحب تصانیف متعدّد در علم زیج و علم نجوم است. او در ابتدا به علم حدیث اشتغال داشت؛ ولی در چهل و هفت سالگی به علم نجوم روی آورد. در باره ابو معشر گفته‌اند: «كان فاضلاً حسن الإصابة». وی که بیش از یک صد سال از عمرش می‌گذشت، در رمضان سال ۲۷۲ق، وفات کرد.^۳

[۲۸]. حسن بن شجاع بلخی (ابو علی)

شیخ صدوق با چهار واسطه از وی روایاتی را گزارش کرده است؛^۴ ولی متن و سند روایت صدوق، بیانگر مذهب وی نیست. به نظر می‌رسد که او همان حافظ ابو علی حسن بن شجاع بلخی، محدث معاصر محمد بن اسماعیل بخاری، باشد. در این صورت، وی از محدثان عامّه است که به سال ۲۴۴ق، وفات کرده است.^۵

۱. بحار الأنوار، ج ۱۱، ص ۳۸۷ - ۳۸۸، ح ۳.

۲. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۲، ص ۱۹۱، ش ۷۳۷.

۳. همان، ج ۸، ص ۴۵۵، ش ۲۹۷.

۴. الأملی، صدوق، ص ۳۴۷، ح ۴۱۹.

۵. ر ک: الکاشف فی معرفة من له رواية، ص ۳۳۶، ش ۱۰۳۵؛ فتح الباری، ج ۸، ص ۴۲۳.

[۲۹]. خضر بن ابی فاطمه بلخی

شیخ صدوق با سه واسطه از او روایت نقل می‌کند و او نیز تنها با دو واسطه از امام صادق علیه السلام روایت کرده است.^۱ در این روایت، امام صادق علیه السلام از اجدادشان نقل می‌کنند که امام علی علیه السلام در باره آیه «سَلَامٌ عَلٰی اِلٰی یَاسِیْنَ» می‌فرماید: «یاسین محمد صلی الله علیه و آله و نحن آل یاسین». این روایت با سندی شیعی و متنی مطابق با اندیشه شیعه صادر شده که می‌تواند بیانگر اعتقادات راویان آن نیز باشد. در این صورت، خضر بن ابی فاطمه بلخی باید یک راوی شیعی باشد. خضر بن ابی فاطمه بلخی، استاد محمد بن سهل و شاگرد وهب بن نافع است.

[۳۰]. عبد الله بن زیدان بلخی

ابو محمد عبد الله بن زیدان بلخی، از راویان شیعی بلخ است. او روایات متعددی را گزارش کرده که در بین آنها روایات مبین اندیشه شیعی به چشم می‌خورد.^۲ او استاد ابن عقده (م ۳۳۲ق) است.^۳

نام وی در کتاب‌های شیخ صدوق با دو گونه «ابو محمد عبد الله بن زیدان بلخی» و «عبد الله بن زیدان» آمده است؛ ولی طوسی در کتاب *الأمالی* خود از او با عناوینی همچون: عبد الله بن زیدان بجلی^۴ و یا عبد الله بن زیدان بن یزید بجلی، یاد کرده^۵ و محلّ تحدیث او را کوفه گفته است.^۶ در صورتی که کلام شیخ طوسی صحیح باشد، باید بپذیریم که عبارات موجود در کتب صدوق، تصحیف شده است و او بجلی و کوفی است، نه یک راوی بلخی.

۱. *الأمالی*، صدوق، ص ۵۵۸، ح ۷۴۳؛ *معانی الأخبار*، ص ۱۲۲.

۲. *النصائل*، ص ۲۵۴، ح ۱۲۸.

۳. همان، ص ۲۰۳ - ۲۰۴، ح ۱۹.

۴. *الأمالی*، طوسی، ص ۱۶۷، ح ۲۷۹.

۵. همان، ص ۳۳۰، ح ۶۶۰.

۶. همان، ص ۲۵۳، ح ۷۳۱.

[۳۱] محمد بن ابی یعقوب بلخی

محمد بن ابی یعقوب بلخی، از اصحاب امام رضا علیه السلام است؛ ولی نام وی در کتاب‌های رجالی نیامده است. او در روایتی، از امام رضا علیه السلام در باره چرایی امامت در نسل امام حسین علیه السلام پرسش می‌کند.^۱ این نکته، بیانگر اعتقاد وی به مسئله امامت است. در گزارشی دیگر، امام رضا علیه السلام مطالبی را در باره غیبت امام عصر علیه السلام و دوران دشوار سال‌های نخست غیبت، به وی ابراز می‌دارد،^۲ که در نوع خود، کم‌نظیر است و این، نشانگر جایگاه ویژه محمد بن ابی یعقوب است. روایات دیگری نیز از وی گزارش شده است.^۳

[۳۲] محمد بن اسماعیل بلخی

شیخ طوسی، نام وی را در شمار راویان امام هادی علیه السلام آورده است.^۴ روایتی از وی در متونِ روایی دیده نشد.

[۳۳] محمد بن حسن بلخی

محمد بن حسن بلخی، شاگرد عبد الله بن مبارک (شیخ محدثان عامه در خراسان) است.^۵ نام او در سند یک روایت در کتاب *جمال الأسبوع* سید بن طاووس آمده است.^۶ اسناد روایت او، نشانگر آن است که وی عامی مذهب است. جعفر بن محمد فریابی (م ۳۰۱ ق)، صاحب کتاب *صفة المنافق*، از وی به سال ۲۲۶ ق، در سمرقند، حدیث شنیده است.^۷

۱. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۰۸، ح ۱۰؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۸۸ ح ۱۷.

۲. الفقیه، نعمانی، ص ۱۸۵ - ۱۸۶، ح ۲۷.

۳. ر.ک: مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۶، ص ۳۹۷، ش ۱۲۳۹۹.

۴. رجال الطوسی، ص ۳۹۲، ش ۵۷۸۲.

۵. صفة المنافق، ص ۷۶، ح ۳۱ و ص ۷۸، ح ۳۴ و...؛ جمال الأسبوع، ص ۹۷.

۶. جمال الأسبوع، ص ۹۷.

۷. صفة المنافق، ص ۷۶، ح ۳۱ و ص ۷۸، ح ۳۴ و...

[۳۴] محمد بن خالد بلخی

محمد بن خالد بلخی، غلام امام رضا علیه السلام و راوی روایات ایشان بوده است.^۱

[۳۵] محمد بن سعید بلخی

از راویان احادیث فضائل زیارت امام حسین علیه السلام است. ابن قولویه، روایتی را با یک واسطه از او در باره فضیلت بیتوته کردن در شب عاشورا در کربلا نقل کرده که قابل توجه است.^۲ ابن قولویه، این روایت را به واسطه پدر، برادر و گروهی از اساتیدش از او نقل کرده است.^۳ گفتنی است که محمد بن سعید بلخی نیز روایت پیش گفته را با دو واسطه از امام صادق علیه السلام گزارش می‌کند. بنا بر این، وی در دهه‌های نخست قرن سوم هجری زندگی می‌کرده است.

[۳۶] محمد بن عبد العزیز بلخی

از اصحاب و راویان امام عسکری علیه السلام است. مسعودی در *إثبات الوصیة*،^۴ کرامتی را از امام علیه السلام به وسیله وی گزارش کرده که نشانگر مدح وی نیز هست.^۵

[۳۷] محمد بن علی بن خلف عطار

ابو عبد الله محمد بن علی بن خلف عطار کوفی بلخی، از راویان پر حدیث است. او را بیشتر کوفی گفته‌اند^۶ و در متنی نیز بلخی گفته شده است.^۷ سکونت وی در بغداد بوده است.^۸

۱. رجال الطوسی، ص ۳۶۴، ش ۵۳۹۵.

۲. من بات عند قبر الحسين علیه السلام ليلة عاشوراء لقی الله يوم القيامة ملطخاً بدمه كأنما قتل معه فی عصره (کامل الزیارات، ص ۳۲۳، ح ۵۴۸).

۳. المزار، مفید، ص ۵۱ - ۵۲.

۴. إثبات الوصیة، ص ۲۱۱؛ كشف الغمة، ج ۳، ص ۲۱۸؛ مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۷۲، ح ۸.

۵. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۱۶۱، ح ۳۶۵۱.

۶. در متون عامه، معمولاً با عنوان «محمد بن علی بن خلف العطار الکوفی» آمده است (ر.ک: تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶۹، ح ۱۳۱۸).

۷. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۲۶ - ۲۲۷، ش ۶.

۸. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶۹، ح ۱۳۱۸.

او استاد حمیری قمی (م ۳۰۰ ق) صاحب *قرب الإسناد* است.^۱ صدوق در کتاب‌های مختلفش بارها با دو واسطه^۲ و یا بیشتر^۳ از او روایت کرده است. طبرانی، از محدثان برجسته اهل سنت نیز بارها با یک واسطه از او روایت کرده است.^۴ بنا بر این، حیات محمد بن علی بن خلف عطار باید در قرن سوم بوده باشد.

محتوای روایات او، بیانگر اعتقادات ویژه شیعه است. برای نمونه، او فضائل بسیار مهمی برای اهل بیت علیهم‌السلام از جمله حضرت زهرا^۵ و امام علی^۶ و نیز ضرورت عصمت امامان^۷ و... را نقل کرده است. روایات تفسیری او نیز این گونه اند. برای نمونه، در تفسیر «الکلمات التي تلقاها آدم من ربه فتاب» نقل می‌کند که آن کلمات، سوگند آدم به حق پنج تن آل عبا بوده است.^۸

گفتنی است که روایات او را شیعه و سنی گزارش کرده‌اند و روایات او در متون اهل سنت، شبیه به متون شیعه است. مثلاً روایت نبوی «الناس من شجر شتی و أنا و علی من شجرة واحدة»^۹ یا روایت مشهور دوات و صحیفه در هنگام وفات،^{۱۰} یا جریانات شورا و غضب خلافت،^{۱۱} و یا روایت لعن ابو موسی اشعری^{۱۲} از آن جمله اند. خطیب بغدادی به نقل از شاگرد محمد بن علی، او را در روایت ثقه، مأمون و دارای خردی نیکو معرفی کرده است؛^{۱۳} اما نقل روایات

۱. *قرب الإسناد*، ص ۱۶۲، ح ۵۸۹ و ۵۹۱.

۲. *معانی الأخبار*، ص ۱۲۵، ح ۱ و ص ۱۳۲، ح ۲.

۳. *التوحید*، ص ۱۸۴، ح ۲۱.

۴. *المعجم الأوسط*، ج ۴، ص ۲۶۳.

۵. *الأمالی*، صدوق، ص ۳۰۵، ح ۳۴۸.

۶. *التوحید*، ص ۱۸۴، ح ۲۱.

۷. *معانی الأخبار*، ص ۱۳۲، ح ۲.

۸. *الخصال*، ص ۲۷۰، ح ۸.

۹. *المعجم الأوسط*، ج ۴، ص ۲۶۳.

۱۰. همان، ج ۵، ص ۲۸۵.

۱۱. همان جا.

۱۲. *لسان المیزان*، ج ۵، ص ۲۹۰، ح ۹۸۸.

۱۳. *تاریخ بغداد*، ج ۳، ص ۲۶۹، ح ۱۳۱۸.

مخالف اعتقادات شیعه توسط وی سبب شده که افرادی همچون ابن عدی^۱ و ابن حجر^۲ وی را متهم کنند و حتی ابن عدی در باره او چنین گفته است: «البراء عندي الحديث من العطار. و قال عنده العجائب».^۳ این دیدگاه‌های عالمان اهل سنت و متون روایی موجود از محمد بن علی بن خلف، این گمانه را تقویت می‌کند که وی محدثی شیعی بوده است.

[۳۸] محمد بن یعفور بلخی

نام وی در اسناد چند روایت شیعی آمده است. در این اسناد، او استاد صفوان بن یحیی است^۴ و با یک واسطه از امام کاظم علیه السلام روایت نقل کرده است.^۵ متون گزارش شده توسط وی می‌توانند بیانگر اندیشه شیعی او باشند.

[۳۹] مقاتل بن مقاتل بلخی

مقاتل بن مقاتل بلخی، از راویان و شاگردان شیعی امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام^۶ است. شیخ طوسی در زمره راویان امام رضا علیه السلام دو نام را جداگانه با این عناوین آورده است: «مقاتل بن مقاتل»^۸ و «مقاتل بن مقاتل بن قیاما».^۹ سپس در توصیف نفر دوم می‌نویسد: «واقفی خبیث، أظنّ اسمه خشيش».^{۱۰} با توجه به این که در یک بخش (راویان امام رضا علیه السلام)، این دو عنوان را جداگانه آورده است، به

۱. میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۶۵۱ ح ۷۹۶۲.

۲. لسان المیزان، ج ۵، ص ۲۹۰، ح ۹۸۸.

۳. میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۶۵۱ ح ۷۹۶۲.

۴. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۴۵ - ۲۴۶، ح ۳.

۵. تفسیر القمی، ج ۱، ص ۳۱۴.

۶. رجال البرقی، ص ۵۲.

۷. رجال النجاشی، ص ۴۲۴، ش ۱۱۳۹.

۸. رجال الطوسی، ص ۳۶۶، ش ۵۴۴۷.

۹. همان، ش ۵۴۲۸.

۱۰. همان جا.

نظر می‌رسد که این عناوین برای دو نفر اند و هیچ وحدتی ندارند؛ چرا که با بیان توضیحات بیشتر، سعی کرده تا نفر دوم را از عنوان اول، متمایز سازد. گذشته از این، روایات مقاتل بن مقاتل، بیانگر تفکر امامی اویند.

کشی، روایتی را گزارش کرده است که راوی آن، «حسین بن عمر بن یزید» از دوستان مقاتل بن مقاتل است. حسین که در امامت امام رضا علیه السلام تردید دارد، می‌گوید: «دوست من مقاتل، به امامت امام رضا علیه السلام معتقد بود» و آن گاه مطالبی را از ملاقاتش با امام علیه السلام و یادکرد از مقاتل در آن جلسه بیان می‌کند.^۱ این روایت به روشنی بیانگر امامی بودن مقاتل است.^۲ گذشته از این، روایات متعددی در کتب روایی از امام هشتم علیه السلام برای امامی بودن و عدم واقفی بودنش، مؤید خوبی است.^۳ بنا بر این، یا این دو عنوان با یکدیگر متفاوت اند و یکی امامی و دیگری واقفی است، یا این که این دو عنوان برای یک نفر اند که در ابتدا واقفی بوده و بعد امامی شده است.^۴

گفتنی است که نجاشی هیچ اشاره‌ای به مذهب وی نکرده است و نام «قیاما» را نیز به عنوان نسب و جدوی نیآورده است. همین، مؤیدی دیگر بر تعدد عناوین و افراد است. مقاتل بن مقاتل بلخی، نویسنده یک کتاب روایی نیز بوده است.^۵

[۴۰]. موسی بن قاسم بلخی

موسی بن قاسم بلخی، استاد حسین بن اشکیب مروزی و شاگرد صفوان بن یحیی است.^۶ شیخ صدوق با سه واسطه، روایتی را از وی در باره علت کراهت نشستن طولانی برای قضای حاجت آورده است.^۷ نام وی در اسناد روایات شیعی آمده است.

۱. رجال الکشی، ص ۳۱۴ - ۳۱۵.

۲. گفتنی است که آیه الله خویی به علت ناشناس بودن «حسین»، روایت را ضعیف می‌داند (ر.ک: معجم رجال الحدیث، ج ۱۹، ص ۳۲۹).

۳. الکافی، ج ۳، ص ۴۴۱، ح ۱ و ص ۴۰۱، ح ۱۶ و ص ۴۷۷، ح ۳.

۴. این مطلب را نمی‌توان قائل شد؛ چراکه حداقل برای شیخ طوسی قرن پنجمی باید روشن شده باشد.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۲۴، ش ۱۱۳۹.

۶. جمال الأسبوع، ص ۲۰۸.

۷. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۷۸، ح ۱.

[۴۱]. مکی بن ابراهیم بلخی

حافظ ابو السکن مکی بن ابراهیم بن بشر حنظلی بلخی، از راویان و عالمان اهل سنت است. او از اصحاب ابو حنیفه^۱ و شاگردان ابن جریج است.^۲ عالمان بزرگ شیعه نظیر: شیخ صدوق،^۳ شیخ مفید^۴ و شیخ طوسی،^۵ روایات وی را گزارش کرده‌اند و صدوق با سه واسطه از او روایت کرده است.^۶ مکی بن ابراهیم در میان اهل سنت، بسیار مشهور بوده و محدثان بزرگی چون بخاری، روایات او را در کتابهایشان روایت کرده‌اند.^۷ ابن سعد، او را ثقه و ثبت در نقل روایت می‌دانند.^۸ مکی بن ابراهیم در راه سفر به حج، مدتی در بغداد به تدریس حدیث پرداخت. او در سال ۲۱۵ق، در بلخ وفات کرد.^۹

[۴۲]. نصر بن صباح (ابو القاسم بلخی)

نصر بن صباح ابو القاسم بلخی، از راویان و نویسندگان شیعی است. کشی، از شاگردان اوست و نجاشی، وی را «غال المذهب» معرفی کرده است.^{۱۰} نصر بن صباح، دارای کتاب‌هایی بوده است که تاریخ، تنها نام دو کتاب او را ثبت کرده است: کتاب معرفة الناقلین و کتاب فرق الشيعة.^{۱۱}

انتساب غلو به وی را چندان نمی‌توان پذیرفت؛ چرا که اولاً روایات وی، بیانگر آن است که نصر بن صباح، کثیر الروایة بوده و کشی بارها از وی روایت

۱. الطبقات الكبرى، ج ۷، ص ۳۷۳.

۲. الأملی، مفید، ص ۶۳؛ ح ۹؛ الأملی، طوسی، ص ۳۱۰، ح ۶۲۵ و ص ۳۸۱، ح ۸۱۸.

۳. الخصال، ص ۴۸۶ - ۴۸۷.

۴. الأملی، مفید، ص ۶۳، ح ۹.

۵. الأملی، طوسی، ص ۳۱۰، ح ۶۲۵ و ص ۳۸۱، ح ۸۱۸.

۶. الخصال، ص ۴۸۶ - ۴۸۷.

۷. صحيح البخاری، ج ۴، ص ۷۷ و ۲۱۲ و ...

۸. الطبقات الكبرى، ج ۷، ص ۳۷۳.

۹. همان جا.

۱۰. رجال النجاشی، ص ۴۲۸، ش ۹۴۱۱.

۱۱. همان جا.

کرده و ثانیاً او از افراد مورد اعتماد ناحیه مقدسه در عصر غیبت صغرا بوده است. بنا بر این، مدح وی و کمالاتش را می‌توان از روایاتش یافت.^۱

[۴۳] یحیی بن سعید بلخی

او از اصحاب امام رضا علیه السلام است. خواهرزاده او، احمد بن ابی الفضل بلخی، از وی روایتی را نقل می‌کند که یحیی خود آن را از امام هشتم شنیده است. روایت در فضیلت امام علی علیه السلام است و بیانگر عرض ادب جناب خضر به امام علی علیه السلام در زمان پیامبر خدا صلی الله علیه و آله.^۲

[۴۴] یونس بن قاسم بلخی

نام «یونس بن قاسم بلخی» در طریق روایات کشی آمده است و کشی با دو واسطه از او روایت می‌کند.^۳ او مطلبی را از رزام غلام خالد قسری از امام صادق علیه السلام نقل می‌کند. بنا بر این، وی در قرن سوم می‌زیسته است. این روایت، بیان کرامتی از امام ششم است.

سده چهارم هجری

[۴۵] ابو الحسن بلخی

شیخ طوسی با چهار واسطه از وی روایتی را گزارش کرده است. این روایت، نامه‌ای از امام جواد علیه السلام به علی بن مهزیار است.^۴

[۴۶] ابو عمرو بلخی

ابو عمرو بلخی، از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی است.^۵ شیخ صدوق با یک

۱. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۸، ص ۶۷ - ۶۸، ش ۷.

۲. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۲ - ۱۳.

۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۳۲، ش ۶۳۳.

۴. الغیبة، طوسی، ص ۳۴۹، ح ۶.

۵. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۲۸۶ - ۲۸۷، ح ۳.

واسطه از وی در کتاب کمال الدین و تمام النعمه، روایتی را از پیامبر ﷺ نقل کرده است که با عبارت «طوبی لمن أدرك قائم أهل بیتی» آغاز می‌شود.^۱ مرحوم غفاری، محقق کتاب نام‌برده، بر این باور است که ابو عمرو بلخی، همان محمد بن عمر بن عبد العزیز کشتی است؛ زیرا او ابو عمرو بوده و شاگرد عیاشی است؛^۲ اما باید توجه داشت که کشتی همواره به کش منتسب بوده و اگر قرار به انتساب به جای دیگر باشد، او را باید سمرقندی دانست نه بلخی، و بین این دو شهر، فاصله‌ای بسیار است.

[۴۷]. ابو یشکر بلخی

شیخ مفید در *الأمالی* با سه واسطه روایتی را از وی نقل کرده است. از زندگی وی اطلاعاتی به دست نیامد.^۳

[۴۸]. احمد بن احمد بلخی

نام «احمد بن احمد بلخی» در سند یک روایت نبوی در کیفیت استفاده دارویی از آب نیسان آمده است. این روایت را سید ابن طاووس در *مهج الدعوات* به نقل از کتاب *زاد العابدین* تألیف حسین بن ابی الحسن بن خلف کاشغری، ملقب به فضل (زنده در ۴۸۴ق)، آورده است.^۴ کاشغری با چهار واسطه از او روایت کرده است.^۵

۱. همان جا.

۲. همان جا.

۳. *الأمالی*، مفید، ص ۶۳، ح ۱۹، محققان کتاب (استاد ولی و غفاری) در حاشیه نوشته‌اند: «کذا فی بعض النسخ وفی بعضها "أبو الشکر" وفی بعضها "أبو شکر" والظاهر هو تصحیف "أبو السکن مکی بن ابراهیم بن بشر الحنظلی البلخی الحافظ"».

۴. افندی، وی را دانشمندی امامی دانسته است. او یک‌صد و بیست کتاب نگاشته است (ر.ک: کتاب‌خانه سید ابن طاووس، ص ۶۰۲، ش ۶۵۵).

۵. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۳۲ - ۳۳، ح ۵.

[۴۹]. احمد بن علی بلخی

شیخ طوسی، نام «احمد بن علی بلخی» را در شمار راویان با واسطه معصومان آورده است^۱ و در توصیف وی گفته است که او مردی صالح و درستکار است و احمد بن علی به تلکبری اجازه روایت داده است.^۲ همچنین شیخ صدوق در سند روایتی در کتاب التوحید نام «احمد بن علی بلخی» را آورده است.^۳ برخی از محققان معاصر پنداشته‌اند که نام موجود در سند کتاب التوحید، همین احمد بن علی بلخی‌ای است که در رجال شیخ طوسی آمده است؛^۴ اما این برداشت، بعید است؛ چه این که احمد بن علی در رجال الطوسی استاد تلکبری است. از آن جا که هارون بن موسی تلکبری متوفای ۳۸۵ق است، استاد وی نیز باید در قرن چهارم زندگی کند، حال آن که احمد بن علی بلخی موجود در التوحید، قاعدتاً باید در قرن سوم بوده باشد؛ چرا که شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) با سه واسطه از او روایت نقل کرده است.^۵

به هر تقدیر، روایت موجود در التوحید، بیانگر اعتقادات شیعی راویان روایت است. در این روایت، فردی یهودی برای آشنایی با اسلام نزد پیامبر ﷺ می‌آید و پس از تشرّف به اسلام از پیامبر ﷺ در باره امام علی که همراه ایشان بوده، سؤال می‌کند و می‌پرسد: او کیست؟ پیامبر در پاسخ می‌فرماید: «هَذَا خَيْرُ أَهْلِي وَأَقْرَبُ الْخَلْقِ مِنِّي لَحْمُهُ مِنَّ لَحْمِي وَدَمُهُ مِنَّ دَمِي وَرُوحُهُ مِنَّ رُوحِي وَهُوَ الْوَزِيرُ مِنِّي فِي حَيَاتِي وَالْخَلِيفَةُ بَعْدَ وَفَاتِي كَمَا كَانَ هَارُونُ مِنَّ مُوسَى إِلَّا أَنَّهُ لَا نَبِيَّ بَعْدِي فَاسْمَعْ لَهُ وَأَطِعْ فَإِنَّهُ عَلَى الْحَقِّ»^۶ این بهترین کسان من و نزدیک‌ترین خلایق به من است. گوشتش از

۱. رجال الطوسی، ص ۴۱۲، ش ۸۶۹۵.

۲. همان جا.

۳. التوحید، ص ۳۱۰ - ۳۱۱، ح ۲.

۴. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۱، ص ۳۷۲، ح ۴.

۵. سند صدوق به وی، چنین است: حدّثنا أبو الحسین محمد بن إبراهيم بن إسحاق الفارسی، قال: حدّثنا أبو سعید أحمد بن محمد بن رمیح النسوی، قال: حدّثنی أحمد بن جعفر العقلی بقرهستان، قال: حدّثنی أحمد بن علی البلخی.

۶. التوحید، ص ۳۱۰ - ۳۱۱، ح ۲.

گوشت من است و خونس از خون من و روحش از روح من و اوست که وزیر من است در زمان زندگی من و خلیفه و جانشین من بعد از وفات من، چنان که هارون نسبت به موسی بوده، مگر آن که هیچ پیغمبری بعد از من نیست. پس، از او بشنو و اطاعت کن؛ که او بر حق است».

[۵۰]. بشر بن محمد بن نصر بن لیث بلخی

شیخ طوسی با دو واسطه از ابو نصر بشر بن محمد بن نصر بلخی عنبری در *الأمالی* روایت کرده است.^۱ در این روایت ابو المفضل، شاگرد وی و استادش احمد بن عبد الصمد هروی است که از دایی‌اش ابو صلت، روایتی را از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند.

[۵۱]. حامد بن شعیب بلخی

ابو العباس حامد بن محمد بن شعیب بن زهیر بلخی، از راویان اهل سنت ساکن در بغداد بوده است.^۲ نام وی در اسناد روایات کتاب‌های شیخ صدوق آمده است. شیخ صدوق، گاه با یک واسطه^۳ و گاه با دو واسطه^۴ از او روایت کرده است. روایت حامد بن شعیب، در *الخصال*، چنین است: «پیامبر خدا فرمود: لَا يَزَالُ هَذَا الدِّينُ صَالِحاً لَا يَضُرُّهُ مَنْ عَادَاهُ أَوْ مَنْ نَاوَاهُ حَتَّى يَكُونَ اثْنَا عَشَرَ أَمِيراً كُلُّهُمْ مِنْ قُرَيْشٍ»^۵ این دین، همواره سالم خواهد ماند و هیچ دشمنی به آن آسیبی نخواهد رسانید، تا هنگامی که دوازده امیر باشند که همگی از قریش هستند». این روایت با نگاه شیعی، به امامان معصوم علیهم السلام اشاره دارد، هر چند اهل سنت برای آن، توجیهات دیگری را بیان می‌کنند.

۱. *الأمالی*، طوسی، ص ۵۱۶، ح ۱۱۳۰.

۲. *تاریخ بغداد*، ج ۸، ص ۱۶۵، ش ۴۲۸۰.

۳. *الخصال*، ص ۴۷۳، ح ۲۸.

۴. *فضائل الأشهر الثلاثة*، ص ۱۴۴، ح ۱۵۸.

۵. *الخصال*، ص ۴۷۳، ح ۲۸.

به هر تقدیر، حامد بن شعیب، یک راوی عامّه است که در نزد آنان فردی ثقه و صدوق بوده^۱ و در بغداد، جلسات حدیثی بسیاری دایر کرده است.^۲

در کتب روایی عامّه، روایات متعددی از وی به چشم می‌خورد. او استاد ابن حبان (م ۳۵۴ق) است.^۳ به گفته خودش در سال ۲۱۶ق متولد شده است^۴ و وفات وی را در سوم یا پنجم محرم سال ۳۰۹ ق، ثبت کرده‌اند.^۵

[۵۲]. حسن بن طبیب بلخی

او استاد ابو الفرج اصفهانی (م ۳۵۶ق) است. ابو الفرج، مطلبی را از وی و ابن عقده (م ۳۳۲ق) در باره ولایت عهدی امام رضا علیه السلام در *مقاتل الطالبیین* نقل کرده است.^۶

[۵۳]. حسن بن علی بن محمد عطار

ابو علی حسن بن علی بن محمد بن علی بن عمرو عطار، استاد شیخ صدوق در بلخ بوده است. صدوق، حدیث معروف نبوی «حَبَّبَ إِلَيَّ مِنْ دُنْيَاكُمْ النِّسَاءَ وَالطُّيْبُ وَ جُعِلَ قَرَّةٌ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ؛ از دنیای شما آنچه برای من دوست داشتنی است، زن‌ها و عطرها و عطرهایند و روشنی چشم من در نماز است» را با سند وی از او در بلخ شنیده است.^۷

[۵۴]. خلف بن محمد بلخی

نام «ابو محمد، خلف بن محمد بن احمد بلخی» در سند یک روایت کتاب *معانی*

۱. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۶۵، ش ۴۲۸۰.

۲. صحیح ابن حبان، ج ۲، ص ۳۶۹ و ج ۶، ص ۱۰۵.

۳. همان، ص ۳۶۹ و ....

۴. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۱۶۵، ش ۴۲۸۰.

۵. همان جا.

۶. مقاتل الطالبیین، ص ۳۷۶ - ۳۷۷.

۷. الخصال، ص ۱۶۵، ح ۸.

الأخبار آمده است.^۱ شیخ صدوق با یک واسطه از او روایت کرده است و پایان سند آن به ابن عباس ختم می‌شود. ابن عباس در جلسه‌ای که در طائف تشکیل شده بود، برای حاضران - که افرادی همچون عطاء، ابو العالیه، سعید بن جبیر و عکرمه بودند - بندهای اذان را تفسیر می‌کند.^۲ در این تفسیر، عبارت «حی علی خیر العمل» نیامده است.^۳ بنا بر این قاعدتاً باید راویان این روایت نیز از اهل سنت بوده باشند.

[۵۵] شعب بن محمد بن مقاتل بلخی

ابو محمد شعب بن محمد بن مقاتل بلخی، استاد ابو مفضل شیبانی (ق ۴ق) یکی دیگر از راویان بلغ است. شیبانی، مجلس حدیث او را در نوقان طوس در مشهد الرضا (ع) درک کرده است.^۴ در این جلسه، شعب بن محمد بن مقاتل بلخی، روایتی را در فضیلت و زمان زیارت امام حسین (ع) با سند خویش از امام صادق (ع) نقل کرده است که ابتدای آن، چنین است: «زوروه - صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ - فِي كُلِّ وَقْتٍ وَفِي كُلِّ حِينٍ فَإِنَّ زِيَارَتَهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ خَيْرُ مَوْضُوعٍ؛ فَمَنْ أَكْثَرَ مِنْهَا فَقَدْ اسْتَكْتَرَّ مِنَ الْخَيْرِ وَمَنْ قَلَّ قَلَّ لَهُ، وَتَحَرَّوْا بِزِيَارَتِكُمُ الْأَوْقَاتِ الشَّرِيفَةِ فَإِنَّ الْأَعْمَالَ الصَّالِحَةَ فِيهَا مُضَاعَفَةٌ، وَهِيَ أَوْقَاتُ مَهَبِّطِ الْمَلَائِكَةِ لِزِيَارَتِهِ؛.....^۵ او را - که درود خدا بر او باد - زیارت کنید، هر وقت و هر لحظه، که زیارتش بهترین چیز است. هر که بیشتر زیارتش کند، بیشتر به خیر می‌رسد و هر که کمتر زیارتش کند، از خیرش کم می‌شود. برای زیارتتان وقت‌های شریف را بجوید؛ چرا که کارهای شایسته در اوقات شریف، پاداشی دوچندان دارند و آنها، وقت‌هایی هستند که فرشتگان برای زیارتش فرود می‌آیند».

۱. معانی الأخبار، ص ۴۱ - ۴۲.

۲. سید ابن طاووس نیز این روایت را در باب تفسیر «فصول الأذان و الإقامة» آورده است (ر.ک: فلاح السائل، ص ۱۴۹).

۳. معانی الأخبار، ص ۴۱ - ۴۲، ح ۲.

۴. إقبال الأعمال، ج ۱، ص ۴۵.

۵. همان جا.

[۵۶]. عبد الرحمان بن محمد بن حامد بلخی

او استاد شیخ صدوق است.^۱ شیخ صدوق چند روایت نبوی را در کتاب‌هایش از وی گزارش کرده است.^۲ نام عبد الرحمان بن محمد در کتاب‌های رجالی و روایی شیعه غیر از کتب شیخ صدوق، نیامده است؛^۳ اما در اسناد روایات عامّه، نام او دیده می‌شود. برای نمونه، بیهقی (م ۴۵۸ق) در السنن الکبری با یک واسطه از او روایت کرده است.^۴

زبیدی در تاج العروس به مناسبت معرفی شیناباذ (قریه‌ای از آبادی‌های بلخ) می‌نویسد: «ابو القاسم عبد الرحمان بن محمد بن حامد بلخی شیناباذی زاهد، از این قریه است. او مكثر الحدیث (پُرروایت) بوده است و در سال ۳۵۵ق وفات یافته است».^۵ گفتنی است که در برخی از نسخه‌های کتب شیخ صدوق، تصحیف رخ داده و نام جدّ وی، «خالد» آمده است که اشتباه است.^۶

[۵۷]. عبد الصمد بن فضل بلخ

نام ابو یحیی عبد الصمد بن فضل بلخی در اسناد روایت وصایای نبوی به ابو ذر در کتاب النّصال آمده و شیخ صدوق با دو واسطه از وی روایت کرده است.^۷ نام وی در متون رجالی و روایی شیعه بجز کتاب النّصال نیامده است؛ ولی در اسناد روایات اهل سنت، نام «عبد الصمد بن فضل بلخی» بسیار به چشم می‌خورد. برای نمونه، حاکم نیشابوری (م ۴۰۵ق) روایات بسیاری را با یک واسطه از او نقل کرده است.^۸

۱. فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۷ - ۱۸، ح ۲.

۲. النّصال، ص ۲۹۴، ح ۶۰؛ فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۷ - ۱۸، ح ۲.

۳. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۴، ص ۴۱۷.

۴. السنن الکبری، ج ۷، ص ۱۳۴.

۵. تاج العروس، ج ۵، ص ۳۷۷.

۶. فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۷، ح ۱۲؛ نسخه النّصال در نزد علامه مجلسی (بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۶۵ ح ۱).

۷. النّصال، ص ۳۴۵، ح ۱۲.

۸. المستدرک علی الصحیحین، ج ۱، ص ۴۹۶، ۵۰۷، ۵۳۱، ۵۵۹، ۵۶۱ و ...

[۵۸] عبد الله بن عباس مذكر بلخی

نام ابو نصر عبد الله بن عباس مذكر بلخی در سند یک روایت نبوی در کیفیت استفاده دارویی از آب نیسان آمده است. این روایت را سید ابن طاووس در مهج الدعوات به نقل از کتاب زاد العابدین حسین بن ابی الحسن بن خلف کاشغری (ملقب به فضل) آورده است.^۱ کاشغری (زنده در ۴۸۴ق) با سه واسطه از او روایت کرده است.^۲

[۵۹] علی بن عباس بلخی

کراجکی، صاحب کنز الفوائد (م ۴۴۹ق)، با یک واسطه از او روایت کرده است.^۳ سند و متن روایت، شیعی است و به امام باقر علیه السلام پایان می‌یابد. در این روایت، علی بن عباس بلخی از عباد بن یعقوب روایت نقل می‌کند.

[۶۰] نصر بن اصبغ بن منصور بغدادی

شیخ صدوق با دو واسطه از او روایت کرده است. صدوق در توصیف وی می‌گوید: «المقیم ببلخ».^۴

[۶۱] لیث بن محمد بن نصر بن لیث بلخی

ابو نصر لیث بن محمد بن نصر بن لیث بلخی عنبری، از راویان حدیث بلخ است. شیخ طوسی با دو واسطه از وی روایت کرده است.^۵ او نیز همانند برادرش بشر بن محمد بن نصر بلخی عنبری در سال ۲۶۱ق، شاگرد احمد بن عبد الصمد

۱. افتدی، وی را دانشمندی امامی دانسته است. او یکصد و بیست کتاب نگاشته است (کتابخانه سید ابن طاووس، ص ۶۰۲، ش ۶۵۵).

۲. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۳۲ - ۳۳، ح ۵.

۳. بحار الأنوار، ج ۲۴، ص ۱۴۸، ح ۶.

۴. الخصال، ص ۲۹۴، ح ۶۰.

۵. الأملی، طوسی، ص ۴۷۶، ح ۱۰۴۱. شاگرد لیث در این روایات، ابو مفضل شیبانی (استاد شیخ مفید) است.

مزاحم هروی (خواهرزاده ابو صلت هروی) بوده است.^۱ لیث بن محمد بن نصر، دارای کتاب بوده و روایات را از کتابش بر شاگردان املا می کرده است.^۲ نام دیگری در همین طبقه با همین اساتید و شاگردان با عنوان «ابو نصر بشر بن محمد بن نصر بلخی عنبری» وجود دارد. شیخ طوسی در *الأمالی* با دو واسطه از «بشر» روایت کرده است.^۳ یا این دو عنوان برای یک نفر هستند و «بشر»، تصحیف همان «لیث» است و یا این دو نفر با یکدیگر برادرند.^۴

[۶۲] محمد بن حسام بن عمران بلخی

نام محمد بن حسام بن عمران بلخی در سند روایتی در کتاب *الخصال* شیخ صدوق آمده^۵ و شیخ صدوق با دو واسطه از وی روایت کرده است. در این روایت، شاگرد او، ابو یحیی بزّاز نیشابوری و استادش قتیبة بن سعید است.^۶ متن روایت، فرمایش پیامبر خدا ﷺ به امام علی علیه السلام است در باره بروز بلا و مصیبت که ناشی از پانزده عمل امت اند.

[۶۳] محمد بن خشنام بلخی

شیخ صدوق با دو واسطه از وی روایتی را در *الخصال* گزارش کرده است. در این روایت، ابو یحیی بزّاز نیشابوری از محمد بن خشنام و او از قتیبة بن سعید، حدیث کرده است.^۷

۱. همان، ص ۴۷۶، ح ۱۰۴۱.

۲. همان، ص ۵۸۸، ح ۱۲۲۰. به نظر می رسد که وی از عمری طولانی برخوردار بوده است.

۳. *الأمالی*، طوسی، ص ۵۱۶، ح ۱۱۳۰.

۴. *مستدرکات علم رجال الحديث*، ج ۶، ص ۳۲۴، ش ۱۲۰۶۳.

۵. *الخصال*، ص ۵۰۱، ح ۲.

۶. همان جا.

۷. *بحار الأنوار*، ج ۶، ص ۳۰۵، ح ۵. در کتاب *الخصال* فعلی «محمد بن حسام بن عمران بلخی» آمده است (*الخصال*، ص ۵۰، ح ۲).

[۶۴] محمد بن علی بن زبیر بلخی

ابو مفضل شیبانی (ق ۴ق) شاگرد محمد بن علی بن زبیر بلخی در بلخ بوده است. او برای شیبانی، کرامت مشهور امام کاظم علیه السلام را که برای شقیق بلخی رخ داده بود، گزارش کرده است.^۱

[۶۵] محمد بن عمر بن منصور بلخی

شیخ صدوق با دو واسطه از محمد بن عمر بن منصور بلخی، روایت «الإیمان معرفة بالقلب و إقرار باللسان و عمل بالأركان» را گزارش می‌کند.^۲ محمد بن عمر نیز این روایت را با سه واسطه از امام رضا علیه السلام نقل می‌نماید. وضعیت مذهب وی، چندان روشن نیست.

شیخ صدوق، این روایت را در فرغانه از محمد بن جعفر بن‌دار شنیده و محمد بن عمر بن منصور بلخی نیز در مکه این روایت را برای شاگردش ابو العباس حمادی نقل کرده است.^۳

[۶۶] مظفر بن احمد بلخی

مظفر بن احمد بلخی، در متون روایی، استاد شیخ مفید است.^۴ احتمال دارد که وی همان ابو الجیش مظفر بن محمد بلخی باشد که از متکلمان بزرگ شیعه و استاد شیخ مفید بوده است.

[۶۷] مظفر بن محمد بلخی خراسانی

ابو الجیش مظفر بلخی وراق،^۵ از راویان و متکلمان مشهور شیعی^۶ در قرن چهارم بوده است. شیخ طوسی، او را حدیث‌شناس معرفی کرده و نوشته که مظفر بن

۱. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷، ح ۲۶۳.

۲. النخصال، ص ۱۷۸.

۳. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۰۴ - ۲۰۵.

۴. الأملی، طوسی، ص ۶۴ ح ۹۳ و ص ۱۰۰، ح ۱۵۴.

۵. معالم العلماء، ص ۱۵۹، ش ۸۳۸.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۲۲.

محمد خراسانی از شاگردان دست پرورده متکلم نامور شیعه، ابو سهل نوبختی (شاگرد امام حسن عسکری علیه السلام) است.^۱

از مظفر، روایاتی به جا مانده که معمولاً در آثار شیخ مفید^۲ و شیخ طوسی^۳ دیده می‌شوند. شیخ مفید، مدتی شاگرد او بوده و کتاب‌های وی را در نزدش قرائت کرده است.^۴ کتاب‌های مظفر بن محمد، بیشتر در علم کلام است. گویا شغل اصلی ابو الجیش وراقی بوده است. وفات او را سال ۳۶۷ ق، ثبت کرده‌اند.^۵

[۶۸] یوسف بن علی بلخی

نام وی در اسانید روایات سید ابن طاووس آمده است.^۶ در این اسناد، محمد بن جریر طبری (ق ۴۰۰)، صاحب المسترشد، از یوسف بن علی بلخی روایت کرده است. سند روایت، نظیر اسناد شیعی است.

سده پنجم هجری

[۶۹] احمد بن موسی بن عمران بلخی

حاکم حسکانی، در قرن پنجم روایتی را در *شواهد التنزیل* نقل کرده که نام «احمد بن موسی» در سند آن به چشم می‌خورد.^۷ در این روایت، حسکانی با دو واسطه از ابوبکر احمد بن موسی بن عمران بلخی روایت کرده است. متن روایت در باره فضایل پنج تن و برتری شیعیان است. گفتنی است که نام احمد بن موسی در کتب روایی و رجالی نیامده است.

۱. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۲. الإرشاد، ج ۱، ص ۴۳، ۲۹ و ۴۵؛ الأمالی، مفید ص ۲۸۶، ح ۴ و ص ۳۱۰، ح ۱.

۳. الأمالی، طوسی، ص ۶۴، ح ۹۳ و ص ۷۹، ح ۱۱۶ و ص ۱۰۰، ح ۱۵۴.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۲۲.

۶. بحار الأنوار، ج ۲۲، ص ۴۸۹، ح ۳۵.

۷. شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۴۰۸، ح ۴۳۱.

[۷۰] اسماعیل بن بشر بلخی

محمد بن علی طبری (م ۵۲۵ق) با یک واسطه از وی روایت می‌کند. متن این روایت نبوی، چنین است: «إِنَّ اللَّهَ عَمُوداً مِنْ يَاقُوتَةِ حَمْرَاءَ مُشَبَّكَةٍ بِقَوَائِمِ الْعَرْشِ لَا يَنَالُهَا إِلَّا عَلَى وَشِيعَتِهِ»^۱ خداوند، ستونی از یاقوت سرخ دارد که به عرش پیوسته است و جز علی و شیعیان او کسی به آن دست نخواهد یافت».

[۷۱] حسن بن حسن بلخی

حافظ ابو الولید حسن بن حسن بلخی، از راویان حدیث در قرن پنجم هجری بوده است. طبری (م ۵۲۵ق) در کتاب *بشارة المصطفى* با دو واسطه از وی روایتی را در باره ولایت امیر مؤمنان علیه السلام نقل می‌کند.^۲

[۷۲] حسن بن محمد بلخی

حافظ ابو الولید حسن بن محمد بلخی در بندی^۳ از محدثان سده پنجم هجری است. او استاد خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق) است.^۴ طبری، با دو واسطه از وی روایت کرده است.

از مذهب وی، اطلاع دقیقی در دست نیست، هر چند به احتمال قوی از عامه است. البته متنی را که طبری از او روایت کرده، از متون شیعی است: «عَمَّارُ بْنُ يَاسِرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: أَوْصِي مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَصَدَّقَنِي بِوَلَايَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ مَنْ تَوَلَّاهُ فَقَدْ تَوَلَّاهُ وَمَنْ تَوَلَّاهُ فَقَدْ تَوَلَّى اللَّهَ وَمَنْ أَحْبَبَهُ فَقَدْ أَحْبَبَنِي وَمَنْ أَحْبَبَنِي فَقَدْ أَحَبَّ اللَّهَ. وَمَنْ أَبْغَضَهُ فَقَدْ أَبْغَضَنِي»^۵ پیامبر خدا ﷺ فرمود: کسی که به من

۱. *بشارة المصطفى*، ص ۲۴۹، ح ۴۰.

۲. همان جا.

۳. *تاریخ دمشق*، ج ۱۳، ص ۳۸۳؛ *تذكرة الحفاظ*، ج ۳، ص ۱۱۵۵، ش ۱۰۱۷.

۴. *تذكرة الحفاظ*، ج ۳، ص ۱۱۵۵، ش ۱۰۱۷.

۵. *بشارة المصطفى*، ص ۱۷۱، ح ۱۴۰.

ایمان آورده و مرا تصدیق نموده است، او را به دوستی علی بن ابی طالب سفارش می‌نمایم. هر که او را دوست بدارد، به تحقیق مرا دوست داشته، و هر که مرا دوست بدارد، به تحقیق خدا را دوست داشته است، و هر که او را دشمن بدارد، به تحقیق مرا دشمن داشته است».

نام وی در اسناد روایات اهل سنت آمده است. اهل سنت چندان به وی روی خوش نشان نداده‌اند و ابن حبان، او را راوی احادیث موضوعه (ساختگی) می‌داند و می‌گوید: «کان یروی الأشياء الموضوعه لا یحلّ الاحتجاج به؛ او عباراتی ساختگی را روایت می‌کرده که شایسته احتجاج نیستند».^۱ ذهبی نیز حافظه او را ضعیف دانسته است.^۲

روایات او و این گونه برخوردهای اهل سنت، این گمانه را تقویت می‌کند که او چه بسا شیعه یا تمایلات شیعی داشته است. حافظ ابو الولید سرانجام به سال ۴۵۶ق، در سمرقند وفات یافت.^۳

[۷۳] محمد بن عبد الله خشانی بلخی

نام «ابو بکر محمد بن عبد الله خشانی بلخی» در سند یک روایت نبوی در باره کیفیت استفاده دارویی از آب نیسان آمده است. این روایت را سید ابن طاووس در مهج الدعوات به نقل از کتاب زاد العابدین تألیف حسین بن ابی الحسن بن خلف کاشغری (ملقب به فضل) آورده است.^۴ کاشغری (زنده در ۴۸۴ق) با یک واسطه از او روایت کرده است.^۵

۱. الموضوعات ابن جوزی، ج ۳، ص ۸۲.

۲. تذکره الحفاظ، ج ۳، ص ۱۱۵۵، ش ۱۰۱۷.

۳. همان جا.

۴. افندی، وی را دانشمندی امامی دانسته است. او یکصد و بیست کتاب نگاشته است (ر.ک: کتاب‌خانه سید ابن طاووس، ص ۶۰۲، ش ۶۵۵).

۵. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۳۲ - ۳۳، ح ۵.

تاریخ نامعلوم

تاریخ حیات سه تن از راویان بلخ کشف نشد. تنها می‌دانیم که آنها پیش از قرن پنجم زندگی می‌کرده‌اند. این سه تن عبارت‌اند از:

[۷۴]. احمد بن محمد بن کسری بن یسار بن قیراط بلخی

نام «ابو الحسن احمد بن محمد بن کسری بن یسار بن قیراط بلخی» در سند یک دعای منسوب به اهل بیت علیهم‌السلام آمده است. در این روایت، احمد بن محمد بن عیسی علوی، دعایی به نام «دعاء السامری» از ادعیه قنوت معصومان را از نسخه احمد بن محمد بن کسری در نیشابور نگاشته و برای شاگردش قرائت کرده است.^۱

[۷۵]. جعفر بن علی بن حسان بلخی

ابن شهر آشوب، که مستدرکی بر الفهرست طوسی نگاشته، نام «جعفر بن علی بن حسان بلخی» را در زمره مؤلفان شیعی گرد آورده و گفته است که او کتاب نوادر و روایات داشته است.^۲

[۷۶]. خالد بن شعیب بلخی

سید ابن طاووس، روایتی را از کتاب الفتن سلیلی، آورده است که در باره دلایل خروج امام مهدی علیه‌السلام است. نفر نخست در ابتدای سند روایت، خالد بن شعیب بلخی است.^۳ احتمال دارد که وی همان حامد بن شعیب بلخی بوده باشد و در تصحیف، «خالد» شده باشد؛ چرا که خالد بن شعیب بلخی، شناخته شده نیست.

۱. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۶۹.

۲. معالم العلماء، ص ۶۷، ش ۱۶۳.

۳. الملاحم و الفتن، ص ۲۷۵، ح ۳۹۹.

دو. بامیان

[۷۷]. ابو هارون سنجی

ابو هارون سنجی یا سنجی، یکی از راویان شیعی و از اهالی سنج است. موقعیت جغرافیایی روستای سنج را چنین گفته‌اند:

- سِنَج (به کسر سین و سکون نون) در معجم البلدان، قریه‌ای از قرای مرو است. یاقوت اضافه کرده که در توابع مرو، دو روستا با همین نام شناخته شده است.

- سَنَج (به نقل عمرانی)، قریه‌ای از توابع بامیان است.^۱

به هر تقدیر، چنانچه تصحیفی رخ نداده باشد، ابو هارون اصالتاً یا سکونتاً خراسانی است. حال چه در توابع بامیان بوده باشد و چه در توابع مرو.

نجاشی، ابو هارون را مولی بنی اُمیه می‌داند و می‌نویسد: گفته شده که نام او ثابت بن توبه است؛^۲ ولی شیخ طوسی، نام او را در شمار کسانی می‌آورد که به کتیه شهره اند و نام آنها را نتوانسته بیابد.^۳ ابو هارون، نویسنده یک اثر روایی بوده است.^۴

ابن عقده (م ۳۳۲ق) با سه واسطه از او روایت می‌کند.^۵ عبیس بن هشام (از اصحاب امام رضا علیه السلام)^۶ شاگرد ابو هارون است و همو کتاب ابو هارون را از وی روایت کرده است.^۷

۱. معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۶۴.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۵۳۹، ش ۸۸۱ و ص ۵۴۳، ش ۸۹۵.

۴. همان جا؛ رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

۶. رجال الطوسی، ص ۳۶۲، ش ۵۳۷۱.

۷. الفهرست، طوسی، ص ۵۳۹، ش ۸۸۱ و ص ۵۴۳، ش ۸۹۴؛ رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

سه. خُتلی

[۷۸]. ابراهیم بن محمد خُتلی

ابراهیم بن محمد بن عباس خُتلی، از راویان اخبار اهل بیت علیهم السلام است. ابو عمرو کشی، روایات متعددی را بدون واسطه از وی گزارش کرده است.^۱ خُتلی، خود از شاگردان سعد بن عبد الله و دیگر راویان قمی بوده است.^۲ همچنین او شاگرد علی بن حسن بن فضال نیز بوده است.^۳ رجالیان، ابراهیم را مردی صالح و درستکار توصیف کرده‌اند.^۴

سید محسن امین به نقل از تعلیقه بهبهانی می‌نویسد که او پدر هشام بن ابراهیم مشرقی و ظاهراً بغدادی بوده است.^۵ به نظر می‌رسد که بهبهانی در این زمینه، اشتباه کرده است؛ چه این که هشام بن ابراهیم مشرقی در طبقه راویان امام رضا علیه السلام است^۶ و از جهت زمانی، حد اقل پنجاه سال پیش از ابراهیم بن محمد می‌زیسته است. کشی، سومین روایت کتابش را از وی نقل کرده که چنین است: «إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ الْعَبَّاسِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنِ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ سُلَيْمَانَ الْخَطَّابِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ بَعْضِ رِجَالِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ حُمُرَانَ الْعِجْلِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَنْظَلَةَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: اغْرِقُوا مَنَازِلَ النَّاسِ مِنَّا عَلَى قَدْرِ رِوَايَاتِهِمْ عَنَّا»^۷ امام صادق علیه السلام فرموده: منازل (بزرگواری‌های) شیعه و پیروان ما را به اندازه [نقل و فهم] روایتشان از ما بشناسید [هر کدام از ایشان، آن روایت را درست‌تر نقل کرده و معانی آن را بهتر فهمیده باشد، او در نزد ما برتر و بزرگوارتر است].»

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۴۱، ح ۲۰۲ و ج ۲، ص ۷۹۴، ح ۹۷۰.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ح ۵۹۲۵.

۳. همان جا.

۴. همان جا.

۵. أعيان الشيعة، ج ۲، ص ۲۱۲، ش ۳۷۳.

۶. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۵۷ - ۳۵۸، ح ۲۲۹.

۷. همان، ص ۳، ح ۳.

دیگر روایات ابراهیم نیز نشان از پابندی او به تشیع امامی دارد.

[۷۹] ابو سلیمان ختلی

ابو سلیمان ختلی، از راویان احادیث اهل بیت علیهم السلام است. شیخ طوسی، نام او را در باب «من لم یرو عن أحدهم علیهم السلام» آورده است.^۱ شیخ طوسی و نجاشی، نام وی را «ابو سلیمان جبلی» ذکر کرده‌اند؛^۲ ولی علامه حلی در *ایضاح الاشتباه*،^۳ آقا بزرگ تهرانی^۴ و سید محسن امین^۵ وی را «ختلی» معرفی کرده‌اند. ابو سلیمان ختلی، دارای کتاب حدیث بوده و شاگردش ابو جعفر احمد بن ابی عبد الله برقی، این کتاب را روایت کرده است.^۶

[۸۰] هشام بن ابراهیم ختلی

هشام بن ابراهیم ختلی مشرقی، از اصحاب امام رضا علیه السلام است. او در سال ۱۹۹ق، در خراسان همراه گروهی از راویان بزرگ شیعه خدمت امام رضا علیه السلام رسیده و شاهد یک گفتگوی مهم درون گروهی شیعی بوده است.^۷ روایات او گویای اعتقاد امامی اوست.^۸ وی را در حدیث ستوده‌اند و گویا امام علیه السلام از او به نیکی یاد کرده است.^۹

به نظر می‌رسد که وی همان «هشام بن ابراهیم احمر» است که برقی وی را از راویان امام کاظم علیه السلام و امام رضا علیه السلام دانسته^{۱۰} و شیخ طوسی نیز او را راوی امام

۱. رجال الطوسی، ص ۴۵۲، ش ۶۴۲۵.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۵۲، ش ۲۶؛ الفهرست، طوسی، ص ۵۲۸، ش ۱۸۴۹ رجال النجاشی، ص ۴۵۸، ش ۱۲۴۹.

۳. ایضاح الاشتباه، ص ۳۲۳، ش ۷۷۸.

۴. الذریعة، ج ۶، ص ۳۰۸، ش ۵۹.

۵. اعیان الشیعة، ج ۲، ص ۳۵۸، ش ۱۹۸۶.

۶. الفهرست، طوسی، ص ۵۲۸، ش ۱۸۴۹ رجال النجاشی، ص ۴۵۸، ش ۱۲۴۹.

۷. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۴۹۸، ح ۹۵۶.

۸. همان، ص ۳۵۷ - ۳۵۸، ح ۲۲۹.

۹. خلاصة الأقوال، ص ۹۰، ش ۱۰.

۱۰. رجال البرقی، ص ۵۱.

رضا علیه السلام معرفی کرده است.^۱

ظاهراً وی با هشام بن ابراهیم عباسی - که در خدمت امام رضا علیه السلام بوده - متفاوت است.

چهار. غزنه

[۸۱] احمد بن محمد تمیمی

سید ابن طاووس در *المجتبی من دعاء المجتبی*، روایتی را از کتاب *العملیات الموصلة إلى ربّ الأرضین و السماوات* تألیف ابو الفضل یوسف بن محمد بن احمد، معروف به ابن خوارزمی، آورده است که در سند آن، نام «ابو منصور احمد بن محمد تمیمی» دیده می‌شود.^۲ در این سند آمده است که وی روایت را در غزنه برای شاگردش ابو عبد الله حسین بن حسین بن خلف کاشغری، قرائت کرده است. از سند روایت می‌توان دریافت که تمیمی در قرن پنجم می‌زیسته است. متن این روایت نبوی در باره فوائد سورۀ توحید و برکات قرائت آن پس از هر نماز است.

[۸۲] عبد الله بن حسین بن محمد غزنوی

نام «عبد الله بن حسین بن محمد غزنوی» در سند منقبت یازدهم کتاب *مائه منقبة* اثر محمد بن احمد قمی (م ۴۱۲ق) آمده است؛^۳ ولی می‌دانیم که نویسنده در این کتاب، روایاتی را در باره مناقب امام علی علیه السلام از عالمان اهل سنت گرد آورده است. بنا بر این، او نیز یک راوی سنی است که نامش در اسناد متون روایی شیعه آمده است.

۱. رجال الطوسی، ص ۳۶۸، ص ۵۴۷۶.

۲. المجتبی من دعاء المجتبی، ص ۸۸ - ۹۰.

۳. مائه منقبة، ص ۳۰.

[۸۳] علی بن حسین غزنوی

نام «علی بن حسین غزنوی» در اسناد المناقب موفق بن احمد خوارزمی است.^۱ او برهان الدین ابو الحسین علی بن حسین غزنوی (م ۵۵۱ق) است که در سال ۵۴۴ق، در بغداد حدیث نقل کرده است و احتمالاً از عالمان اهل سنت است.^۲

[۸۴] مسعود بن محمد غزنوی

در سند روایتی که سید ابن طاووس در کتاب الیقین از کتاب ابو جعفر محمد بن ابی مسلم بن ابی الفوارس رازی (زنده در ۵۸۱ق) آورده، نام «تاج الدین مسعود بن محمد غزنوی» دیده می‌شود.^۳ این حدیث در باره امام علی علیه السلام و ملقب شدن ایشان به «امیر المؤمنین» است. از سند روایت می‌توان دریافت که تاج الدین در دهه‌های پایانی قرن پنجم هجری می‌زیسته است.

با توجه به سند و متن روایت، احتمال شیعه بودن تاج الدین، بسیار قابل توجه است.

پنج. کابل

[۸۵] ابو خالد کابلی

ابو خالد کابلی، از حواریان و یاران ویژه امام زین العابدین علیه السلام است. او متولد شهر کابل (مرکز فعلی کشور افغانستان) بود که بعدها به حجاز و عراق مهاجرت کرد. گمانه‌های مختلفی در باره نام و لقب وی در متون رجالی دیده می‌شود. برخی از این متون، گویای آن اند که نام وی «کنکر» بوده و برخی دیگر، نام او را وردان دانسته‌اند.

ظاهر کلام شیخ طوسی، آن است که دو تن با نام ابو خالد کابلی شناخته

۱. حلیه الأبرار، ج ۲، ص ۱۳۸، ح ۲.

۲. همان جا.

۳. الیقین، سید ابن طاووس، ص ۲۵۹ - ۲۶۰.

شده‌اند که یکی اکبر و دیگری اصغر است؛ اما در توصیف هر کدام، آنها را دارای نام «وردان» و لقب «کنکر» گفته است و تمایز ویژه‌ای دیده نمی‌شود.

چهار متن شیخ طوسی عبارت اند از:

یک: شیخ در کتاب الرجال (در شمار اصحاب امام سجّاد علیه السلام): کنکر یکنی ابا خالد الکابلی و قيل إن اسمه وردان.^۱

دو: شیخ در کتاب الرجال (در شمار اصحاب امام باقر علیه السلام): وردان ابو خالد الکابلی الأصغر روی عنه و عن ابي عبد الله علیه السلام و الکبیر اسمه کنکر.^۲

سه: شیخ در کتاب الرجال (در شمار اصحاب امام صادق علیه السلام): وردان ابو خالد الکابلی و الأصغر روی عنهما علیهما السلام او الأكبر کنکر.^۳

چهار: شیخ در کتاب دیگرش (الفهرست) او را این گونه توصیف می‌کند: ابو خالد القماط، له کتاب، و قال ابن عقدة: اسمه کنکر.^۴

و برقی نیز نام وی را در شمار اصحاب علی بن الحسین علیه السلام آورده و می‌نویسد: ابو خالد الکابلی، کنکر، و يقال اسمه وردان.

جمع‌بندی

این احتمال وجود دارد که حقیقتاً دو فرد با عنوان «ابو خالد کابلی» وجود داشته‌اند: یکی یار ویژه امام سجّاد علیه السلام که از جهت مقامی و زمانی بزرگ‌تر است، و بی تردید نامش کنکر بوده است، و دیگری، ابو خالد کابلی اصغر که از جهت زمانی و مقامی کوچک‌تر بوده و همان ابو خالدی است که از اصحاب صادقین علیهما السلام بوده و نامش وردان است. تشابه کنیه‌ای این دو فرد، سبب شده که ابتدا برقی و سپس شیخ طوسی تردید کنند که ابو خالد اکبر شاید نامش وردان بوده است. از این رو، هر دو با تردید (عبارات قیل و يقال) گفته‌اند که شاید نامش وردان باشد.

۱. رجال الطوسی، ص ۱۱۹، ش ۱۳.

۲. همان، ص ۱۴۸، ش ۵.

۳. همان، ص ۳۱۷، ش ۱.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۲۶۹ - ۲۷۰، ش ۸۳۰.

تنها یک مشکل در این جمع‌بندی وجود دارد و آن، بیانی است که از فضل بن شاذان باقی مانده است. او ابو خالد را از نخستین معتقدان به امامت امام سجّاد علیه السلام شمرده و در پایان می‌افزاید: «اسمه وردان و لقبه کنکر».^۱ در این صورت، یا باید کلام فضل را اشتباه بدانیم و یا اضافات پایانی را از فضل ندانیم؛ چه این که با روایت امام باقر علیه السلام که فرموده اسم او کنکر بوده و مادرش به این نام نامیده است،^۲ متعارض است.

ابو خالد از امام سجّاد و صادقین علیهما السلام، روایاتی را گزارش کرده است. تنها در کتب اربعه، سیزده روایت از وی وجود دارد که بیشتر آنها (یازده روایت) از امام باقر بوده است. در کتب شیخ صدوق، روایاتی از او از امام سجّاد علیه السلام نیز گزارش شده است.

هشام بن سالم و ابراهیم ابن ابی ایوب، از مهم‌ترین شاگردان او هستند. ابن شهر آشوب بر این باور است که او دارای کتب حدیثی بوده است و می‌نویسد: «أبو خالد القمط الکابلی، اسمه کنکر، و قیل وردان و قیل کفکیر، ینتمی إلیه الغلاة و له کتب».^۳ البتّه به نظر می‌رسد که او اشتباه کرده و وی را با «یزید ابو خالد قمط» که دارای کتاب بوده، خلط کرده است. پیش از او چنین خلطی را شیخ طوسی در الفهرست مرتکب شده است.^۴

جایگاه ابو خالد در نزد اهل بیت

ابو خالد در جوانی - احتمالاً در نیمه دوم سده اوّل هجری - از کابل خارج شده و به مدینه رفته است. او در ابتدا در خدمت محمد بن حنفیه بوده است. گمان او آن بوده که محمد، امام برحق شیعه است. در رجال الکشی به نقل از امام باقر علیه السلام

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۲، ش ۴.

۲. همان، ص ۳۳۶ - ۳۳۷، ش ۱۹۲.

۳. معالم العلماء، ص ۱۷۳، ش ۹۶۹.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۲۶۹ - ۲۷۰، ش ۸۳۰.

آمده است که مدتی طولانی در خدمت محمد بن حنفیه بوده است: «کان ابو خالد الکابلی یخدم محمد بن الحنفیه دهرأ و ما کان یشک فی أنه امام».^۱ خود ابو خالد این مدت را هفت سال بیان داشته است: «الحسن بن عبیده، عن ابی خالد الکابلی، قال: خدمت محمد بن الحنفیه سبع سنین».^۲

بنا بر این ابو خالد در ابتدا پیرو اندیشه کیسانیه بوده است. امام باقر علیه السلام برای ابو بصیر، جریان تشرف ابو خالد را به شیعه امامیه بیان می‌دارد. او روزی محمد بن حنفیه را به خدا، به پیامبر صلی الله علیه و آله و امام علی علیه السلام سوگند می‌دهد که اگر امام حقیقی، اوست، تصریح کند و محمد بن حنفیه در پاسخ، او را به امام سجّاد علیه السلام راه‌نمایی می‌کند و می‌گوید: «یا ابا خالد! حلفتنی بالعظیم، الإمام علی بن الحسین علیه السلام علی و علیک و علی کلّ مسلم».

او پس از تشرف به محضر امام سجّاد علیه السلام در همان بدو ورود، کرامتی از امام سجّاد را مشاهده می‌کند و آن، این که امام علیه السلام او را با نامی می‌خواند که ابو خالد در محلّ تولّدش به آن شهره بوده و کسی از مردم مدینه از آن آگاه نبوده است. امام او را «کنکر» صدا می‌زند. ابو خالد در همان جلسه به شکرانه این موهبت الهی، به سجده می‌رود و به امام علیه السلام می‌گوید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَمْتَنِي حَتَّى عَرَفْتُ إِمَامِي».^۳ سپاس مخصوص آن خدایی است که مرا از دنیا نبرد تا این که امام خود را شناختم و تا آخر عمر در خدمت اهل بیت علیهم السلام بود. در وثاقت و فضیلت وی، تردیدی نیست و امام صادق علیه السلام به وثاقت او تصریح می‌کند و می‌فرماید که او و چندی دیگر، از ثقات علی بن الحسین علیه السلام هستند.^۴

او آن قدر فرمان‌بردار و عارف به حقّ اهل بیت بود که امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: «در روز قیامت، راویان هر امامی را منادی می‌خواند و آن گاه می‌گوید:

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۶ - ۳۳۷، ش ۱۹۲.

۲. الهدایة الکبری، ص ۲۲۵ - ۲۲۶.

۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۶ - ۳۳۷، ش ۱۹۲.

۴. الکافی، ج ۱، ص ۴۷۲، ح ۱.

این حواری علی بن الحسین؟ در این هنگام چهار تن بر می‌خیزند: جبیر بن مطعم و یحیی بن أم طویل و ابو خالد کابلی و سعید بن مسیب.^۱

امام صادق علیه السلام نیز در رثای او می‌فرماید: «ارتدّ الناس بعد قتل الحسین علیه السلام إلا الثلاثة: ابو خالد الکابلی و یحیی بن أم الطویل و جبیر بن مطعم».^۲

این بیان امام صادق علیه السلام گویا ناظر به سال‌های نخست امامت امام سجّاد علیه السلام است؛ چه این که فضل بن شاذان در این مورد تصریح می‌کند: «و لم یکن فی زمن علی بن الحسین علیه السلام فی اوّل أمره إلّا خمسة أنفس» و سپس در شمار پنج تن، نام ابو خالد کابلی را می‌برد و می‌نویسد: «اسمه وردان و لقبه کنکر».^۳

از جمله خدمات ابو خالد کابلی به شیعه، آن است که وی حلقه اتصال بسیاری از خوبان به ائمه و مکتب تشیع بوده است. برای نمونه، خاندان اَعین به برکت ابو خالد، با ولایت آشنا شده‌اند و گفته شده که خواهر زواره (أمّ أسود) نخستین فرد از خانواده ایشان است که به وسیله ابو خالد کابلی شیعه گردید.^۴ برخی نیز گفته‌اند که خمران بن اعین به واسطه او با اهل بیت علیه السلام آشنا شد.^۵

حجاج بن یوسف ثقفی در روزگاری که به تعقیب بزرگان شیعه برآمد، به دنبال دستگیری ابو خالد بود که وی به مکه گریخت و در آن جا برای مدتی مخفیانه زندگی کرد.^۶ او در دوران امام سجّاد علیه السلام هوای ملاقات مادر و بستگانش را داشت که پس از گرفتن اجازه از امام و پیشامد حوادثی نیکو، با دیدن کراماتی از امام علیه السلام به کابل رفت و سپس باز گشت و سرانجام در مدینه وفات یافت.

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۹ - ۴۳، ش ۲۰.

۲. همان، ص ۳۳۸، ش ۱۹۴.

۳. همان، ص ۳۳۲، ش ۴.

۴. رسالة فی آل اَعین، ص ۲۰.

۵. همان، ص ۲۶.

۶. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۸ - ۳۳۹، ش ۱۹۵.

[۸۶] ابو عبد الله کابلی

ابو عبد الله برادر ابو علی کابلی، از راویان احادیث اهل بیت علیهم السلام است. عیاشی از او با دو واسطه روایت می‌کند. روایتی از وی در باره تفسیر آیه **﴿فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ الْجَوَّارِ الْكُنَّسِ﴾**، و مسئله غیبت امام عصر علیه السلام از امام باقر علیه السلام در کتاب کمال الدین آمده است.^۱

[۸۷] احمد بن محمد بن عبد الله بن خالد کابلی

ابو عبد الله احمد بن محمد بن عبد الله بن خالد کابلی، از راویان احادیث شیعه است.^۲ طبری در *دلائل الإمامة*، متعدد از وی روایت کرده است.^۳

[۸۸] اردشیر بن ابی الماجدین کابلی

شیخ اردشیر بن ابی الماجدین ابن ابی الفاخر کابلی، دانشمند و محدث شیعه، فردی فقیه، ثقه و از شاگردان شیخ ابو علی حسن بن ابی جعفر علیه السلام بوده است.^۴

[۸۹] هارون بن ابی خالد کابلی

شیخ طوسی، نام هارون فرزند ابو خالد کابلی را در شمار راویان امام صادق علیه السلام آورده است^۵ و گذشت که پدر او نیز خود از صحابه جلیل امام سجّاد علیه السلام بوده است.

۱. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۳۳۰.

۲. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۱، ص ۴۵۵، ش ۱۶۱۲.

۳. دلائل الإمامة، ص ۲۵۸.

۴. فهرست متعجب الدین، ص ۳۴.

۵. رجال الطوسی، ص ۳۱۸، ش ۴۷۴۰.

ب. ولایت ترمذ

[۹۰] صالح بن سعید ترمذی

شیخ صدوق با دو واسطه از صالح بن سعید ترمذی، روایات متعددی را در کتاب‌هایش گزارش کرده است.^۱ این روایات، نوعاً در باره پیامبران است.

[۹۱] صالح بن عبد الله ترمذی

شیخ طوسی در کتاب *الأمالی* با چهار واسطه از صالح بن عبد الله ترمذی روایت کرده است.^۲ افراد موجود در سند، از محدثان عامه و خاصه هستند.

[۹۲] عبد الله بن قدامه ترمذی

عبد الله بن قدامه ترمذی، از اصحاب امام ابو الحسن علیه السلام است.^۳ در روایتی که عبد الله نقل کرده است، به روشنی مشخص نیست که مقصود از ابو الحسن، کدام امام است و چون تعداد واسطه‌های مؤلف (شیخ صدوق) تا امام، تنها چهار واسطه است و بسیار بعید است که مقصود، امام کاظم علیه السلام بوده باشد. احتمالاً مقصود، امام رضا علیه السلام یا امام هادی علیه السلام است.

گفتنی است روایتی را که او گزارش کرده، از روایات شیعی است که امام علیه السلام در این روایت می‌فرماید: «مَنْ شَكَّ فِي أَرْبَعَةٍ فَقَدْ كَفَرَ بِجَمِيعِ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ أَحَدَهَا مَعْرِفَةُ الْإِمَامِ فِي كُلِّ زَمَانٍ وَأَوَانٍ بِشَخْصِهِ»^۴ هر کس در چهار چیز شک کند، به تمام آنچه خداوند عز و جل نازل فرموده، کافر می‌شود: یکی از آنها شناخت امام در هر زمان است و این که صفات و خصوصیات امام را بشناسد».

۱. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۷ و ۲۹.

۲. *الأمالی*، طوسی، ص ۴۱۶، ح ۹۳۷.

۳. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۱۳، ح ۱۴.

۴. همان جا.

[۹۳]. محمّد بن احمد بن مصعب بن قاسم سلمی

ابو مصعب محمّد بن احمد بن مصعب بن قاسم سلمی، از راویان حدیث در ترمذ بوده است. شیخ صدوق، یک روایت نبوی را به واسطهٔ استادش حسن بن علی بن محمّد عطار از او شنیده است.^۱ افراد موجود در سند روایت، از عامّه هستند.

[۹۴]. محمّد بن اسماعیل ترمذی

شیخ طوسی با دو واسطه از محمّد بن اسماعیل ترمذی روایت کرده است.^۲ او از راویان ثقة عامّه است و محدثان اهل سنت از او روایت کرده‌اند.^۳

ج. ولایت جوزجان

[۹۵]. حسن بن احمد جوزجانی

شیخ طوسی با سه واسطه از حسن بن احمد بن نعمان وجیهی جوزجانی در کتاب الأمالی روایت کرده است.^۴ حسن بن احمد جوزجانی، ساکن قومس (سمنان) و قاضی آن شهر در عصر هارون الرشید بوده است. او روایت قطع درخت سدره (در کربلا)^۵ توسط هارون و روایت نبوی «لعن الله قاطع السدره» را گزارش کرده است.^۶

[۹۶]. حسن بن محمّد بن ایوب جوزجانی

حسن بن محمّد بن ایوب جوزجانی، از راویان روایات اهل بیت علیهم السلام است. او

۱. الخصال، ص ۱۶۵، ح ۸.

۲. الأمالی، طوسی، ص ۳۸۳ - ۳۸۴، ح ۸۳۰.

۳. سؤالات الحاکم، ص ۲۸۹، ش ۵۲۶.

۴. الأمالی، طوسی، ص ۳۲۵، ح ۶۵۱، ش ۹۸.

۵. این درخت به عنوان سایه‌بان و نشانی قبر امام حسین علیه السلام بوده که هارون از این علامت و توجه شیعه به کربلا ناخشنود بوده است. او با قطع درخت، سعی داشت تا مردم را از رویکرد به مدفن مطهر امام علیه السلام باز دارد.

۶. الأمالی، طوسی، ص ۳۲۵، ح ۶۵۱، ش ۹۸.

استاد ابو طالب انباری (م ۳۵۶ ق)^۱ و شاگرد عثمان بن ابی شیبه است. شیخ طوسی از کتاب انباری، روایتی را در تهذیب الأحکام گزارش کرده که نام جوزجانی در طبقه اساتید انباری دیده می‌شود.^۲ این روایت، فرمایشی از امام علی علیه السلام در شیوه تقسیم ارث است که در آن، امام علیه السلام به صراحت بر عملکرد عمر، خلیفه دوم، در این زمینه خرده می‌گیرد.

[۹۷]. محمد بن احمد بن یعقوب جوزجانی

شیخ صدوق با دو واسطه از محمد بن احمد بن یعقوب جوزجانی روایت کرده است.^۳ او قاضی هرات بوده و مطلبی را که شیخ صدوق از او نقل کرده، در باره جلسه احمد بن حنبل و کلام احمد در باره امیر مؤمنان علیه السلام است. احمد بن حنبل در آن جلسه می‌گوید: «لا یكون الرجل مجرمًا حتى یبغض علیًا قليلًا».^۴

[۹۸]. محمد بن قاسم بن محمد

محمد بن قاسم بن محمد ارقط بن عبد الله باهر بن علی بن الحسین علیه السلام، از نوادگان امام سجاد علیه السلام است. او در جوزجان قیام کرد و آن شهر را تصرف نمود. معتصم عباسی، سپاهی را به آن دیار فرستاد. محمد بن قاسم با آنان جنگید؛ ولی سرانجام شکست خورد. سپاه خلیفه، او را دستگیر کردند و به امر معتصم وی را به زندان افکندند. وی را از راویان حدیث گفته‌اند.^۵

۱. ابو طالب انباری، از نویسندگان شیعی قرن چهارم است. وی در ابتدا واقفی بود؛ ولی امامی گردید. ابو طالب در سال ۳۵۶ ق در واسط وفات یافت. او یک‌صد و چهل کتاب داشته است (مدیه العارفین: ج ۱، ص ۶۴۷) و واسطه دستیابی شیخ طوسی و نجاشی به بسیاری از کتاب‌های پیشینیان بوده است. شیخ طوسی و نجاشی، هر دو با یک واسطه از وی، کتاب‌ها و روایاتی را گزارش کرده‌اند.

۲. تهذیب الأحکام، ج ۹، ص ۲۵۹، ح ۷۱.

۳. علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۶۷ - ۴۶۸، ح ۲۵.

۴. همان جا. البته نقل بحار الأنوار متفاوت است: «لا یكون الرجل سنیا حتى یبغض علیًا قليلًا» (بحار الأنوار، ج ۴۹، ص ۲۶۱، ح ۲).

۵. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۹۴، ش ۱۴۳۳۱ (به نقل از منتخب التواریخ).

[۹۹]. هشام بن سالم جوالیقی کوفی

ابو الحکم هشام بن سالم جوالیقی، آزادشده بشر بن مروان، از اسرای منطقه جوزجان بوده است.^۱ بنا بر این، هشام اصالتاً باید جوزجانی باشد که البته بعدها به مناطق حجاز و عراق سفر کرده است.^۲

او از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام، بوده و در توصیف و ثاقتش گفته‌اند: «ثقة ثقة»^۳ و به طور ضمنی نیز امام صادق علیه السلام او را تأیید کرده است.^۴ او چند کتاب تألیف کرده که از آن جمله این آثار است: کتاب الحج، کتاب التفسیر و کتاب المعراج.^۵

توانمندی او در مباحث کلامی سبب شده بود که همواره به عنوان یک متکلم شیعه شناخته شود. از او مناظرات متعددی در مسائلی همچون امامت، در کتاب‌های روایی گزارش شده است. گفتنی است که هشام در علوم دیگری همچون فقه و تفسیر نیز از عالمان برجسته شیعی بوده است. مناظرات و روایات او، زیننده متون روایی شیعه است.

[۱۰۰]. یحیی بن زید مدنی

یحیی بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام هاشمی مدنی، از راویان احادیث در منطقه جوزجان بوده است. مادرش ریطه بنت عبد الله بن محمد بن حنفیه و پدرش زید فرزند امام سجّاد علیه السلام است و در سال ۹۸ قمری متولد شد.

یحیی راوی امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام بوده^۶ و از افتخارات وی آن است که کتاب صحیفه سجّادیه را برای شاگردش متوکل بن عمیر بن متوکل، روایت

۱. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵/اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۶۵، ش ۵۰۱.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۳. همان جا.

۴. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۶۵، ش ۵۰۱.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۶. رجال الطوسی، ص ۳۲۰، ش ۴۷۸۴ و ص ۳۴۶، ش ۶۹.

کرده است.^۱ گفتنی است که کتاب شریف صحیفه سجّادیه، تنها توسط امام صادق علیه السلام و یحیی برای متوکل روایت شده است. بنا بر این، او را می‌توان یکی از دو راوی اصلی این کتاب شریف دانست.

یحیی بن زید مدنی، از ائمه و بزرگان زیدیه و از شجاعان روزگار بود و همان شیوه پدر را در قیام با شمشیر ادامه داد و از امام صادق علیه السلام، تبعیت نکرد. یحیی بن زید هاشمی، بعد از شهادت پدرش از ترس تعقیب کارگزاران بنی امیه به شهرهای مختلف فرار کرد که از آن جمله می‌توان به کربلا، مداین، سرخس و سپس جوزجان اشاره کرد. او در جوزجان، مردم را به خویش دعوت نمود و جمع کثیری از آنان دعوتش را لبیک گفتند و یاری‌اش کردند. جوزجانی‌ها، در اثر آشنایی با او با اهل بیت پیامبر و مظالم بنی امیه به ایشان آشنا شدند. سخنان یحیی سبب شد که سپاهی علیه حکومت در جوزجان شکل گیرد. پس از مدتی، آنان به رهبری یحیی بن زید به حکومت مرکزی بنی امیه اعلان جنگ کردند. حکومت اموی نیز با گسیل سپاهی در صدد نابودی آنان بر آمد و جنگ سختی میان آنان در گرفت. در این جنگ، یحیی توسط قوای حکومتی در روستای ارغونه به سال ۱۲۵ ق، کشته شد. سرش را از بدنش جدا کردند و به شام برای خلیفه ولید بن یزید اموی فرستادند.^۲ بدن بی‌سرش را نیز در دروازه ورودی شهر جوزجان، به صلیب کشیدند.^۳

د. ولایت صغانیان^۴

[۱۰۱]. دارم بن قبیصة بن نهشل صغانی

ابو الحسن دارم بن قبیصة بن نهشل بن مجمع تیمی دارمی سائح^۵ نهشلی

۱. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۷، ش ۷۶۹.

۲. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۴۲۳.

۳. جعفر احمر می‌گوید: رأیت یحیی بن زید مصلوباً علی باب الجوزجان (مقاتل الطالبیین، ص ۱۰۷).

۴. معرب چغانیان است. این منطقه در مسیر علیای آمودریا (جیحون) قرار داشته و به اهالی آن، چغانیانی یا چغانی (ضغانیانی یا صغانی) گفته می‌شود.

۵. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹.

صغانی،^۱ از شاگردان و راویان امام رضا علیه السلام است.^۲ او دو کتاب *الوجوه و النظائر و الناسخ و المنسوخ* را ظاهراً از امام رضا علیه السلام روایت کرده است.^۳ احادیث او در نظر ابن غضائری، مورد وثوق نیست.^۴

او روایت معروف نبوی «اصْطَنَعَ الْمَعْرُوفَ إِلَى أَهْلِهِ وَ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَإِنْ كَانَ أَهْلُهُ فَهُوَ أَهْلُهُ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ فَأَنَّ أَهْلَهُ؛ نسبت به هر کس که شایسته و سزاوار است یا شایسته و سزاوار نیست، نیکی کن؛ زیرا بر فرض که کسی شایسته و سزاوار نباشد، تو شایسته آنی که نیکی کنی» را از امام رضا علیه السلام شنید و برای علی بن محمد بن عیینه در سرّ من رأی (سامرا)، روایت کرده است.^۵

ه. ولایت فاریاب^۶

[۱۰۲]. جبرئیل بن احمد فاریابی

جبریل بن احمد فاریابی، مشهور به ابو محمد کشّی،^۷ از راویان شیعی قرن سوم و مقیم در کش بوده است. وسعت حدیث پژوهی او را با عبارت «کثیر الروایة عن العلماء بالعراق و قم و خراسان» توصیف کرده‌اند.^۸ شیخ طوسی، نام او را در باب «من لم یرو عنهم» آورده است.^۹

۱. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۷۴، ح ۳۱۷.

۲. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹؛ رجال الغضائری، ج ۲، ص ۲۷۸.

۳. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹.

۴. رجال الغضائری، ج ۲، ص ۲۷۸.

۵. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۳۱۶ - ۳۱۷.

۶. قال الفاضل البرجندی: فاریاب بقاء بعدها ألف و سکون الراء المهملة و مثناة من تحت بعدها ألف ثم باء موخدة، بلد صغير قريب بلغ بينهما اثنان و عشرون فرسخاً. و فی القاموس: فاریاب کجریال بلد ببلغ أو هو فیریاب ککیمیاء أو فاریاب کقاصعاء و کساباط ناحية وراء نهر سیحون (حاشیة/اختیار معرفة الرجال، ج ۱، شرح ص ۳۲).

۷. لسان المیزان، ج ۲، ص ۹۴ - ۹۵، ش ۳۰۰.

۸. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

۹. همان جا.

ابو عمرو کَشی به واسطهٔ محمد بن مسعود و دیگر اساتیدش از او روایت کرده است. او دارای سلسله جلسات حدیثی بوده، چنان که ابن حجر به نقل از کتاب‌های رجال شیعه در معرفی وی می‌نویسد: «له حلقة، كثير الرواية وكان فاضلاً متحريراً كثير الأفضال على الطلبة و قال ابن النجاشي: ما ذاكرته بشيء الأمر فيه كأنما يقرأه من كتاب ما رأيت احفظ منه و قال لي: ما سمعت شيئاً فنسيت».^۱

کَشی در کتابش از او روایات متعددی را آورده^۲ که معمولاً یا به واسطهٔ عیاشی و یا مستقیماً از کتاب وی است.^۳ صدوق نیز با سه واسطه از او روایت نقل می‌کرده است.^۴ روایات وی، بیانگر اعتقادات راسخ وی در پایبندی به شیعه امامی است.

۱. لسان المیزان، ج ۲، ص ۹۴ - ۹۵، ش ۳۰۰.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۱۵ - ۱۶، ح ۷ و ص ۳۵۶ - ۳۵۷، ح ۲۲۸ و ج ۲، ص ۴۳۹، ح ۳۴۱ و ....

۳. در این موارد، او می‌نویسد: «وجدت بخط جبریل بن أحمد الفاریابی فی کتابه (اختیار معرفة الرجال، ج ۲،

ص ۱۷، ح ۵۸۹ و ص ۶۹۲ ح ۷۴۱).

۴. معانی الأخبار، ص ۶۳ ح ۱۳.

فصل سوم: نقش بلخ در نشر حدیث شیعه

درآمد

بر اساس تقسیم‌بندی بلاذری، خراسان قدیم، از چهار بخش (چهار ربع) تشکیل شده بود و «بلخ» یکی از آن چهار بخش پهناور خراسان بوده است. هر کدام از این بخش‌ها و از جمله بخش بلخ، دارای ولایات بزرگ، شهرها و روستاهای متعدد بوده است.

بر اساس پژوهش‌های انجام شده، بلخ دارای شش ولایت بوده است و این ولایت‌ها نیز به تناسب وسعتشان شهرهایی داشته‌اند.

به طور کلی بخش بلخ، دارای شش ولایت زیر بوده است: ۱. بخش مرکزی بلخ، ۲. ترمذ، ۳. جوزجان، ۴. صُغانیان، ۵. فاریاب، ۶. قواذیان.

در نوشتار حاضر، سعی شده تا فراز و نشیب حدیث شیعه در ولایات و شهرهای مهم بلخ در کتب رجال و حدیث شیعه استخراج گردد. راویان شیعی در تمام ولایات یادشده (غیر از قواذیان) وجود داشته‌اند که در پژوهش حاضر، بخشی از تلاش‌های حدیثی ایشان بر نموده شده است. گفتنی است که اسامی راویان عامه‌ای که در کتب روایی شیعه به آنها اعتماد شده و یا برای شیعیان، پژوهش‌هایی را سامان داده‌اند نیز در نوشتار حاضر آمده است؛ ولی در معرفی آنها به مختصرگویی بسنده کرده‌ایم.

۱. تعداد محدثان

سرزمین بلخ، اگرچه در دوردست‌ترین نقاط شرقی بلاد اسلام بوده، ولی راویان بسیاری را پرورش داده است. تنها شمار راویان احادیث شیعه در مناطق این سرزمین در طول پنج قرن نخست هجری، افزون بر یک صد نفر بوده است. از تعداد راویان احادیث در دوره‌های مختلف می‌توان دریافت که سیر صعودی حدیث‌پژوهان بلخ از قرن دوم، آغاز و با حضور امام هشتم در منطقه خراسان، شدت یافته است. این حضور تا سده چهارم - نسبت به سنی‌نشین بودن این مناطق - چشمگیر بوده است. البته گفتنی است که حرکت حدیث‌مدارانه محدثان بلخی در سده پنجم متوقف شد. اکنون با حضور کمی راویان این منطقه، آشنا می‌شویم.

الف. سده دوم هجری

در این قرن، منطقه بلخ، دست کم شاهد ۲۲ راوی احادیث شیعه بوده است و بیشتر ایشان برخاسته از مرکز بلخ بوده‌اند. این تعداد راوی در سده دوم، بیانگر زمینه‌های مثبت منطقه و ارتباط با مراکز حدیثی است. نامورترین راویان حدیث این منطقه در سده دوم، ابو خالد کابلی و هشام بن سالم، از یاران برجسته امام سجاد علیه السلام و امام صادق علیه السلام هستند. اکنون تعداد محدثان بلخ را به تفکیک شهرهای ایشان بررسی می‌کنیم.

یک. بلخ

نام هفده راوی بلخی مربوط به این دوران، در متون روایی و رجالی شیعه ثبت شده است. برخی از ایشان که از اصحاب امام صادق علیه السلام هستند، عبارت‌اند از: ابو عبد الله بلخی،^۱ عمر بن هارون بلخی^۲ (م ۱۹۴ ق در بلخ)،^۳ سلم بن سالم

۱. الخرائج و الجرائع، ج ۱، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۲. رجال الطوسی، ص ۲۵۴، ش ۳۵۷۶.

۳. تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۱۸۷ - ۱۹۰، ش ۵۸۹۹.

بلخی^۱ (م ۱۹۶)،^۲ مقاتل بن حیان^۳ (م ۱۵۰ق در بلخ)،^۴ مقاتل بن سلیمان^۵ بن دوالدوز (/ جوالدوز)^۶ خراسانی (بجلی)^۷ بلخی^۸ (م ۱۵۰ق)^۹ و ابراهیم بن آدهم (م ۱۶۲ق)^{۱۰} که چندی از ایشان همچون ابراهیم بن آدهم، از ائمه تصوف، و محدثان شهیر عامه اند که البته در متون روایی شیعه، روایاتی از آنان گزارش شده است. همچنین شاگردان بلخی امام کاظم علیه السلام که در این دوران می زیستند عبارت اند از: زیاد بن سلیمان بلخی،^{۱۱} سعد بن ابی سعید بلخی،^{۱۲} سعد بن سعید بلخی^{۱۳} و شقیق بن ابراهیم بلخی^{۱۴} (م ۱۹۴ق).^{۱۵}

در میان راویان امام کاظم علیه السلام، شقیق بن ابراهیم، یک عالم سنی است و او را از «زاهدان بزرگ» خوانده اند؛ زیرا او مشهورترین استاد صوفی در خراسان بوده و گویا نخستین کسی است که در خراسان، علوم صوفیه را ترویج کرده است.^{۱۶} وی در سفر حج سال ۱۴۹ق، شیفته امام کاظم علیه السلام شده و شنیده هایش را از ایشان گزارش کرده است.^{۱۷}

-
۱. رجال الطوسی، ص ۲۱۹، ش ۲۹۰۱.
  ۲. لسان المیزان، ج ۳، ص ۶۳.
  ۳. رجال الطوسی، ص ۳۱۰، ش ۴۶۰۱.
  ۴. الفائق فی روائه و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۶.
  ۵. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.
  ۶. الفائق فی روائه و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.
  ۷. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸.
  ۸. همان جا؛ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.
  ۹. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.
  ۱۰. الفائق فی روائه و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۳۲.
  ۱۱. رجال الطوسی، ص ۳۳۷، ش ۵۰۱۵.
  ۱۲. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.
  ۱۳. رجال الطوسی، ص ۳۳۸.
  ۱۴. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷، ۳۱۸.
  ۱۵. الکامل فی التاریخ، ج ۶، ص ۳۳۷؛ میزان الاعتدال، ج ۲، ص ۲۸۰، ش ۳۷۴۱؛ الأعلام، ج ۳، ص ۱۷۱.
  ۱۶. الأعلام، ج ۳، ص ۱۷۱.
  ۱۷. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷، ۳۱۸.

دو. کابل

بخشی از سرزمین بلخ، کابل نام دارد و نام دو راوی کابلی در شمار راویان اهل بیت علیهم السلام به چشم می خورد که عبارت است از: ابو خالد کابلی و فرزندش هارون بن ابی خالد کابلی. ابو خالد کابلی از حواریان و یاران ویژه امام سجاد علیه السلام^۱ و از شاگردان امام باقر علیه السلام^۲ و امام صادق علیه السلام^۳ است و فرزندش نیز راوی امام صادق علیه السلام است.^۴

سه. جوزجان

سه تن از جوزجانی های سده دوم، راوی روایات شیعی بوده اند، که از جمله می توان به متکلم بزرگ شیعه هشام بن سالم جوالیقی کوفی^۵ که اصالتاً جوزجانی بوده^۶ و از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام به شمار می رود، اشاره کرد. همچنین یحیی بن زید بن علی بن حسین هاشمی مدنی (شهید در ۱۲۵ق^۷ در جوزجان)^۸ نیز از راویان احادیث در منطقه جوزجان بوده است.

ب. سده سوم هجری

گزارش های روایی و رجالی، حاکی از آن اند که در سده سوم تقریباً در تمام نواحی هفت گانه بلخ، راویان حدیث شیعه حضور داشته اند. بخشی از ایشان، شاگردان امامان بویژه امام رضا علیه السلام بوده اند. ارتباطات راویان شیعه در عصر غیبت صغرا، نشانگر حضور شیعه در این منطقه بوده است. تعداد این راویان، افزون بر

۱. رجال الطوسی، ص ۱۱۹، ش ۱۳.

۲. همان، ص ۱۴۸، ش ۵.

۳. همان، ص ۳۱۷، ش ۱.

۴. همان، ص ۳۱۸، ش ۴۷۴۰.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵؛ اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۶۵، ح ۵۰۱.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۷. الفائق فی روائه و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۴۲۳.

۸. ر.ک: مقاتل الطالبیین، ص ۱۰۷.

۳۴ نفر است که در این جا با نام آنها و شهرهای ایشان آشنا می‌شویم:

یک. بلخ

در سده سوم هجری، محدثان بسیاری از بلخ برخاسته‌اند. نام ۲۶ نفر از ایشان در متون روایی و یا رجالی به چشم می‌خورد. برخی از این راویان، افتخار شاگردی معصومان را داشته‌اند که عبارت‌اند از:

شاگردان امام صادق علیه السلام: ابو حذیفه اسحاق بن بشر (بشیر) کاهلی خراسانی بلخی الأصل^۱ (م ۲۰۶ ق - بخارا).^۲

شاگردان امام کاظم علیه السلام: مقاتل بن مقاتل بلخی.^۳

شاگردان امام رضا علیه السلام: محمد بن ابی یعقوب بلخی،^۴ محمد بن خالد بلخی (غلام و راوی روایات ایشان)،^۵ مقاتل بن مقاتل بلخی^۶ و یحیی بن سعید بلخی.^۷

شاگردان امام هادی علیه السلام: محمد بن اسماعیل بلخی.^۸

شاگردان امام حسن عسکری علیه السلام: ابو سهل بلخی،^۹ محمد بن عبد العزیز بلخی،^{۱۰} که هر دو شاهد کرامتی از امام عسکری علیه السلام بوده‌اند.

در دوره غیبت صغرا نیز دو تن از بلخیان در شمار راویان بلخ بوده‌اند: یکی ابو عبد الله بلخی که با حسین بن روح، نایب سوم امام عصر علیه السلام و احمد بن اسحاق مرتبط بوده^{۱۱} و سپس نصر بن صباح ابو القاسم بلخی که از افراد مورد

۱. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱؛ رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۸۳۳.

۲. الفائق فی روائه و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴.

۳. رجال البرقی، ص ۵۲.

۴. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۰۸، ح ۱۰؛ عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۸۸، ح ۱۷.

۵. رجال الطوسی، ص ۳۶۴، ش ۵۳۹۵.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۲۴، ش ۱۱۳۹؛ رجال الطوسی، ص ۳۶۶، ش ۵۴۴۷.

۷. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۲ - ۱۳.

۸. رجال الطوسی، ص ۳۹۲، ش ۵۷۸۲.

۹. کشف الغمّة، ج ۳، ص ۳۲۱؛ بحار الأنوار، ج ۵۰، ص ۲۹۴، ح ۶۹.

۱۰. إنبات الوصیّة، ص ۲۱۱؛ کشف الغمّة، ج ۳، ص ۲۱۸؛ مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۷۲، ح ۸.

۱۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۳۱، ح ۲.

اعتماد ناحیه مقدّسه به شمار می‌رفته است.^۱

دو. بامیان

تنها راوی شیعه این دیار، ابو هارون سُنْجی^۲ است. او از اهالی سُنْج (قریه‌ای از توابع بامیان) است. ابو هارون، استاد حدیث عیسی بن هشام (از اصحاب امام رضا علیه السلام) است.^۳

سه. خُتَل

نام دو راوی این شهر در متون رجالی شیعه به چشم می‌خورد: ابو سلیمان خُتَلی،^۴ استاد حدیث احمد بن ابی عبد الله برقی^۵ (م ۲۷۴ یا ۲۸۰ ق) و هشام بن ابراهیم خُتَلی مشرقی از اصحاب امام رضا علیه السلام که به سال ۱۹۹ ق، در خراسان همراه گروهی از راویان بزرگ شیعه، خدمت امام علیه السلام رسیده و شاهد یک گفتگوی مهم درون‌گروهی بوده است.^۶

چهار. کابل

در این قرن، تنها یک راوی شیعی در کابل شناخته شده است و او ابو عبد الله کابلی از راویان احادیث اهل بیت علیهم السلام است. عیاشی از او با دو واسطه روایت می‌کند.^۷

۱. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۸، ص ۶۷ - ۶۸، ش ۷.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۵۳۹، ش ۸۸۱ و ص ۵۴۳، ش ۸۹۴؛ رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴؛ رجال الطوسی، ص ۳۶۲، ش ۵۳۷۱.

۴. رجال الطوسی، ص ۴۵۲، ش ۶۴۲۵.

۵. الفهرست، طوسی، ص ۵۲۸، ش ۸۴۹؛ رجال النجاشی، ص ۴۵۸، ش ۱۲۴۹.

۶. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۴۹۸، ح ۹۵۶.

۷. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۳۳۰.

پنج. ترمذ

یک راوی شیعی ترمذی به نام عبد الله بن قدامه از اصحاب امام ابو الحسن علیه السلام وجود دارد^۱ که با توجه به قرائنی همچون طبقه راوی، احتمالاً راوی امام هادی علیه السلام است.^۲

شش. جوزجان

در سده سوم، تنها از یک راوی شیعه در این شهر آگاهییم و او همان محمد بن قاسم بن محمد ارقط از نوادگان امام سجّاد علیه السلام است که در جوزجان قیام کرد و شهر را تصرف نمود؛ ولی سپاه معتصم عباسی با آنان جنگیدند و وی را به زندان افکندند.^۳

هفت. فاریاب

جبریل بن احمد فاریابی مشهور به ابو محمد کشی،^۴ تنها راوی شیعی این دیار و البته پُرروایت است که در سده سوم در کش مقیم بوده است.^۵

هشت. ولایت صغانیان

نام یک راوی از این ولایت در متون روایی شیعه آمده است که «دارم بن قبیصة بن نهشل صغانی تمیمی دارمی سائح^۶ نهشلی صغانی»^۸ نام دارد و از راویان امام رضا علیه السلام است.^۹

۱. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۴۱۳ و ۴۱۴.

۲. از آن جا که صدوق با چهار واسطه از وی روایت کرده است، مراد از «ابو الحسن» نمی تواند امام رضا علیه السلام یا امام کاظم علیه السلام باشد.

۳. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۹۴، ش ۱۴۳۳۱.

۴. لسان المیزان، ج ۲، ص ۹۴ - ۹۵، ش ۳۰۰.

۵. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

۶. معرب «چغانیان» است. این منطقه در مسیر علیای آمودریا (جیحون) قرار داشته و به امالی آن چغانیانی یا چغانی (صغانیانی یا صغانی) گفته می شود.

۷. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹.

۸. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۷۴، ح ۳۱۷.

۹. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹؛ رجال الفضائری، ج ۲، ص ۲۷۸.

ج. سده چهارم هجری

در سده چهارم، حدود ۳۳ راوی حدیث در شهرهای مختلف بلخ حضور داشته‌اند که به تفکیک شهرهایشان عبارت‌اند از:

یک. بلخ

تعداد راویان بلخی در این قرن، حدود ۲۵ نفر گزارش شده است. در میان اسامی ایشان، افراد مشهور، بسیار اندک‌اند و سه نفر از آنان از مشایخ اجازه‌اند: احمد بن علی بلخی^۱ استاد اجازه تلعبری، ابو محمد شعیب بن محمد بن مقاتل بلخی، استاد ابو مفضل شیبانی^۲ و مظفر بن محمد بلخی خراسانی^۳ (م ۳۶۷ق)^۴ از راویان و متکلمان مشهور شیعی^۵ از شاگردان دست پرورده متکلم نامور ابو سهل نوبختی (شاگرد امام حسن عسکری علیه السلام)^۶ و از مشایخ شیخ مفید.^۷

دو. ختل

ابراهیم بن محمد ختلی، شاگرد سعد بن عبد الله قمی^۸ و علی بن حسن بن فضال^۹ و استاد ابو عمرو کشی^{۱۰} از روایان روایات اهل بیت علیهم السلام و تنها راوی شیعه در ختل در سده چهارم هجری بوده است.

۱. رجال الطوسی، ص ۴۱۲، ش ۸۶۹۵.

۲. اقبال الأعمال، ج ۱، ص ۴۵.

۳. معالم العلماء، ص ۱۵۹، ش ۸۳۸.

۴. رجال النجاشی، ص ۴۲۲.

۵. همان جا.

۶. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۷. الإرشاد، ج ۱، ص ۴۵، ۴۳، ۲۹؛ الأمالی، مفید، ص ۲۸۶، ح ۴ و ص ۳۱۰، ح ۱؛ الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۸. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۵.

۹. همان جا.

۱۰. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳، ح ۳۴۱ و ص ۲۰۲، ج ۲، ص ۷۹۴، ح ۹۷۰.

سه. غزنه

عبد الله بن حسین بن محمد غزنوی، تنها راوی غزنوی سده چهارم هجری است که نامش در سند منقبت یازدهم کتاب مائنه منقبت، نوشته محمد بن احمد قمی (م ۴۱۲ق) آمده است.^۱ هر چند او به احتمال قوی از اهل سنت است، ولی روایت او مورد اعتماد نویسندۀ شیعی قرار گرفته است.

چهار. ترمذ

نام چهار راوی ترمذی در اسناد کتاب‌های شیخ صدوق و شیخ طوسی مربوط به این دوران دیده می‌شود. این راویان عبارت اند از: صالح بن سعید ترمذی،^۲ صالح بن عبد الله ترمذی،^۳ محمد بن مصعب بن قاسم سلمی^۴ و محمد بن اسماعیل ترمذی.^۵

پنج. جوزجان

دو راوی در متون شیعی مربوط به این دوران هستند که نامشان در اسناد صدوق^۶ و طوسی^۷ آمده است.

د. سده پنجم هجری

سده پنجم، دوران افول محدثان شیعه در بلغ است و تنها نام ده تن از راویان بلخی در متون روایی شیعه آمده است که مربوط به این دوران هستند. از مذهب این افراد، اطلاع دقیقی در دست نیست؛ ولی متون روایی آنها هم‌افق با اندیشه‌های شیعه بوده و محدثان شیعی نیز از ایشان روایت کرده‌اند. با جغرافیای حضور ایشان آشنا می‌شویم:

۱. مائنه منقبت، ص ۳۰.

۲. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۷ - ۲۹.

۳. الامالی، طوسی، ص ۴۱۶، ح ۹۳۷.

۴. الخصال، ص ۱۶۵، ح ۸.

۵. الامالی، طوسی، ص ۳۸۳، ح ۸۳۰.

۶. علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۶۷ - ۴۶۸، ح ۲۵.

۷. تهذیب الأحکام، ج ۹، ص ۲۵۹، ح ۷۱.

یک. بلخ

نام پنج راوی بلخی این دوران، در لا به لای متون روایی شیعه به چشم می‌خورد که عبارت اند از: احمد بن موسی بن عمران بلخی،^۱ اسماعیل بن بشر بلخی،^۲ حسن بن حسن بلخی،^۳ حسن بن محمد بلخی^۴ و محمد بن عبد الله خَشَّانی بلخی.^۵ روایات چهار تن نخست، در باره امام علی علیه السلام و یا فضایل اهل بیت علیهم السلام است. نام این افراد در اسناد کتاب‌های شواهد التنزیل،^۶ بشارة المصطفی^۷ و مهج الدعوات^۸ آمده است. در این جا از یک روایت نبوی صلی الله علیه و آله که دوران اسماعیل بن بشر بلخی گزارش کرده است، یاد می‌کنیم: «إِنَّ اللَّهَ عَمُوداً مِنْ يَاقُوتَةِ حَمْرَاءَ مُشَبَّكَةً بِقَوَائِمِ الْعَرْشِ لَا يَنَالُهَا إِلَّا عَلَى وَشِيعَتِهِ»^۹ همانا خدا را عمودی است از یاقوت سرخ که به پایه‌های عرش متصل است. به آن دست نمی‌یابد مگر علی و شیعیان او».

دو. غزنه

دو راوی غزنوی به نام‌های احمد بن محمد تمیمی و مسعود بن محمد غزنوی، در سده پنجم بوده‌اند که نامشان در اسناد روایی کتب شیعه آمده است.^{۱۰} اطلاع دقیقی از مذهب ایشان نداریم.^{۱۱}

۱. شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۴۰۸، ح ۴۳۱.

۲. بشارة المصطفی، ص ۲۴۹، ح ۴۰.

۳. همان جا.

۴. همان جا.

۵. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۳۲، ح ۵.

۶. شواهد التنزیل، ج ۱، ص ۴۰۸، ح ۴۳۱.

۷. بشارة المصطفی، ص ۲۴۹، ح ۴۰ و ص ۱۷۱، ح ۱۴۰.

۸. مستدرک الوسائل، ج ۱۷، ص ۳۲ - ۳۳، ح ۵.

۹. بشارة المصطفی، ص ۲۴۹، ح ۴۰.

۱۰. الیقین، سید ابن طاووس، ص ۲۵۹ - ۲۶۰ المجتبی من دعاء المعجبی، ص ۸۸ - ۹۰.

۱۱. احتمال سنی بودن آنها بیشتر است و قرآنی نیز بر این مدعا در دست است مانند: نحوه اسناد و سیاق کتاب‌های مربوط.

سه. کابل

سه راوی کابلی در قرن پنجم بوده‌اند که یکی از ایشان، اردشیر بن ابی الماجدین ابن ابی الفاخر کابلی، دانشمند و محدث شیعه، فقیه، ثقه و از شاگردان فرزند شیخ طوسی است و دیگری احمد بن محمد بن عبد الله بن خالد کابلی.^۱

ه. بدون تاریخ

نام سه راوی بلخی که در دوره متقدمین می‌زیستند در دست است که البته اطلاع دقیقی از محدوده تاریخی ایشان نداریم. این افراد عبارت‌اند از: احمد بن محمد بن کسری بن یسار بن قیراط بلخی (راوی ادعیه قنوت اهل بیت علیهم‌السلام)،^۲ جعفر بن علی بن حسان بلخی^۳ و خالد بن شعیب بلخی (راوی احادیث مهدویت).^۴

۲. جلسات حدیثی

الف. بلغ

سده دوم هجری

یک. جلسات تعلیم و قرائت «صحیفه سجّادیه»: متوکل بن هارون ثقفی بلخی (یا متوکل بن عمیر بن متوکل^۵ بن هارون)^۶ از یحیی بن زید شهید، ادعیه جدّش امام سجّاد علیه‌السلام را شنیده است.^۷ متوکل بن هارون نیز این ادعیه را به فرزندش عمیر آموخت تا او این کتاب را برای دیگران نقل کند. عمیر بن متوکل بن هارون بجلی ثقفی بلخی، با دو سند، صحیفه را گزارش کرده است که هر دو سند به

۱. دلائل الإمامة، ص ۲۵۸.

۲. فهرست منتخب الدین، ص ۳۴.

۳. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۶۹.

۴. معالم العلماء، ص ۶۷، ش ۱۶۳.

۵. الملاحم و الفتن، ص ۲۷۵، ج ۳۹۹.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۲۶، ش ۱۱۴۴؛ فهرست، طوسی، ص ۲۵۳، ش ۷۶۹.

۷. روضة المتقین، ج ۱۴، ص ۴۱۸.

۸. رجال النجاشی، ص ۴۲۶، ش ۱۱۴۴؛ فهرست، طوسی، ص ۲۵۳، ش ۷۶۹.

یحیی ختم می‌شود. در سندی، یحیی از پدرش زید^۱ و زید از امام چهارم، و در سند دیگر، یحیی به واسطه امام صادق علیه السلام^۲ از پدران گرامی‌اش، آن را نقل کرده است. از آن جا که سه راوی اصلی (متوکل و فرزندش عمیر و یحیی بن زید) از کسانی هستند که در بلخ بوده‌اند، به احتمال قوی این جلسات در بلخ شکل گرفته است.

دو. جلسه احمد بن علی بلخی: شیخ طوسی، نام «احمد بن علی بلخی» را در شمار راویان با واسطه معصومان آورده است^۳ و در توصیف وی گفته است که او مردی صالح و درستکار است و به تلعبیری اجازه روایت داده است.^۴ از آن جا که هارون بن موسی تلعبیری (م ۳۸۵ق) اهل مسافرت برای اخذ حدیث است، احتمالاً او به بلخ رفته است و از احمد بن علی بلخی، اجازه روایت گرفته است.

سده چهارم هجری

سه. جلسه حدیث بشر بن محمد بن نصر بن لیث بلخی: شیخ طوسی با دو واسطه از ابو نصر بشر بن محمد بن نصر بلخی عنبری در *الأمالی* روایت کرده است.^۵ در این روایت، ابو المفضل شاگرد وی است و استادش احمد بن عبد الصمد هروی که از دایی‌اش ابو صلت روایتی را از امام رضا علیه السلام نقل می‌کند. به نظر می‌رسد که جلسه حدیث او در بلخ برپا شده باشد.

چهار. جلسه حدیث حسن بن علی بن محمد عطار: او استاد شیخ صدوق در بلخ بوده است. شیخ صدوق، حدیث معروف نبوی «حَبَّبَ إِلَيَّ مِنْ دُنْيَاكَ النِّسَاءَ وَ الطَّيِّبَ، وَ جَعَلَ قِرَّةَ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ» را با سند وی از او در بلخ شنیده است.^۶

۱. همان جا.

۲. *جمال الأسبوع*، ص ۲۶۲؛ *فتح الأبواب*، ص ۷۷؛ *بحار الأنوار*، ج ۵۶، ص ۲۱۶ - ۲۱۷.

۳. *رجال الطوسی*، ص ۴۱۲، ش ۸۶۹۵.

۴. همان جا.

۵. *الأمالی*، طوسی، ص ۵۱۶، ح ۱۱۳۰.

۶. *الخصال*، ص ۱۶۵، ح ۸.

پنج. جلسه عبد الرحمان بن محمد بن حامد بلخی (م ۳۵۵ق): وی استاد شیخ صدوق است.^۱ شیخ صدوق، چند روایت نبوی را در کتاب هایش از وی گزارش کرده است.^۲

شش. جلسه نصر بن اصبح بن منصور بغدادی: شیخ صدوق با دو واسطه از او روایت کرده است و در توصیف وی می گوید: المقیم ببلخ.^۳ بنا بر این، جلسات حدیثی وی در بلخ بوده است.

هفت. جلسه محمد بن علی بن زبیر بلخی: ابو مفضل شیبانی در سفری که به خراسان داشته است، شاگرد محمد بن علی بن زبیر بلخی در بلخ بوده است. محمد برای شیبانی، کرامت مشهور امام کاظم (ع) را که برای شقیق بلخی رخ داده بود، گزارش کرده است.^۴

ب. غزنه

هشت. جلسه احمد بن محمد تمیمی: سید ابن طاووس در المجتبی من دعاء المجتبی روایتی را از کتاب العمليات الموصلة إلى رب الأرضین و السماوات تألیف ابو الفضل یوسف بن محمد بن احمد، معروف به ابن خوارزمی آورده است که در سند آن، نام ابو منصور احمد بن محمد تمیمی دیده می شود.^۵ در این سند آمده است که وی روایت را در غزنه برای شاگردش ابو عبد الله حسین بن حسین بن خلف کاشغری، قرائت کرده است. از سند روایت می توان دریافت که تمیمی در قرن پنجم هجری می زیسته است.

۱. فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۷ - ۱۸، ح ۲.

۲. النخصال، ص ۲۹۴، ح ۶۰ فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۷ - ۱۸، ح ۲.

۳. النخصال، ص ۲۹۴، ح ۶۰.

۴. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷، ح ۲۶۳.

۵. المجتبی من دعاء المجتبی، ص ۸۸ - ۹۰.

ج. ولایت ترمذ

ث. جلسات یحیی بن زید مدنی (ش ۱۲۵ق): یحیی بن زید بن علی بن حسین بن علی بن ابی طالب هاشمی مدنی، از راویان احادیث در منطقه جوزجان بوده است.^۱

یحیی شاگرد امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام بوده^۲ و کتاب صحیفه سجّادیه را برای شاگردش متوکل بن عمیر بن متوکل روایت کرده است.^۳ از آن جا که کتاب صحیفه سجّادیه تنها توسط امام صادق علیه السلام و یحیی برای متوکل روایت شده، او را می‌توان یکی از دو راوی اصلی این کتاب شریف دانست. با توجه به این که متوکل بن هارون و فرزندش عمیر بن متوکل، راویان صحیفه سجّادیه، از اهالی این خطه به شمار می‌روند، احتمال دارد که تدریس صحیفه در بلخ رخ داده باشد. گذشته از این، با توجه به راوی بودن وی و حضورش در بلخ، می‌باید وی به نقل روایت نیز اشتغال داشته باشد.

۳. کتاب‌های حدیثی

پانزده نویسنده شیعی از محدوده بلخ در پنج سده نخست هجری می‌زیستند که از این تعداد، ثه نفر از خود بلخ و بقیه از دیگر شهرهای بلخ بوده‌اند. اسامی و کتاب‌های ایشان عبارت اند از:

الف. بلخ

یک. شقیق بن ابراهیم بلخی

از اصحاب روایت امام کاظم علیه السلام^۴ است و روایات او بیشتر در باره مسائل

۱. مادرش ریطه بنت عبد الله بن محمد بن حنفیه و پدرش زید فرزند امام سجّاد علیه السلام است. او در سال ۹۸ق، متولد شد.

۲. رجال الطوسی، ص ۳۲۰، ش ۴۷۸۴ و ص ۳۴۶، ش ۶۹.

۳. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۷، ش ۷۶۹.

۴. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷ - ۳۱۸.

اخلاقی است.^۱ او آثاری نیز داشته است. شیخ سلیمان ماحوزی (م ۱۲۱۱ق)، از استادش علامه مجلسی شنیده که شقیق بلخی، مؤلف کتاب مصباح الشریعة^۲ است.^۳ برخی نیز بر این باورند که مؤلف مصباح الشریعة، سلیمان صهرشتی شاگرد سید مرتضی علم الهدی است و او کتاب شقیق بلخی، را خلاصه کرده است.^۴

دو. مقاتل بن سلیمان

مقاتل بن سلیمان از راویان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام است که به لغت، قرائات و تفسیر کاملاً اشراف داشته و او را از اعلام مفسران خوانده‌اند. آثار وی عبارت اند از: الوجوه و النظائر، النسخ و المنسوخ، تفسیر القرآن، الرد علی القدریة، الأقسام و اللغات، الآیات المتشابهات، القراءات و...^۵ عبد الله بن مبارک، کتاب تفسیر او را بهترین تفسیر می‌داند و البته می‌گوید: «اگر او ثقه بود».^۶ با توجه به این که بیشترین تفاسیر در این سده‌ها، روایی بوده است، به احتمال قوی بخشی از آثار وی نیز حدیثی بوده است.

سه. اسحاق بن بشر خراسانی و بلخی الأصل (م ۲۰۶ق)^۸

از راویان احادیث امام صادق علیه السلام^۹ و مورّخی است که آثاری همچون: کتاب المبتدأ، الردة، صفین، الفتوح، الجمل و الألوّیة را نگاشته است.^{۱۰}

۱. رک: بحار الأنوار، ج ۱۴، ص ۳۲۲ و ج ۶، ص ۶۹ ح ۴۲.

۲. کتاب مصباح الشریعة، از کتاب‌هایی است که از دیرباز از زمان سید ابن طاووس به امام صادق علیه السلام منسوب بوده و این انتساب همواره با مخالفت‌های جدی‌ای رو به رو بوده است. این کتاب در یک‌صد فصل با یک‌صد موضوع اخلاقی - عرفانی شکل گرفته و به متون صوفیه نزدیک است.

۳. الذریعة، ج ۲۱، ص ۱۱۱، ش ۴۱۶۷.

۴. رک: تکملة أمل الأمل، ص ۳۶.

۵. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۶. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۷. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۸. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴.

۹. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱؛ رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۸۳۳.

۱۰. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴.

چهار. مقاتل بن مقاتل بلخی

مقاتل بن مقاتل بلخی، از راویان و شاگردان شیعی امام کاظم علیه السلام^۱ و امام رضا علیه السلام^۲ است. او نویسنده یک کتاب روایی بوده است.^۳

پنج. نصر بن صباح (ابو القاسم بلخی)

ابو القاسم نصر بن صباح بلخی، از راویان و نویسندگان شیعی و استاد کشی است.^۴ نصر بن صباح، دارای کتاب‌هایی بوده که تاریخ تنها نام دو کتاب او را ثبت کرده است: کتاب *معرفة الناقلین* و کتاب *فرق الشيعة*.^۵ به نظر می‌رسد که کتاب *معرفة الناقلین* وی، کتابی در دانش رجال بوده است.

شش. لیث بن محمد بن نصر بن لیث بلخی

او در سال ۲۶۱ق، شاگرد احمد بن عبد الصمد مزاحم هروی (خواهرزاده ابو صلت هروی) بوده است.^۶ لیث بن محمد بن نصر، دارای کتاب بوده و روایات را از کتابش بر شاگردان املا می‌کرده است.^۷

هفت. مظفر بن محمد بلخی خراسانی

ابو الجیش مظفر بلخی وراق^۸ (م ۳۶۷ق)،^۹ از راویان و متکلمان مشهور شیعی^{۱۰} و

۱. رجال البرقی، ص ۵۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۴۲۴، ش ۱۱۳۹.

۳. همان جا.

۴. همان، ص ۴۲۸، ش ۹۴۱۱.

۵. همان جا.

۶. الأمالی، طوسی، ص ۴۷۶، ح ۱۰۴۱.

۷. همان، ص ۵۸۸، ح ۱۲۲۰.

۸. معالم العلماء، ص ۱۵۹، ش ۸۳۸.

۹. رجال النجاشی، ص ۴۲۲.

۱۰. همان جا.

از حدیث‌شناسان قرن چهارم و شاگرد متکلم نامور شیعه، ابو سهل نوبختی (شاگرد امام حسن عسکری علیه السلام) بوده است.^۱

او کتاب‌های متعددی نگاشته که بیشتر در علم کلام بوده است. کتاب *فعلت فلا تلم* در موضوع مثالب، کتاب *نقض کتاب العثمانیة اثر جاحظ، الأعراض و النکت فی الإمامة*^۲ *مجالسة مع المخالفین فی معان مختلفة*، کتاب *فدک*، کتاب *الرد علی من جوز علی القدیم البطلان*، کتاب *النکت و الاغراض فی الإمامة*، کتاب *الأرزاق و الآجال*، کتاب *الإنسان*^۳، کتاب *الإمامة*، *خصال الکمال*، و کتاب *نقض ما روی من مناقب الرجال*^۴، از جمله آثار اوست. شیخ مفید، مدتی شاگرد او بوده و کتاب‌های وی را در نزدش قرائت کرده است.^۵ ابن شهر آشوب در *المناقب* از کتاب *خصال الکمال* ابو الجیش بلخی، روایتی را از ساده‌زیستی امام علی علیه السلام در دوره خلافتش گزارش کرده است.^۶

هشت. احمد بن محمد بن کسری بن یسار بن قیراط بلخی

در گزارشی، احمد بن محمد بن عیسی علوی، داعایی به نام *دعاء السامری* (از ادعیه قنوت معصومان) را از نسخه احمد بن محمد بن کسری که در نیشابور نگاشته، برای شاگردش قرائت می‌کند.^۷

۱. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۲. همان جا.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۲۲.

۴. معالم العلماء، ص ۱۵۹، ش ۸.

۵. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۶. المناقب، ابن شهر آشوب، ج ۱، ص ۳۶۵. البته در نقل ابن شهر آشوب «ابو الحسن بلخی» آمده است؛ ولی در نسخه‌ای که از کتاب المناقب ابن شهر آشوب در اختیار محدث نوری بوده، آمده است: «ابو الجیش بلخی» (مستدرک الوسائل، ج ۱۳، ص ۲۲۶، ح ۵).

۷. بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۶۹.

نه. جعفر بن علی بن حسان بلخی

ابن شهر آشوب - که مستدرکی بر الفهرست طوسی نگاشته -، نام «جعفر بن علی بن حسان بلخی» را در زمره مؤلفان شیعی گرد آورده و گفته است که او کتاب نوادر و روایات داشته است.^۱

ب. بامیان

ده. ابو هارون سننجی

ابو هارون سننجی یا سنجی، یکی از راویان شیعی و از اهالی سنج (روستایی از توابع بامیان) است. ابو هارون، نویسنده یک اثر روایی بوده است.^۲ عبیس بن هشام، از اصحاب امام رضا علیه السلام^۳ شاگرد ابو هارون است و همو کتاب ابو هارون را از وی روایت کرده است.^۴

ج. ختل

یازده. ابو سلیمان ختلی

ابو سلیمان ختلی^۵ یا جبلی،^۶ از محدثان امامیه ختل، دارای کتاب حدیث بوده و شاگردش ابو جعفر احمد بن ابی عبد الله برقی، این کتاب را روایت کرده است.^۷

د. کابل

دوازده. ابو خالد کابلی

ابو خالد کابلی، از حواریان و یاران ویژه امام سجّاد علیه السلام است. شیخ در کتاب الفهرست، او را این گونه توصیف می کند: «ابو خالد القمّاط، له کتاب، و قال ابن

۱. معالم العلماء، ص ۶۷، ش ۱۶۳.

۲. الفهرست، طوسی، ص ۵۳۹، ش ۸۸۱ و ص ۵۴۳، ش ۸۹۵ رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

۳. رجال الطوسی، ص ۳۶۲، ش ۵۳۷۱.

۴. الفهرست، طوسی، ص ۵۳۹، ش ۸۸۱ و ص ۵۴۳، ش ۸۹۴ رجال النجاشی، ص ۴۵۵، ش ۱۲۳۴.

۵. ایضاح الاشتباه، ص ۳۲۳، ش ۷۷۸.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۵۲، ش ۲۶؛ الفهرست، طوسی، ص ۵۲۸، ش ۸۴۹ رجال النجاشی، ص ۴۵۸، ش ۱۲۴۹.

۷. الفهرست، طوسی، ص ۵۲۸، ش ۸۴۹؛ رجال النجاشی، ص ۴۵۸، ش ۱۲۴۹.

عقدة: اسمہ کنکر»^۱ ابن شهر آشوب نیز بر این باور است کہ او دارای کتب حدیثی بوده است و می نویسد: «و له کتب»^۲.

ه. جوزجان

سیزده. هشام بن سالم جوالیقی کوفی

ابو الحکم هشام بن سالم جوالیقی، از راویان امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام،^۳ چند آثار علمی را خلق کرده است و از آن جمله: کتاب الحج، کتاب التفسیر و کتاب المعراج^۴ است.

و. صغانیان

چهارده. دارم بن قبیصة بن نهشل صغانی

ابو الحسن دارم بن قبیصة بن نهشل بن مجمع تمیمی دارمی سائح^۵ نهشلی صغانی،^۶ از شاگردان و راویان امام رضا علیه السلام است.^۷ او دو کتاب الوجوه و النظائر و الناسخ و المنسوخ را ظاهراً از امام رضا علیه السلام روایت کرده است.^۸

ز. فاریاب

پانزده. جبرئیل بن احمد فاریابی

جبرئیل بن احمد فاریابی مشهور به ابو محمد کشی،^۹ از راویان شیعی قرن سوم و مقیم در کش بوده است.^{۱۰} ابو عمرو کشی به واسطه محمد بن مسعود و دیگر

۱. الفهرست، طوسی، ص ۲۶۹ - ۲۷۰، ش ۸۳۰.

۲. معالم العلماء، ص ۱۷۳، ش ۹۶۹.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۴. همان جا.

۵. همان، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹.

۶. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۷۴، ح ۳۱۷.

۷. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹؛ رجال الغضائری، ج ۲، ص ۲۷۸.

۸. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹.

۹. لسان المیزان، ج ۲، ص ۹۴ - ۹۵، ش ۳۰۰.

۱۰. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

اساتیدش از او روایت کرده است. کشتی در کتابش از او روایات متعددی را آورده است^۱ که معمولاً یا به واسطه عیاشی است و گاه نیز مستقیماً از کتاب وی بوده است.^۲ او کتاب یا کتاب‌هایی در رجال داشته است. بعید نیست که کتاب *مفاخر الکوفة و البصرة* که کشتی از آن نقل کرده، از این دانشمند بوده باشد.

۴. تعامل با اهل سنت

اگرچه مشهور است که خطه بلخ، مملو از اهل سنت بوده، ولی حقیقت، آن است که ایرانیان به خاطر علاقه‌ای که به امام علی علیه السلام و فرزندان ایشان داشتند، همواره از عنایات حکام اموی محروم بودند. نمی‌توان گفت که این علاقه‌مندی به اهل بیت علیهم السلام، آنان را پیرو کامل اندیشه شیعی کرده بود؛ ولی به حق، تمایلات آنان به دوستی با اهل بیت علیهم السلام و مخالفت با اندیشه‌های حکومت اموی نمود داشته است، چنان که علویان نیز با شناختی که از اندیشه ایرانیان داشتند، این مناطق را برای زیستن بیشتر می‌پسندیدند. حضور یحیی بن زید در بلخ و پناه آوردن جمعی از زیدیان و یاری رساندن بلخیان به آنان نیز بعید نیست که به همین منظور بوده است.

در دوران عباسیان بویژه در یکصد سال نخست، توجه حاکمان به ایرانیان، سبب یک خیزش عمومی و انقلاب درونی گردید، بویژه آن که در برهه‌ای از حکومت عباسی، برامکه - که از نسل بوداییان مناطق بلخ بودند - در سطح وزارت، عهده‌دار بسیاری از امور بلاد اسلامی شدند. باید باور داشت که در سده‌های نخست هجری، تفاوت آشکاری بین اندیشه شیعی و سنی چندان نمود ندارد؛ ولی در عصر تدوین کتب حدیث، به تدریج این تفاوت‌ها در فقه و کلام نمود می‌یابد.

۱. *اختیار معرفة الرجال*، ج ۱، ص ۱۵ - ۱۶، ج ۷ و ص ۳۵۶ - ۳۵۷، ج ۲۲۸ و ج ۲، ص ۴۳۹، ج ۲۴۱ و ...
 ۲. در این موارد او می‌نویسد: «أوجدت بخط جبریل بن أحمد الفاریابی فی کتابه» (ر.ک: *اختیار معرفة الرجال*، ج ۲، ص ۶۱۷ ح ۵۸۹ و ص ۶۹۲ ح ۷۴۱).

الف. راویان اهل سنت در اسناد روایات شیعه

گزارش از راویان اهل سنت در متون شیعه کمابیش مرسوم بوده است. شیعیان در نقل روایات اخلاقی و فضائل اهل بیت علیهم السلام و بویژه برتری‌های امام علی علیه السلام، در نقل روایت از اهل سنت، باکی نداشتند. در این میان، از راویان اهل سنت بلغ که دانشیان شیعی از ایشان نقل روایت کرده‌اند، می‌توان به این افراد اشاره کرد:

ابراهیم بن ادهم،^۱ حافظ ابو السکن مکی بن ابراهیم بن بشر حنظلی بلخی^۲ (م ۲۱۵ق)، حافظ ابو الولید، حامد بن محمد بن شعیب بلخی^۳ (م ۳۰۹ق)، حسن بن شجاع بلخی^۴ (م ۲۴۴ق)، حسن بن محمد بلخی دربندی^۵ (م ۴۵۶ق)، خلف بن محمد بن احمد بلخی،^۶ شقیق بن ابراهیم بلخی،^۷ عبد الرحمان بن محمد بن حامد بلخی^۸ (م ۳۵۵ق)، عبد الصمد بن فضل بلخی،^۹ عبد الله بن حسین بن محمد غزنوی،^{۱۰} علی بن حسین غزنوی^{۱۱} (م ۵۵۱ق)، محمد بن احمد بن مصعب بن قاسم سلمی،^{۱۲} محمد بن اسماعیل ترمذی،^{۱۳} محمد بن حسن بلخی^{۱۴} (زننده در ۲۲۶ق)، مقاتل بن سلیمان.^{۱۵}

۱. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۳۲.
۲. الخصال، ص ۴۸۶ - ۴۸۷؛ الأمالی، مفید، ص ۶۳، ح ۹؛ الأمالی، طوسی، ص ۳۱۰، ح ۶۲۵، ص ۳۸۱، ح ۸۱۸.
۳. الخصال، ص ۴۷۳، ح ۲۸؛ فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۴۴، ح ۱۵۸.
۴. الأمالی، ص ۳۴۷، ح ۴۱۹.
۵. بشارة المصطفی، ص ۱۷۱، ح ۱۴۰.
۶. معانی الأخبار، ص ۴۱، ح ۲.
۷. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷ - ۳۱۸.
۸. فضائل الأشهر الثلاثة، ص ۱۷، ح ۴؛ نسخه خصال در نزد علامه مجلسی (بحار الأنوار، ج ۷۲، ص ۶۵ ح ۱).
۹. الخصال، ص ۳۴۵، ح ۱۲.
۱۰. مائة منقبة، ص ۳۰.
۱۱. حلیة الأبرار، ج ۲، ص ۱۳۸، ح ۲.
۱۲. الخصال، ص ۱۶۵، ح ۸.
۱۳. الأمالی، طوسی، ص ۳۸۳ - ۳۸۴، ح ۸۳۰.
۱۴. جمال الأسبوع، ص ۹۷.
۱۵. الأمالی، صدوق، ص ۲۹.

ب. شاگردان اهل سنت امامان از بلخ

چند تن از شاگردان و راویان مستقیم اهل بیت علیهم السلام نیز از اهل سنت بلخ هستند. مقاتل بن سلیمان خراسانی بلخی^۱ از شاگردان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام و افرادی همچون ابراهیم بن ادهم،^۲ سلم بن سالم بلخی^۳ (م ۱۹۶ق)، عمر بن هارون بلخی^۴ (م ۱۹۴ق) و مقاتل بن حیان بکری نبطی بلخی^۵ (م ۱۵۰ق) از شاگردان امام صادق علیه السلام و شقیق بن ابراهیم بلخی^۶ از راویان امام کاظم علیه السلام است.

گفتنی است در میان راویان بلخ، فردی به نام «ابو عبد الله محمد بن علی بن خلف عطار کوفی بلخی»،^۷ حضور دارد که از راویان پرحديث است. وی مورد اعتماد برخی از محدثان متقدم شیعه و اهل سنت بوده است. در شیعه، حمیری قمی (م ۳۰۰ق)^۸ شاگرد وی بوده و صدوق نیز در کتاب‌های مختلفش بارها با دو واسطه^۹ یا بیشتر^{۱۰} از او روایت کرده است. در میان اهل سنت نیز طبرانی بارها با یک واسطه از او روایت کرده است.^{۱۱} محتوای روایات او، بیانگر اعتقادات ویژه شیعی است. برای نمونه، در روایات او فضائل بسیار مهمی برای اهل بیت علیهم السلام، حضرت زهرا علیها السلام،^{۱۲} امام علی علیه السلام،^{۱۳} ضرورت عصمت امامان علیهم السلام^{۱۴} و...

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱ مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۲. الفائق فی رواة وأصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۳۲.

۳. رجال الطوسی، ص ۲۱۹، ش ۲۹۰۱.

۴. همان، ص ۲۵۴، ش ۳۵۷۶ تاریخ بغداد، ج ۱۱، ص ۱۸۷ - ۱۹۰، ش ۵۸۹۹.

۵. رجال الطوسی، ص ۳۱۰، ش ۴۶۰۱.

۶. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷ - ۳۱۸.

۷. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۲۶ - ۲۲۷، ش ۶.

۸. قرب الإسناد، ص ۱۶۲، ح ۵۸۹ و ۵۹۱.

۹. معانی الأخبار، ص ۱۲۵، ح ۱ و ص ۱۳۲، ح ۲.

۱۰. التوحید، ص ۱۸۴، ح ۲۱.

۱۱. المعجم الأوسط، ج ۴، ص ۲۶۳.

۱۲. الأمالی، صدوق، ص ۳۰۵، ح ۳۴۸.

۱۳. التوحید، ص ۱۸۴، ح ۲۱.

۱۴. معانی الأخبار، ص ۱۳۲، ح ۲.

دیده می‌شود. روایات تفسیری او نیز به همین منوال است. برای نمونه، در تفسیر «الکلمات التي تلقّاها آدم من ربّه فتاب» نقل می‌کند که آن کلمات، سوگند آدم به حقّ پنج تن آل عبا بوده است.^۱

روایات او در متون اهل سنت نیز شبیه به متون شیعه است. مثلاً روایت نبوی «الناس من شجر شتى و أنا وعلی من شجرة واحدة»،^۲ یا روایت مشهور دوات و صحیفه در هنگام وفات،^۳ یا جریانات شورا و غضب خلافت،^۴ و یا روایت لعن ابو موسی اشعری،^۵ از آن جمله است. خطیب بغدادی به نقل از شاگرد محمد بن علی، او را در روایت ثقه، مأمون و دارای خردی نیکو معرفی کرده است.^۶ اما نقل روایات مخالف اعتقادات عامّه توسط وی سبب شده که افرادی همچون ابن عدی^۷ و ابن حجر^۸ وی را متهم کنند و حتّی ابن عدی در باره او چنین گفته است: «البلاء عندی الحدیث من العطار. و قال عنده العجائب». این دیدگاه‌های عالمان اهل سنت و متون روایی موجود از محمد بن علی بن خلف، این گمانه را تقویت می‌کند که وی محدثی شیعی بوده است.

۵. ارتباط حوزه حدیثی بلخ با دیگر حوزه‌ها و مدارس حدیثی

الف. مدینه

شماری از راویان بلخی به مدینه می‌آمدند تا از اهل بیت علیهم‌السلام بهره گیرند. آوازه علم امام صادق علیه‌السلام در عصر خویش، به دورترین مکان‌های بلاد اسلامی همانند

۱. النخصال، ص ۲۷۰، ح ۸.

۲. المعجم الأوسط، ج ۴، ص ۲۶۳.

۳. همان، ج ۵، ص ۲۸۵.

۴. همان جا.

۵. لسان المیزان، ج ۵، ص ۲۹۰، ح ۹۸۸.

۶. تاریخ بغداد، ج ۴، ص ۲۶۹، ح ۱۳۱۸.

۷. میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۵۱، ح ۷۹۶۲.

۸. لسان المیزان، ج ۵، ص ۲۹۰، ح ۹۸۸.

۹. میزان الاعتدال، ج ۳، ص ۵۱، ح ۷۹۶۲.

بلخ رسیده بود. این که تعدادی از علم‌دوستان بلخی راهی مدینه شدند و محضر درس امام را درک کرده‌اند، بسیار قابل توجه است. در میان این مسافران دانشجو، این اسامی به چشم می‌خورد:

- ابو اسحاق ابراهیم بن آدهم بن منصور، از اصحاب امام صادق علیه السلام^۱ که به بسیاری از شهرهای مختلف برای کسب معرفت سفر کرد.

- ابو عبد الله بلخی، از اصحاب روایت^۲ امام صادق علیه السلام^۳.

- زیاد بن سلیمان بلخی از راویان امام کاظم علیه السلام^۴.

- سعد بن ابی سعید بلخی^۵ یا سعید بن ابی سعید بلخی،^۶ از راویان امام کاظم علیه السلام که روایات متعدّد از آن امام نقل کرده است.^۷

- سلم و یا سالم بن سالم بلخی، از راویان امام صادق علیه السلام^۸، محدثی زاهد در بلخ که به کثرت عبادت و روزه در عصر خویش شهره بوده و وقتی علیه فساد دربان هارون سخن گفت، خلیفه او را به زندان افکند و وی تا زمان مرگ هارون در زندان به سر می‌برد. پس از آزادی به مکه رفت و تا آخر عمر در آن جا بود.^۹

- شقیق بن ابراهیم بن علی ازدی بلخی^{۱۰} که راوی روایت از امام کاظم علیه السلام در حج سال ۱۴۹ق بوده است.^{۱۱}

- ابو حذیفه اسحاق بن بشر (/ بشیر) کاهلی خراسانی بلخی که از راویان احادیث امام صادق علیه السلام است.^{۱۲}

۱. الفائق فی رواة و اصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۳۲.

۲. الخرائج و الجرائع، ج ۱، ص ۲۹۹، ح ۵.

۳. همان، ص ۲۹۷ - ۹۸.

۴. رجال الطوسی، ص ۳۳۷، ش ۵۰۱۵.

۵. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.

۶. علل الشرائع، ج ۲، ص ۶۰۲، ح ۶۲.

۷. ثواب الأعمال، ص ۲۰۸.

۸. رجال الطوسی، ص ۲۱۹، ش ۲۹۰۱.

۹. لسان المیزان، ج ۳، ص ۶۳.

۱۰. الأعلام، ج ۳، ص ۱۷۱.

۱۱. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷ - ۳۱۸.

۱۲. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱؛ رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۸۳۳.

– مقاتل بن سلیمان بن دوالدوز خراسانی بلخی^۱ که از راویان امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام^۲ بوده است.^۳

– مقاتل بن مقاتل بلخی که از راویان و شاگردان شیعی امام کاظم علیه السلام^۴ و امام رضا علیه السلام^۵ است.

– ابو خالد کابلی، در جوانی (احتمالاً در نیمه دوم سدهٔ اوّل هجری) از کابل خارج شده و به مدینه رفته است. او ابتدا مدت هفت سال^۶ در خدمت محمد بن حنفیه بوده است و گمان او آن بوده که محمد امام بر حقّ شیعه است.^۷ ابو خالد سپس به محضر امام سجّاد علیه السلام رسیده و در شمار حواریان ایشان^۸ گردیده و بعدها از شاگردان امام باقر علیه السلام^۹ و امام صادق علیه السلام^{۱۰} شده و مورد تأیید امام صادق علیه السلام بوده است.^{۱۱}

– هارون بن ابی خالد کابلی، فرزند ابو خالد کابلی، در مدینه در شمار راویان امام صادق علیه السلام بوده است.^{۱۲}

ب. کوفه

– مقاتل بن سلیمان خراسانی بلخی،^{۱۳} در کوفه شاگرد حسن بن محبوب بوده است.^{۱۴} او در سال ۱۵۰ق، در بصره وفات کرد.^{۱۵}

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۲. الأملی، صدوق، ص ۲۹.

۳. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۴. رجال البرقی، ص ۵۲.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۲۴، ش ۱۱۳۹.

۶. الهدایة الکبری، ص ۲۲۵ – ۲۲۶.

۷. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۶ – ۳۳۷، ش ۱۹۲.

۸. همان، ص ۳۹ – ۴۳، ش ۲۰.

۹. رجال الطوسی، ص ۱۴۸، ش ۵.

۱۰. همان، ص ۳۱۷، ش ۱.

۱۱. الکافی، ج ۱، ص ۴۷۲، ح ۱.

۱۲. رجال الطوسی، ص ۳۱۸، ش ۴۷۴۰.

۱۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۱۴. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۱۵. میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

- محمد بن یعفور بلخی: از آن جا که بخشی از روایات او را شاگردش صفوان بن یحیی گزارش کرده است،^۱ احتمالاً در کوفه بوده است.
- ابراهیم بن محمد ختلی، از راویان بلخی است که در کوفه از علی بن حسن بن فضال روایت شنیده است.^۲
- ابو الحکم هشام بن سالم جوالیقی، از اسرای منطقه جوزجان^۳ بلخ، که بعدها به مناطق حجاز و عراق سفر کرد.^۴ او از اصحاب امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام بوده^۵ و حضور پُرنرنگی در کوفه و بغداد داشته است. وی را بیشتر کوفی خوانده‌اند.
- ابو سلیمان ختلی،^۶ گویا مدتی در کوفه به تدریس مشغول بوده است؛ چه این که کتاب حدیث او را شاگردش ابو جعفر احمد بن ابی عبد الله برقی روایت کرده است^۷ و از آن جا که برقی کوفی الأصل است و تحصیلاتش در کوفه بوده، می‌توان احتمال داد که ابو سلیمان نیز در کوفه بوده است.

ج. قم

- ابراهیم بن محمد ختلی، از راویان بلخی پُرمسافرت است. او در قم، شاگرد سعد بن عبد الله،^۸ احمد بن ادريس قمی^۹ و دیگر راویان قمی بوده و در کوفه از علی بن حسن بن فضال نیز بهره برده است.^{۱۰} در دوران استادی به سمرقند رفته

۱. عيون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۲۴۵ - ۲۴۶، ح ۳.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۵.

۳. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵؛ اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۵۶۵، ح ۵۰۱.

۴. رجال النجاشی، ص ۴۳۴، ش ۱۱۶۵.

۵. همان جا.

۶. رجال الطوسی، ص ۴۵۲، ش ۶۴۲۵.

۷. الفهرست، طوسی، ص ۵۲۸، ش ۸۴۹؛ رجال النجاشی، ص ۴۵۸، ش ۱۲۴۹.

۸. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۵.

۹. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۶، ش ۳ و ص ۳۴۱، ش ۲۰۲ و ج ۲، ص ۷۹۴، ش ۹۷۰.

۱۰. رجال الطوسی، ص ۴۰۷، ش ۵۹۲۵.

و سمت استادی ابو عمرو کَشَی را نیز عهده‌دار بوده است.^۱ جبریل بن احمد فاریابی هم مدتی را برای کسب علم، به قم سفر کرده است.^۲ مقاتل بن سلیمان خراسانی بلخی^۳ نیز به قم سفر کرده است.^۴

د. بغداد

- مقاتل بن سلیمان خراسانی بلخی،^۵ اصالتاً بلخی است؛ ولی مدت‌ها در بصره و مرو ساکن بوده و در بغداد نیز به تدریس حدیث اشتغال داشته است.^۶ ابو عبد الله بلخی، از راویان شیعه در دوره غیبت صغراست، که با حسین بن روح (نایب سوم امام عصر علیه السلام) و احمد بن اسحاق مرتبط بوده است.^۷ ابو حذیفه اسحاق بن بشر (/ بشیر) کاهلی خراسانی بلخی،^۸ از محدثان ثقه و مورد اعتماد عامه و خاصه^۹ است. او در بلخ به دنیا آمد و در بخارا نشو و نما کرد و سپس به بغداد رفت و برای مدتی در آن جا سکونت گزید. در پایان عمر به بخارا آمد و در همان دیار نیز در دوازدهم رجب سال ۲۰۶ ق، وفات یافت.^{۱۰}

- محمد بن اسماعیل بلخی، از آن جا که از راویان امام هادی علیه السلام است،^{۱۱} باید در بغداد بوده باشد.

- محمد بن عبد العزيز بلخی، از اصحاب روایت^{۱۲} امام حسن عسکری علیه السلام^{۱۳} طبیعتاً در بغداد بوده است.

۱. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۶، ش ۳ و ص ۳۴۱، ش ۲۰۲ و ج ۲، ص ۷۹۴، ش ۹۷۰.

۲. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

۳. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۴. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۴۸۵، ش ۱۵۱۵۴.

۵. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۶۸۸ میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۷۵، ش ۸۷۴۱.

۶. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۳، ص ۲۹۷ - ۲۹۸.

۷. اختیار معرفة الرجال، ج ۲، ص ۸۳۱، ش ۲.

۸. رجال النجاشی، ص ۷۲، ش ۱۷۱؛ رجال الطوسی، ص ۱۶۲، ش ۱۸۳۳.

۹. همان جا.

۱۰. الفائق فی رواة و أصحاب الإمام الصادق علیه السلام، ج ۱، ص ۱۳۴.

۱۱. رجال الطوسی، ص ۳۹۲، ش ۵۷۸۲.

۱۲. إنبات الوصیة، ص ۲۱۱؛ كشف الغمة، ج ۳، ص ۲۱۸؛ مستدرک الوسائل، ج ۹، ص ۷۲، ح ۸.

۱۳. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۱۶۱، ح ۳۶۵۱.

- ابو عبد الله محمد بن علی بن خلف عطار کوفی بلخی، که از راویان پرحدیث است و او را بیشتر کوفی گفته‌اند^۱ و در متنی نیز بلخی گفته شده است.^۲ سکونت وی در بغداد بوده است.^۳

- مظفر بن احمد بلخی، که در متون روایی، استاد شیخ مفید است.^۴

- ابو الجیش مظفر بلخی وراق^۵ که از راویان و متکلمان مشهور شیعی^۶ و از شاگردان دست‌پرورده متکلم نامور شیعه ابو سهل نوبختی (شاگرد امام حسن عسکری علیه السلام) است.^۷ شیخ مفید در بغداد شاگرد او بوده است (به نظر می‌رسد که این دو عنوان اخیر برای یک نفر بوده باشد).

- ابوالحسن دارم بن قبیصة بن نهشل صفانی،^۸ از شاگردان و راویان امام رضا علیه السلام است.^۹ او روایت معروف نبوی «اصْطَنِعَ الْمَعْرُوفُ إِلَى أَهْلِهِ وَ إِلَى غَيْرِ أَهْلِهِ فَإِنْ كَانَ أَهْلُهُ فَهُوَ أَهْلُهُ وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلُهُ فَأَنْتَ أَهْلُهُ؛ نسبت به هر کس که سزاوار آن است یا سزاوار آن نیست، نیکی کن؛ زیرا بر فرض که کسی سزاوار نباشد، تو شایسته آنی که نیکی کنی»^{۱۰} را از امام رضا علیه السلام شنید و برای علی بن محمد بن عیینه در سامرا، روایت کرده است.

- جبریل بن احمد فاریابی. شیخ طوسی می‌نویسد: او برای تحصیل به عراق، قم و خراسان سفر کرده است.^{۱۱} با توجه به این که جبریل در قرن سوم و چهارم

۱. در متون عامه، معمولاً با عنوان «محمد بن علی بن خلف العطار الکوفی» آمده است (ر.ک: تاریخ بغداد، ج ۳ ص ۲۶۹، ح ۱۳۱۸).

۲. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۷، ص ۲۲۶ - ۲۲۷، ش ۶.

۳. تاریخ بغداد، ج ۳، ص ۲۶۹، ح ۱۳۱۸.

۴. الأملی، طوسی، ص ۴۴ ح ۹۳ و ص ۱۰۰، ح ۱۵۴.

۵. معالم العلماء، ص ۱۵۹، ش ۸۳۸.

۶. رجال النجاشی، ص ۴۲۲.

۷. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۳، ش ۷۶.

۸. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۷۴، ح ۳۱۷.

۹. رجال النجاشی، ص ۱۶۲، ش ۴۲۹؛ رجال الفضاری، ج ۲، ص ۲۷۸.

۱۰. عیون أخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۳۱۶ - ۳۱۷.

۱۱. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

می‌زیسته و نشاط علمی در این دوران بیشتر در بغداد (در میان شهرهای عراق) بوده است، به نظر می‌رسد که وی به بغداد رفته است.

ه. ماوراء النهر

- آدم بن محمد قلانسی بلخی، در سمرقند و کش استاد محمد بن مسعود عیاشی^۱ و محمد بن عمر کشی^۲ بوده است. عیاشی او را ستوده است.^۳

- ابو القاسم نصر بن صباح بلخی: از آن جا که کشی شاگرد اوست^۴ و کشی نیز برای تحصیل از سمرقند و کش خارج نشده است، به نظر می‌رسد که وی در منطقه ماوراء النهر به تدریس اشتغال داشته است و با توجه به نام کتاب نصر بن صباح (یعنی کتاب معرفة الناقلین)^۵ احتمال دارد که کشی تحت تأثیر همین اثر، رجال خود را تدوین کرده باشد.

- ابو عمرو بلخی، از شاگردان محمد بن مسعود عیاشی:^۶ وی نیز احتمالاً پرورش یافته حوزه سمرقند است.

- ابراهیم بن محمد ختلی، استاد ابو عمرو کشی است.^۷

- جبریل بن احمد فاریابی، از راویان شیعی قرن سوم و مقیم در کش است.^۸ او را «کثیر الروایة عن العلماء بالعراق و قم و خراسان»^۹ توصیف کرده‌اند و آنچه ابن حجر از حلقه درس^{۱۰} او گزارش می‌دهد، مربوط به حضور وی در دوران

۱. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۷۰.

۲. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۷۱ - ۷۲.

۳. لسان المیزان، ج ۱، ص ۳۳۷، ش ۱۰۴۲.

۴. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۸، ص ۶۷ - ۶۸، ش ۷.

۵. رجال النجاشی، ص ۴۲۸، ش ۹۴۱۱.

۶. کمال الدین و تمام النعمة، ص ۲۸۶ - ۲۸۷.

۷. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۶، ش ۳ و ص ۳۴۱، ش ۲۰۲ و ج ۲، ص ۷۹۴، ش ۹۷۰.

۸. رجال الطوسی، ص ۴۱۸، ش ۶۰۴۲.

۹. همان جا.

۱۰. لسان المیزان، ج ۲، ص ۹۴ - ۹۵، ش ۳۰۰.

استادی اش در خراسان بوده است. در ماوراءالنهر، عیاشی افتخار شاگردی وی را داشته و حضور پُررنگ روایات وی در کتاب رجال الکشی تا امروز جاودانه است.

و. طوس و مرو و نیشابور (ایران شهر)

- احمد بن ابی الفضل بلخی، از راویان احادیث امام رضا علیه السلام است. احمد بن ابی الفضل بلخی، از دایی اش یحیی بن سعید بلخی (از اصحاب امام رضا علیه السلام)^۱ روایتی را در فضیلت امام علی علیه السلام، از آن امام نقل می‌کند.^۲

- محمد بن ابی یعقوب بلخی، از اصحاب روایت^۳ امام رضا علیه السلام است.^۴

- محمد بن خالد بلخی، غلام امام رضا علیه السلام و راوی روایات ایشان بوده است.^۵

- هشام بن ابراهیم ختلی مشرقی، از اصحاب امام رضا علیه السلام، در سال ۱۹۹ق، در خراسان به همراه گروهی از راویان بزرگ شیعه خدمت امام علیه السلام رسیده است.^۶
- شعیب بن محمد بن مقاتل بلخی، در نوقان طوس در مشهد الرضا علیه السلام^۷ جلسات حدیث داشته و ابو مفضل شیبانی از او در این مکان روایت شنیده است.

ز. مکه

- محمد بن عمر بن منصور بلخی^۸ در مکه^۹ حضور داشته و در آن جا برای شاگردش ابو العباس حمّادی روایت نقل می‌کرده است.

۱. مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۸، ص ۲۰۸، ش ۱۶۱۴۶.

۲. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۱۲ - ۱۳، ح ۲۳.

۳. علل الشرائع، ج ۱، ص ۲۰۸، ح ۱۰؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۱، ص ۸۸، ح ۱۷.

۴. ر.ک: مستدرکات علم رجال الحديث، ج ۶، ص ۳۹۷، ش ۱۲۳۹۹.

۵. رجال الطوسی، ص ۳۶۴، ش ۵۳۹۵.

۶. اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۴۹۸، ش ۹۵۶.

۷. إقبال الأعمال، ج ۱، ص ۴۵.

۸. النخصال، ص ۱۷۸.

۹. عیون اخبار الرضا علیه السلام، ج ۲، ص ۲۰۴ - ۲۰۵.

سفر حدیث پژوهان حوزه‌های حدیثی به بلخ

- ابو المفضل شیبانی (ق ۴۰۰) در سفری که به بلخ داشته، از ابو نصر بشر بن محمد بن نصر بلخی عنبری^۱ و محمد بن علی بن زبیر بلخی^۲ روایت کرده است. - نصر بن اصبح بن منصور بغدادی نیز از راویان بغداد است که در بلخ سکنا گزیده بود. صدوق در توصیف وی می‌گوید: «المقیم ببلخ».^۳

- یحیی بن زید بن علی بن حسین علیه السلام، مشهور به یحیی بن زید مدنی، از ائمه و بزرگان زیدیه، از راویان احادیث است که به منطقه جوزجان سفر کرده است. او شاگرد امام صادق علیه السلام و امام کاظم علیه السلام بوده^۴ و از افتخارات وی آن است که کتاب صحیفه سجّادیه را تدریس کرده است.^۵

جمع‌بندی

چنان که گذشت، محدثان بلخ و سرزمین‌های منسوب به آن در جهت شکوفایی حدیث شیعه، سهم و نقش آفرین بوده‌اند؛ اما این جمع بیش از یک‌صد نفری بلخیان - که تقریباً در دو سده سوم و چهارم پُررنگ‌تر حضور داشته‌اند -، از سده پنجم به بعد رو به افول نهاده و بلخیان شیعی، کم‌رنگ‌تر شده‌اند. این افول را باید در حکومت‌ها و سیاست‌های حکومتی وقت تحلیل کرد. امروزه باید از باقی نماندن آثار بلخیان تأسف خورد؛ اما باقی ماندن روایات ایشان در لا به لای متون روایی نیز مایه‌الندگی و خوش‌وقتی است. اکنون روایات متعدّد ابو خالد کابلی و جبریل بن احمد فاریابی، زبینه متون روایی و رجال شیعه (رجال الکشی) است، هر چند کتاب‌های اصلی ایشان در دست نیست.

۱. الأمالی، طوسی، ص ۵۱۶، ح ۱۱۳۰.

۲. دلائل الإمامة، ص ۳۱۷، ح ۲۶۳.

۳. الخصال، ص ۲۹۴، ح ۶۰.

۴. رجال الطوسی، ۳۲۰، ش ۴۷۸۴ و ص ۳۴۶، ش ۶۹.

۵. الفهرست، طوسی، ص ۴۷۷، ش ۷۶۹.

جدول آماری محدثان و مؤلفان شیعی در بلخ

سده‌های هجری	تعداد محدثان	تعداد نویسندگان	تعداد کتاب‌ها و آثار	توضیح
سده اول هجری				
سده دوم هجری	۲۲ نفر بلخ مرکزی: ۱۷ نفر کابل: ۲ نفر جوزجان: ۳ نفر	۵+۱ مؤلف	۱۷ اثر	
سده سوم هجری	۳۳ نفر بلخ مرکزی: ۲۶ نفر ختل: ۲ نفر بقیه شهرها: ۵ نفر	۶ مؤلف	۸ اثر	دو نفر از مؤلفان، تألیفات بیشتری دارند ولی اسامی کتاب‌های آنها نیامده و به عبارت «له کتب» اکتفا شده است.
سده چهارم هجری	۳۴ نفر بلخ مرکزی: ۲۵ نفر ترمذ: ۴ نفر جوزجان: ۲ نفر بقیه شهرها: ۳ نفر	۱ مؤلف	۱۲ اثر	
سده پنجم هجری	۱۰ نفر بلخ مرکزی: ۵ راوی غزنه: ۲ راوی کابل: ۳ راوی			
تاریخ نامعلوم	۳ نفر	۲ مؤلف	۲ اثر	
جمع	۱۰۲ نفر	مؤلف	۳۹ اثر	

جدول پراکندگی جغرافیایی محدثان شیعی بلخ

در پنج قرن نخست هجری

منطقه جغرافیایی	سده اول	سده دوم	سده سوم	سده چهارم	سده پنجم	تاریخ نامعلوم	جمع
بلخ مرکزی		۱۷ نفر	۲۶ نفر	۲۵ نفر	۵ نفر	۳ نفر	۷۶ نفر
کابل		۲ نفر	۱ نفر		۳ نفر		۶ نفر
جوزجان		۳ نفر	۱ نفر	۲ نفر			۶ نفر
بامیان			۱ نفر				۱ نفر
ختل			۲ نفر	۱ نفر			۳ نفر
ترمذ			۱ نفر	۴ نفر			۵ نفر
فاریاب			۱ نفر				۱ نفر
صغانیان			۱ نفر				۱ نفر
غزنه				۱ نفر	۲ نفر		۳ نفر
جمع		۲۲ نفر	۳۴ نفر	۳۳ نفر	۱۰ نفر	۳ نفر	۱۰۲ نفر

فهرست منابع

۱. آثار البلاد و اخبار العباد، زكريا بن محمد قزوینی، تهران: امير كبير، ۱۳۷۳ش.
۲. إثبات الوصية، اسماعيل ابراهيم الحریری العاملي، بيروت: دار الولااء، ۱۴۲۴ق.
۳. احسن التقاسيم فى معرفة الأقاليم، ابو عبد الله محمد بن أحمد المقدسى، ترجمه: على نقى منزوى، تهران: كوش، ۱۳۸۵ش.
۴. أحسن التقاسيم فى معرفة الأقاليم، ابو عبد الله محمد بن أحمد المقدسى، قاهره: مكتبة مدبولى، ۱۴۱۱ق.
۵. الاختصاص، محمد بن محمد بن نعمان العكبرى البغدادي (شيخ مفيد) (م ۴۱۳ق)، تصحيح: على اكبر غفارى، قم: انتشارات جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
۶. اختيار معرفة الرجال (رجال الكشي)، أبو جعفر محمد بن حسن الطوسي (شيخ طوسي) (م ۴۶۰ق)، تحقيق: حسن مصطفوي، مشهد: منشورات جامعه المشهد الرضوية، ۱۳۴۸ش.
۷. ارباع خراسان الشهيرة، قحطان عبدالستار الحديثي، بغداد: مطابع دار الحكمة، ۱۹۹۰م.
۸. الإرشاد، محمد بن محمد بن نعمان العكبرى البغدادي (شيخ مفيد) (م ۴۱۳ق)، تحقيق: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ۱۴۱۳ق.

٩. الاستيعاب فى أسماء الأصحاب، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البرّ القرطبي المالكي (م ٣٦٣ق)، تحقيق: على محمد معوض و عادل أحمد عبد الموجود، بيروت: دار الكتب العلميّة، ١٤١٥ق.
١٠. أسد الغابة فى معرفة الصحابة، أبو الحسن عزّ الدين على بن أبى الكرم محمد بن محمد بن عبد الكريم الشيباني (ابن الأثير الجزري) (م ٦٣٠ق)، تحقيق: على محمد معوض و عادل أحمد، بيروت: دار الكتاب العلميّة، ١٤١٥ق.
١١. الإشارات إلى معرفة الزيارات، ابى الحسن على بن ابى بكر الهروى، تحقيق: على عمر، قاهره: مكتبة الثقافة الدينية، ١٤٢٣ق.
١٢. الإصابة فى تمييز الصحابة، أحمد بن على بن محمد بن حَجَر الشافعى العسقلانى (ابن حجر) (م ٨٥٢ق)، تحقيق: ولى عارف، بيروت: دار الفكر، ١٤٠٣ق.
١٣. الأعلام، خير الدين الزركلى، بيروت: دارالعلم للملّيين، ١٩٨٩م.
١٤. اعيان الشيعة، سيّد محسن الأمين، بيروت: دار التعارف، ١٤٠٣ق.
١٥. إقبال الأعمال، سيّد رضى الدين على بن موسى الحلى (سيّد ابن طاووس) (م ٦٦٤ق)، تهران: دار الكتب الإسلامية، ١٣٦٧ق.
١٦. الإكمال فى أسماء الرجال، ولى الدين محمد بن عبد الله، الخطيب التبريزى، تصحيح: ابو الحسين عبد المجيد مرادزهى خاشى، زاهدان: فاروق اعظم، ١٣٨١ش.
١٧. الأمالى (الأمالى الخميسيّة)؛ يحيى بن الحسين الشجرى (م ٤٩٩ق)، تحقيق: عالم الكتب، بيروت: عالم الكتب، ١٤٠٣ق.
١٨. الأمالى، أبو جعفر محمد بن على بن بابويه القمى (شيخ صدوق) (م ٣٨١ق)، تحقيق: مؤسسه بعثت، قم: مؤسسه بعثت، ١٤٠٧ق.
١٩. الأمالى، محمد بن محمد بن نعمان العكبرى البغدادى (شيخ مفيد) (م ٤١٣ق)، تحقيق: حسين استاد ولى و على اكبر غفارى، قم: انتشارات جامعه مدرّسين حوزه علميه قم، ١٤٠٣ق.

٢٠. الأمالی، أبو جعفر محمد بن حسن الطوسی (شیخ طوسی) (م ٤٦٠ق)، تحقیق: مؤسسه البعثة، قم: مؤسسه البعثة، ١٤١٤ ق.
٢١. الأنساب، عبد الکریم بن محمد السمعانی (م ٥٦٢ ق)، تحقیق: عبد الله عمر البارودی، بیروت: دار الجنان.
٢٢. ایضاح الاشتباه، أبو منصور الحسن بن یوسف بن مطهر الحلّی (علّامه حلّی) (م ٧٢٦ ق)، تحقیق: شیخ محمد حسّون، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ١٤١١ ق.
٢٣. بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، محمد کاظم رحمان ستایش، قم: دار الحديث، ١٣٨٥ ش.
٢٤. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار عليهم السلام، محمد باقر بن محمد تقی المجلسی (علّامه مجلسی) (م ١١١١ ق)، بیروت: مؤسسه الوفاء، ١٤٠٣ ق.
٢٥. بشارة المصطفى، أبو جعفر محمد بن أبی القاسم الطبري، قم: مؤسسه النشر التابعة لجماعة المدرّسين، ١٤٢٠ ق.
٢٦. بعض مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض، عبد الجلیل رازی قزوینی، تصحیح و تعلیق: میر جلال الدین حسینی أرموی، ١٣٣١ ق.
٢٧. البلدان، أحمد بن أبی یعقوب اسحاق الیعقوبی (ابن واضح) (م ٢٨٤ ق)، بیروت: دار الکتب العلمیة، ١٤٢٢ ق.
٢٨. تاج العروس من جواهر القاموس، السید محمد مرتضی الحسینی الزبیدی (م ١٢٠٥ ق)، تحقیق: علی الشیری، بیروت: دار الفکر، ١٤١٤ ق.
٢٩. تاریخ ابن خلدون، عبد الرحمان بن خلدون المغربي (م ٨٠٨ ق)، تحقیق: دار إحياء التراث العربی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
٣٠. تاریخ الإسلام، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (م ٧٤٨ ق)، تحقیق: عمر عبد السلام التدمیری، بیروت: دار الکتب العربی، ١٤٠٧ ق.
٣١. تاریخ الطبري، أبو جعفر محمد بن جریر الطبري (م ٣١٠ ق)، تحقیق: مؤسسه الأعلمی - بیروت: مؤسسه الأعلمی، ١٤٠٣ ق.

۳۲. تاریخ بخارا، محمد بن جعفر نرشخی، تحقیق: محمدتقی مدرّس رضوی، تهران: توس، ۱۳۶۳ ش.
۳۳. تاریخ بغداد (مدینه السلام)، أبو بکر أحمد بن علی الخطیب البغدادی (م ۴۶۳ق). تحقیق: مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.
۳۴. تاریخ جرجان، حمزة بن یوسف السهمی، بیروت: عالم الکتب، ۱۴۰۷ق.
۳۵. تاریخ دمشق، علی بن الحسین بن هبة الله الدمشقی (ابن عساکر) (م ۵۷۱ق)، تحقیق: علی البشیری، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۵ق.
۳۶. تاریخ الیعقوبی، أحمد بن أبی یعقوب اسحاق الیعقوبی (ابن واضح) (م ۲۸۴ق)، بیروت: دار صادر.
۳۷. تذکرة الحفاظ، ابو عبد الله شمس الدین الذهبی، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۸. تعلیقة علی منهج المقال، محمد باقر محمد اکمل الوحید البهبهانی (م ۱۲۰۵ق)، نرم افزار کتابخانه اهل بیت (علیهم السلام)، قم: مرکز معجم فقهی و مرکز پژوهش های اسلامی المصطفی، ۱۳۸۴ ش.
۳۹. تفسیر ابی حمزة الثمالی، ابو حمزة ثمالی، قم: نشر الهادی، ۱۴۲۰ق.
۴۰. تفسیر العیاشی، محمد بن مسعود السلمی السمرقندی (العیاشی) (م ۳۲۰ق)، تحقیق: هاشم الرسولی المحلّاتی، تهران: المکتبة العلمیة، ۱۳۸۰ق.
۴۱. تفسیر الفرات الکوفی، فرات بن إبراهیم الکوفی (م ۳۵۲ق)، تحقیق: هاشم الرسولی المحلّاتی، تهران: المکتبة العلمیة.
۴۲. تفسیر القمّی، علی ابن إبراهیم بن هاشم القمّی (م ۳۰۷ق)، تحقیق: هاشم الرسولی المحلّاتی، تهران: المکتبة العلمیة، ۱۴۰۴ق.
۴۳. تکملة أمل الآمل، سیّد حسن صدر، تحقیق: سیّد احمد حسینی، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۴۰۶ق.
۴۴. التوحید، أبوجعفر محمد بن علی بن بابویه القمّی (شیخ صدوق) (م ۳۸۱ق). تحقیق: سیّد هاشم حسینی تهرانی، قم: انتشارات جامعه مدرّسین.

۴۵. تهذيب الأحكام، أبو جعفر محمد بن حسن الطوسي (شيخ طوسي) (م ۴۶۰ق)، تحقيق: السيد حسن الموسوي الخرسان، تهران: دارالكتب الإسلامية، ۱۳۶۴ش.
۴۶. تهذيب المقال في تنقيح كتاب الرجال، محمد علي موحد ابطحي، نجف: مطبعة الآداب، ۱۳۹۰ق.
۴۷. الثقات، محمد بن حبان التميمي (م ۳۵۴ق). تحقيق: مؤسسة الكتب الثقافية، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ۱۳۹۳ق.
۴۸. ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، أبو جعفر محمد بن علي بن بابويه القمي (شيخ صدوق) (م ۳۸۱ ق)، تحقيق و نشر: قم: الشريف الرضي، ۱۳۶۸ش.
۴۹. جامع الرواة وازاحه الاشتباهات، محمد بن علي الأردبيلي (م ۱۱۰۱ق)، تهران: مكتبة المحدثي، ۱۴۰۳ق.
۵۰. جمال الأسبوع بكمال العلم المشروع، سيد رضى الدين علي بن موسى الحلبي (سيد ابن طاووس) (م ۶۶۴ق)، تحقيق: جواد القيومي، قم: مؤسسة الآفاق، ۱۳۷۱ق.
۵۱. الجواهر السنية، محمد بن الحسن الحر العاملي (م ۱۱۰۴ ق)، نجف: النعمان، ۱۳۸۴ق.
۵۲. حدود العالم من المشرق إلى المغرب، مؤلف مجهول (وفات بعد از ۳۷۲ق)، قاهره: الدار الثقافيه للنشر، ۱۴۲۳ق.
۵۳. حلية الأبرار، سيد هاشم بحراني، تحقيق: غلامرضا مولانا بروجردي، قم: مؤسسه معارف اسلام، ۱۴۱۱ق.
۵۴. خاتمة المستدرک، ميرزا حسين نوري (م ۱۳۲۰ق)، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۵ق.
۵۵. الخرائج والجرائح، سعيد بن عبدالله راوندي (قطب الدين راوندي) (م ۵۷۳ق)، تحقيق: مؤسسه الإمام المهدي عليه السلام، قم: مؤسسه الإمام المهدي عليه السلام، ۱۴۰۹ق.

٥٦. النخصال، أبو جعفر محمد بن علي بن بابويه القمي (شيخ صدوق) (م ٣٨١ق)، تحقيق: علي أكبر غفاري، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤٠٣ق.
٥٧. خلاصة الأقوال في معرفة الرجال، حسن بن يوسف الحلبي (علامة حلبي)، تحقيق: جواد القيومي، قم: مؤسسة نشر الفقاهه، ١٤١٧ق.
٥٨. دانش نامه جهان اسلام، زير نظر: غلامعلي حداد عادل، تهران: بنياد دائرة المعارف اسلامي، ١٣٧٥.
٥٩. دلائل الإمامة، أبو جعفر محمد بن جرير بن رستم الطبري الإمامي (ق ٥ق) تحقيق: قسم الدراسات الإسلامية، قم: مؤسسة البعثة، ١٤١٣ق.
٦٠. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، محمد محسن بن علي المنزوي (آقا بزرگ طهراني) (م ١٣٨٩ق)، بيروت: دار الأضواء، ١٤٠٣ق.
٦١. رجال ابن داود، حسن بن علي بن داود الحلبي (م ٧٤٠ق)، تحقيق: سيد محمد صادق آل بحر العلوم، النجف الأشرف: مطبعة الحيدرية، ١٣٩٢ق.
٦٢. رجال البرقي، احمد بن محمد البرقي، تحقيق: جواد القيومي، قم: نشر القيوم، ١٤١٩ق.
٦٣. رجال النجاشي، أبو العباس أحمد بن علي النجاشي (م ٤٥٠ق)، تحقيق: مؤسسة النشر الإسلامي، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤١٦ق.
٦٤. الرجال، أحمد بن حسين الواسطي البغدادي (ابن غضائري) (م ٤١١ق)، تحقيق: محمدرضا حسيني جلالی، قم: دار الحديث، ١٤٢٢ق.
٦٥. رحلة ابن بطوطة، محمد بن عبد الله الطنجي (ابن بطوطة) (م ٧٧٩ق)، بيروت: دار التراث، ١٣٣٨ق.
٦٦. رسالة في آل أعين، ابو غالب الزراري، شرح: سيد محمدعلي موسوي موحد ابطحي، اصفهان: مطبعة رباني، ١٣٩٩ق.
٦٧. الروض المعطار في خبر الأقطار، محمد بن ابو عبد الله ابن عبد المنعم الحميري، بيروت: مؤسسة ناصر للثقافة، ١٩٨٠م.

۶۸. روضة المتقين فی شرح من لا یحضره الفقیه، محمدتقی المجلسی (م ۱۰۷۰ق)، تحقیق: المطبعة العلمیة، قم: المطبعة العلمیة، ۱۳۹۹ق.
۶۹. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، میرزا عبد الله الأفندی الإصفهانی، تحقیق: سید احمد حسینی، قم: چاپخانه خیام، ۱۴۰۱ق.
۷۰. سؤالات الحاکم، علی بن عمر الدارقطنی (م ۳۸۵ق)، تحقیق: موفق بن عبد الله، ریاض: مكتبة العارف.
۷۱. سعد السعود، سید رضی الدین علی بن موسی الحلّی (سید ابن طاووس) (م ۶۶۴ق)، تحقیق و نشر: قم: الشریف الرضی، ۱۳۶۳ق.
۷۲. سفرنامه ناصر خسرو، ناصر خسرو قبادیانی مروزی (م ۴۸۱ق)، تهران: زوار، ۱۳۸۱ش.
۷۳. السنن الکبری، أبو بکر أحمد بن الحسین البیهقی (م ۴۵۸ق)، بیروت: دارالفکر.
۷۴. شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار، قاضی نعمان بن محمد التمیمی المغربی (م ۳۶۳ق)، تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۴ق.
۷۵. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، عبیدالله بن عبد الله النیسابوری (الحاکم الحسکانی) (ق ۵ق)، تحقیق: محمدباقر المحمودی، تهران: مؤسسة الطبع والنشر التابعة لوزارة الإرشاد الإسلامی، ۱۴۱۱ق.
۷۶. صحیح ابن حبان، محمد بن أحمد بن حبان البستی (م ۳۵۴ق)، ترتیب: علی بن بلبان الفارسی، تحقیق: شعیب الأرئوط، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۹۹۳ق.
۷۷. صحیح البخاری، أبو عبدالله محمد بن إسماعیل البخاری الجعفی: (م ۲۵۶ق)، بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۱ق.
۷۸. الصحیفة الثالثة، گردآوری: عبد الله افندی الأصبهانی (م ۱۱۳۰ق) قم: مكتبة الثقلین القرآن والعتره، ۱۴۰۰ق.

٧٩. *صفة المناقب*، جعفر بن محمد الفريابي، تحقيق: بدر البدر، كويت: دار الخلفاء للكتاب الاسلامي، ١٤٠٥ق.
٨٠. *الطبقات الكبرى*، محمد بن سعد الزهري (كاتب الواقدي) (م ٢٣٠ق)، بيروت: دار صادر و دار بيروت، ١٣٧٧ ق.
٨١. *طرائف المقال في معرفة طبقات الرجال*، السيد علي اصغر الجابلقى البروجردى، تحقيق: مهدي الرجائي، قم: مكتبة آية الله المرعشى، ١٤١٠ق.
٨٢. *الطرائف في معرفة مذاهب الطوائف*، سيد رضى الدين علي بن موسى الحلّى (سيد ابن طاووس) (م ٦٦٤ق)، قم: مطبعة الخيام، ١٤٠٠ق.
٨٣. *علل الشرائع*، أبو جعفر محمد بن علي بن بابويه القمى (شيخ صدوق) (م ٣٨١ق)، نجف: منشورات المكتبة الحيدرية، ١٣٨٥ق.
٨٤. *عيون أخبار الرضا عليه السلام*، أبو جعفر محمد بن علي بن بابويه القمى (شيخ صدوق) (م ٣٨١ق)، تصحيح: حسين الأعلمى، بيروت: مؤسسة الأعلمى للمطبوعات، ١٤٠٤ق.
٨٥. *الغارات*، ابى إسحاق إبراهيم بن محمد الثقفى (ابن هلال) (م ٢٨٣ق)، تحقيق: مير جلال الدين المحدث الأرموى، تهران: انجمن آثار ملى، ١٣٩٥ق.
٨٦. *الغيبة*، أبو عبد الله محمد بن إبراهيم بن جعفر النعمانى (م ٣٦٠ق)، تحقيق: فارس حسّون كريم، قم: نشر أنوار الهدى، ١٤٢٢ق.
٨٧. *الغيبة*، أبو جعفر محمد بن حسن الطوسى (شيخ طوسى) (م ٤٦٠ق)، تحقيق: عباد الله طهرانى و على احمد ناصح، قم: مؤسسة المعارف الإسلامية، ١٤١١ق.
٨٨. *الفائق في رواة وأصحاب الإمام الصادق عليه السلام*، عبد الحسين الشبستري، قم: مؤسسة النشر الإسلامى، ١٤١٨ق.
٨٩. *فتح الأبواب*، سيد رضى الدين علي بن موسى الحلّى (سيد ابن طاووس) (م ٦٦٤ق)، تحقيق: حامد الخفاف، بيروت: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤٠٩ق.

۹۰. فتح الباری بشرح صحیح محمد بن اسماعیل البخاری، أحمد بن علی العسقلانی (ابن حجر) (م ۸۵۲ق)، تصحیح: محبّ الدین خطیب، بیروت: دار المعرفة.
۹۱. فتوح البلدان، أحمد بن یحیی البلاذری (م ۲۷۹ق)، تحقیق: صلاح الدین المنجد، قاهره: مکتبه النهضة المصریة، ۱۹۵۶م.
۹۲. فرهنگ و تمدن اسلامی در ماوراء النهر، علی غفرانی، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۸ش.
۹۳. فرهنگ نامۀ تطبیقی نام‌های قدیم و جدید مکان‌های جغرافیایی ایران، علیرضا چکنگی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸ش.
۹۴. فصل نامۀ تراثنا، قم: مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۹۵. فصل نامۀ علمی - پژوهشی علوم حدیث، قم: دانشکده علوم حدیث.
۹۶. فضائل الأشهر الثلاثة، أبو جعفر محمد بن علی بن بابویه القمّی (شیخ صدوق) (م ۳۸۱ق)، تحقیق: غلام‌رضا عرفانیان، بیروت: دار المحجّة البيضاء، ۱۴۱۲ق.
۹۷. فضل زیارة الحسین، محمد بن علی الشجری، اعداد: سیّد احمد حسینی، قم: کتاب‌خانه آیه الله مرعشی، ۱۴۰۳ق.
۹۸. فلاح السائل، سیّد رضی الدین علی بن موسی الحلی (سید ابن طاووس) (م ۶۶۴ق)، قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۱۹ق.
۹۹. فهرست، علی بن عبد الله منتجب الدین رازی، تحقیق: میر جلال الدین محدث أرموی، قم: کتاب‌خانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۶ش.
۱۰۰. الفهرست، أبو جعفر محمد بن الحسن الطوسی (شیخ طوسی) (م ۴۶۰ق)، تحقیق: جواد القیومی، قم: مؤسسه نشرالفقاهه، ۱۴۱۷ق.
۱۰۱. الفهرست: محمد بن اسحاق ابن الندیم البغدادی (م ۳۸۰ق). تحقیق: محمد رضا تجدد، تهران: اساطیر، ۱۳۸۱ش.

١٠٢. قرب الإسناد، عبد الله بن جعفر الحميري، تحقيق: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام، ١٤١٣ق.
١٠٣. القند في ذكر علماء سمرقند، نجم الدين عمر بن محمد النسفي، تحقيق: محمد الفاريابي، رياض: مكتبة الكوثر، ١٤١٢ق.
١٠٤. الكاشف في معرفة من له رواية، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي (ق ٧٤٨ق)، جده: دار القبلة للثقافة الإسلامية و مؤسسة القرآن.
١٠٥. الكافي، أبو جعفر محمد بن يعقوب الكليني (م ٣٢٩ق)، تحقيق: علي أكبر غفاري، تهران: دار الكتب الإسلامية، ١٣٦٣ش.
١٠٦. كامل الزيارات، أبو القاسم جعفر بن محمد بن قولويه القمي (م ٣٦٧ق)، تحقيق: جواد قتيومي، مؤسسة النشر الثقافية، ١٤١٧ق.
١٠٧. الكامل في التاريخ، أبو الحسن علي بن أبي الكرم الشيباني (ابن الأثير) (م ٦٣٠ق)، بيروت: دار صادر، ١٣٨٦ق.
١٠٨. كتاب الشيخ النجاشي، حسن الحكيم، بغداد (نسخة افست).
١٠٩. كتاب المجروحين، محمد بن أحمد التميمي البستي (ابن حبان) (م ٣٥٤ق)، تحقيق: محمود ابراهيم زايد، مكة المكرمة: دار الباز للنشر و توزيع.
١١٠. كتاب سليم بن قيس، سليم بن قيس الهلالي الكوفي (م ٧٦ق)، تحقيق: محمد باقر الأنصاري، قم: الهادي، ١٤١٥ق.
١١١. كتاب من لا يحضره الفقيه، أبو جعفر محمد بن علي بن بابويه القمي (شيخ صدوق) (م ٣٨١ق)، تحقيق: علي أكبر غفاري، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ١٤٠٤ق.
١١٢. كتاب خانة سيد ابن طاووس، اتان گلبرگ، ترجمه: سيد علي قرائي و رسول جعفريان، قم: كتاب خانة آية الله مرعشي، ١٣٧١ش.
١١٣. كشف الغمة في معرفة الأئمة، أبو الحسن علي بن عيسى بن أبي الفتح الإربلي (م ٦٩٣ق)، بيروت: دار الأضواء، ١٤٠٥ق.

۱۱۴. کفایة الأثر فی النصّ علی الأئمة الاثنی عشر، أبو القاسم علی بن محمد بن علی الخزّار القمّی (ق ۴۰۴)، تحقیق: السید عبداللطیف الحسینی، قم: بیدار، ۱۴۰۱ق.
۱۱۵. کمال الدین و تمام النعمة، أبو جعفر محمد بن علی بن بابویه القمّی (شیخ صدوق) (م ۳۸۱ق)، تحقیق: علی اکبر غفّاری، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۰۵ق.
۱۱۶. کنز الفوائد، أبو الفتح محمد بن علی بن عثمان الکراچکی الطرابلسی (م ۴۴۹ق)، قم: مکتبة المصطفوی، ۱۴۱۰ق.
۱۱۷. الکنی و الألقاب، شیخ عباس قمّی (م ۱۳۵۹ق)، تهران: مکتبة الصدر، ۱۳۶۸ق.
۱۱۸. لسان المیزان، أبو الفضل أحمد بن علی بن حجر العسقلانی (م ۸۵۲ق)، بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۳۹۰ق.
۱۱۹. لغتنامه دهخدا، علی اکبر دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۵۲ش.
۱۲۰. مائة منقبة من مناقب أمير المؤمنين علی بن أبی طالب و الأئمة من ولده عليه السلام من طريق العاتقة، أبو الحسن محمد بن أحمد القمّی (ابن شاذان) (م ۴۱۲ق)، قم: مدرسه الإمام المهدي عليه السلام، ۱۴۰۷ق.
۱۲۱. المجتبی من الدعاء المجتبی، سید رضی الدین علی بن موسی الحلّی (سید ابن طاووس) (م ۶۶۴ق)، تحقیق: صفاء الدین البصری، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۳ق.
۱۲۲. مدینه المعاجز، هاشم بن سلیمان البحرانی، تحقیق: علاء الدین الأعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی، ۱۴۲۳ق.
۱۲۳. مرصّد الإطلاّع علی اسماء الامکنة و البقاع، صفی الدین عبد المؤمن بن عبد الحق البغدادی، بیروت: دار المعرفة، ۱۳۷۳ق.
۱۲۴. المزار، محمد بن محمد بن نعمان العکبری البغدادی (شیخ مفید) (م ۴۱۳ق)، تحقیق: السید محمدباقر الأبطحی، بیروت: دار المفید، ۱۴۱۴ق.

١٢٥. المسالك و الممالك، ابو اسحاق ابراهيم اصطخرى، قاهره: الهيئه العامة لقصور الثقافة.
١٢٦. مستدرک الوسائل، الميرزا حسين النورى الطبرسى، قم: مؤسسه آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، ١٤٠٧ق.
١٢٧. المستدرک على الصحيحين، أبو عبدالله الحاكم النيسابورى (م ٤٠٥ق). تحقيق: يوسف عبدالرحمن المرعشلى، بيروت: دار المعرفة، ١٤٠٦ق.
١٢٨. مستدرکات علم رجال الحديث، على النمازى الشاهرودى (م ١٤٠٥ق)، تهران: شفق، ١٤١٢ق.
١٢٩. مسند الرضا عليه السلام، داوود بن سليمان المغازى (م ٢٠٣ق)، تحقيق: محمد جواد الحسينى الجلالى، قم: مكتب الإعلام الإسلامى، ١٤١٨ق.
١٣٠. مصباح الشريعه، منسوب به إمام جعفر صادق عليه السلام، بيروت: مؤسسه الأعلمى، ١٤٠٠ق.
١٣١. معالم العلماء، أبو عبدالله محمد بن على المازندرانى (ابن شهر آشوب (م ٥٨٨ق)، قم: الفقاهه.
١٣٢. معانى الأخبار، أبو جعفر محمد بن على بن بابويه القمى (شيخ صدوق (م ٣٨١ق)، تحقيق: على اكبر غفارى، قم: مؤسسه نشر اسلامى، ١٣٧٩ق.
١٣٣. المعجم الأوسط، سليمان بن أحمد الطبرانى (م ٣٦٠ق)، تحقيق: طارق بن عوض الله و عبد الحسن الحسينى، قاهره: دار الحرمين، ١٤١٥ق.
١٣٤. معجم البلدان، ياقوت بن عبد الله الحموى (م ٦٢٦ق)، بيروت: دار إحياء التراث العربى، ١٣٩٩ق.
١٣٥. معجم رجال الحديث، السيد أبو القاسم الموسوى الخوئى (م ١٤١١ق)، قم: مركز نشر فرهنگ اسلامى، ١٤١٣ق.
١٣٦. مقاتل الطالبين، أبو الفرج على بن الحسين بن محمد الإصفهانى (م ٣٥٦ق)، تحقيق: كاظم مظفر، نجف: مكتبة الحيدريه، ١٣٨٥ق.

۱۳۷. الملاحم و الفتن، السید رضی الدین علی بن موسی الحلی (سید ابن طاووس) (م ۶۶۴ق)، اصفهان: مؤسسه صاحب الزمان علیه السلام، ۱۴۱۶ق.
۱۳۸. مناقب آل أبی طالب، أبو عبد الله محمد بن علی بن المازندرانی (ابن شهر آشوب) (م ۵۸۸ق)، نجف: المكتبة الحیدریة، ۱۳۷۶ق.
۱۳۹. المناقب، الموفق بن أحمد المکی الخوارزمی (م ۵۶۸ق)، تحقیق: مالک محمود، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۴ق.
۱۴۰. منیة المرید، زین الدین بن علی العاملی (شهید ثانی)، قم: مکتب الإعلام الإسلامی، ۱۴۱۵ق.
۱۴۱. الموضوعات، عبد الرحمان بن علی ابن جوزی، تحقیق: عبد الرحمان محمد عثمان، مدینه: مکتبة السلفية، ۱۳۸۶ق.
۱۴۲. میزان الاعتدال فی نقد الرجال، أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان الذهبی (م ۷۴۸ق)، تحقیق: علی محمد البجاوی، بیروت: دارالمعرفة، ۱۳۸۲ق.
۱۴۳. الناصریات، الشریف المرتضی علی بن الحسین الموسوی البغدادی (علم الهدی) (م ۴۳۶ق)، تحقیق: مرکز البحوث والدراسات العلمیة، قم: مرکز البحوث والدراسات العلمیة، ۱۴۱۷ق.
۱۴۴. الوافی بالوفیات، خلیل بن أبیک الصّفّدی (م ۷۶۴ق)، تحقیق: أحمد الأرناؤوط، بیروت: دار إحياء التراث، ۱۴۲۰ق.
۱۴۵. وسائل الشيعة، محمد بن الحسن الحرّ العاملی (م ۱۱۰۴ق)، تحقیق: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ق.
۱۴۶. الرضاعون و احادیثهم، عبدالحسین امینی، تحقیق: سید رامی یوزبکی، قم: مرکز الغدير للدراسات الإسلامية، ۱۴۲۰ق.
۱۴۷. وفيات الأعيان، أبو العباس أحمد بن محمد البرمکی (ابن خلکان) (ق ۶۸۱ق)، تحقیق: احسان عباس، لبنان: دار الثقافة.

۱۴۸. الهدایة الکبری، حسین بن حمدان الخصیبی (م ۳۵۸ق)، بیروت: مؤسسه البلاغ، ۱۴۱۱ق.
۱۴۹. هدیة العارفین، إسماعیل باشا البغدادی (م ۱۳۳۹ق)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۵۰. الیقین فی إمرة أمیر المؤمنین علی بن أبی طالب علیه السلام، السید رضی الدین علی بن موسی الحلّی (سید ابن طاووس) (م ۶۶۴ق)، تحقیق الأنصاری، قم: مؤسسه دار الکتاب، ۱۴۱۳ق.